

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Канішевська Любов, Сухопара Ірина

**ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ – 2017

УДК: 378:373.3-044.352(043.3)

ББК 74.3

К 19

Рецензенти:

Сопівник Р. В., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Федорченко Т. Є., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії фізичного виховання і здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України;

Чернуха Н. М., доктор педагогічних наук, професор; професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 10 від 26.04. 2017 р.)

Канішевська Л. В. Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика : монографія / **Л. В. Канішевська, І. Г. Сухопара** – К. : Компринт, 2017. – 403 с

ISBN

У монографії висвітлено результати теоретичного та експериментального аналізу проблеми формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності. Здійснено аналіз філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури з питань формування толерантності, уточнено сутність і структуру понять «толерантність», «сформованість толерантності у молодших школярів». Визначено особливості формування толерантності в учнів початкової школи у позаурочній діяльності. Розроблено критерії, показники та виявлено рівні сформованості толерантності. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Монографія адресована студентам педагогічних спеціальностей, вчителям початкової школи, науковцям, аспірантам.

ISBN

УДК : 378:373.3-044.352(043.3)

ББК 74.3

© Канішевська Л. В., Сухопара І. Г., 2017

©НУБіП України, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА	7
1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми формування толерантності.....	7
1.2. Особливості формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.....	74
Висновки до першого розділу	87
РОЗДІЛ 2. СТАН СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	91
2.1. Методика констатувального етапу експерименту.....	91
2.2. Аналіз стану сформованості толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.....	110
Висновки до другого розділу	130
РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	134
3.1. Підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.....	134
3.2. Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.....	147
3.3. Залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.....	182
3.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи.....	193
Висновки до третього розділу	209
ПІСЛЯМОВА	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	218
ДОДАТКИ	250

ВСТУП

Складні політичні, економічні, соціальні умови загострили перед багатьма державами, і зокрема Україною, питання про існування різних культур, народів, релігій на основі взаєморозуміння, миру. У сучасному суспільстві набули розповсюдження прояви байдужості, агресивності, насильства, дискримінації, нетерпимості та неповаги до людей іншої нації віри, культури, іншої точки зору. За таких обставин особливої актуальності набуває проблема формування в молодого покоління толерантності як моральної якості особистості, в основу якої покладено ціннісне ставлення до інших людей, до себе, до оточуючого середовища. Толерантність виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, терпимому ставленні, повазі до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, звичок, характеру, темпераменту, національної та релігійної приналежності.

У державних документах – Законах України «Про освіту» (1991), Національній доктрині розвитку освіти в Україні (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Основних орієнтирах виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України (2011), Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000), Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи (2005), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015) – акцентується увага на пріоритетності морального виховання молодого покоління, а відтак і формування толерантності.

Молодший шкільний вік є сенситивним для формування толерантності, оскільки в дитини закладаються основи світогляду, самосвідомість і моральні якості; відбувається оволодіння регіональною культурою, формуються настановлення, стереотипи поведінки і мислення; змінюється співвідношення нервових процесів збудження і гальмування,

що є основою для самоконтролю, свідомої саморегуляції поведінки; проявляється інтерес до ознайомлення з представниками інших культур; у процесі виконання спільних завдань закладаються основи спілкування в дитячому колективі.

Необхідність формування в дітей толерантності акцентовано в педагогічній спадщині Г. Ващенко, О. Духновича, Я. Коменського, Я. Корчака, А. Макаренка, М. Монтесорі, С. Русової, В. Сухомлинського, С. Френе, Р. Штайнера.

Різні аспекти толерантності відображено у працях філософів (М. Бабія, М. Бердяєва, Р. Валітової, Ю. Іщенка, В. Лекторського, В. Пісоцького, Л. Скворцова, В. Соловійова та ін.); соціологів (Г. Бутигіна, В. Гараджі, Е. Дюркгейма, Г. Зиммеля, О. Конта, М. Маковецького, П. Сорокіна, О. Швачко та ін.); психологів (О. Асмолова, Г. Балла, І. Беха, С. Бондаревої, Д. Колесова, О. Клепцової, Г. Кожухаря, Д. Леонтєва, В. Маралова, П. Мчедлова, В. Ситарова та ін.); педагогів (Ш. Амонашвілі, Н. Асташової, О. Безкоровайної, Г. Безюлевої, Б. Вульфова, М. Міріманової, А. Погодіної, О. Савченко, П. Степанова, Г. Шеламової та ін.).

Проблема толерантності розглядається у працях зарубіжних дослідників (А. Камю, П. Кінга, О. Конта, А. Маслоу, С. Мендус, Г. Оллпорт, Б. Рієрдон, Ж. Сартра, М. Уолцера, В. Франкла, Е. Фромма, К. Ясперса та ін.), які пронизані ідеями гуманізму, побудови толерантних стосунків між людьми в суспільстві.

Сучасна педагогічна наука розглядає питання формування толерантності молодого покоління в різних аспектах: загальні питання виховання толерантності (Б. Вульфова, М. Міріманова, А. Погодіна, Г. Солдатова, Л. Шайгерова, О. Шарова та ін.); вивчення потенціалу полікультурного виховання щодо формування толерантної особистості (І. Абакумова, А. Джуринський та ін.); технологічні питання формування толерантності у школярів і студентів (Л. Бернадська, Т. Білоус,

О. Волошина, О. Грива, В. Нечерда, О. Скрябіна, П. Степанов, Ю. Тодорцева та ін.).

Основні напрями та принципи організації позаурочної діяльності набули висвітлення у працях В. Білоусової, Г. Жирської, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, В. Киричок, Г. Кирмач, А. Толкачової, Н. Щуркової та ін.

Проблема виховання толерантності в молодших школярів розглядалась у дослідженнях О. Брянцевої (педагогічні умови виховання), С. Герасимова (педагогічні засоби виховання), М. Горват (умови інтерактивного педагогічного спілкування), Т. Гурової (в умовах полікультурного освітнього простору), Г. Коберник (у процесі впровадження інтерактивних технологій навчання), Е. Койкової (на уроках музики в умовах полікультурного простору), О. Крушельницької (психологічні умови формування толерантності), О. Спіциної (психологічні умови формування когнітивного і поведінкового компонентів толерантності), А. Ширванян (у процесі педагогічного спілкування).

Водночас поза увагою науковців залишився такий аспект, як формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Наукова новизна запропонованого дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності, а саме: підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

Монографія адресована студентам педагогічних спеціальностей, вчителям початкової школи, , науковцям, аспірантам.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми формування толерантності

Феномен «толерантність» викликає значний інтерес сучасної науки і розглядається у філософії, етиці, соціології, політології, психології, педагогіці, біології, імунології. Етимологія слова «толерантність» походить від латинського «tolerancia», яке має три значення: стійкість, витривалість; терпимість; допустиме відхилення. Ключовим змістом усіх цих термінів є відсутність небажаної реакції індивіда в ситуації, коли вона можлива або практично вимушена. Терпіння при цьому – це відсутність негативної реакції в конкретній ситуації. Толерантність – властивість індивіда виявляти терпіння, що стає рисою його характеру. Терпимість – суспільне явище, яке базується на тому, що переважна кількість індивідів (громадян) здатні виявляти терпіння, бути стриманими. Толерантність за змістом узгоджується з витривалістю, яка може бути як фізичною, так і психічною [44, с. 48].

З огляду на зазначене, логіка започаткованого дослідження вимагає наукового тлумачення категорії «толерантність». Пояснення цієї дефініції дається в тлумачних словниках. Так, у тлумачному словнику (за редакцією Д. Ушакова) категорія «толерантність» повністю ототожнюється з категорією «терпимість» [258, с. 431].

У словнику В. Даля поняття «терпіння» визначено так: 1) виносити, переносити, страждати; 2) терпіти – значить вичікувати, очікувати щось краще, сподіватися. Терпіти – це ще й дозволяти. Слово

«терпимість» пояснюється як властивість або якість, здатність щось або кого-небудь терпіти «тільки з милосердя» [257, с. 755]. У названому вище словнику зазначено також, що за змістом терпимість пов'язана з такими людськими якостями, як «смиренність, лагідність, великодушність» [257, с. 529], а нетерпимість виявляється у «запальності, необачності, вимогливості» [257, с. 529] та інших діях, що несуть у собі відтінок «непродуманості, імпульсивності, незрелості» [257, с. 527].

Відсутнє слово «толерантність» і його варіанти також у енциклопедичних словниках М.Фасмера та П.Черних [265].

В «Словнику іноземних слів» поняття «толерантність» визначається як «терпимість до чужих думок, вірувань, поведження, поблажливості до чого-небудь або до кого-небудь» [151, с. 653]. У тому ж словнику з'являються ще два визначення, пов'язані з біосоціальним аспектом: «повна або часткова відсутність реактивності людини»; «здатність організму переносити несприятливі впливи того або іншого фактора середовища» [151, с. 653].

У словнику С. Ожегова категорія «толерантність» розглядається як: «терпіння – 1) здатність терпіти; 2) цілеспрямованість, упертість і витримка в певній справі, роботі» [183, с. 690].

Таким чином, аналіз поданих визначень дефініції «толерантність» дозволяє нам констатувати, що первинним значенням терміну «терпимість» було таке: «здатність терпимо, поблажливо ставитись до чужих звичок, звичаїв, поглядів; поблажливе ставлення до когось, чогось» [55, с. 1243]. Поданий матеріал дозволяє нам виділити низку спільних ознак, їх лексичних понять, а саме: терпимість, терпіння, цілеспрямованість, витримка у певній справі.

Для повноцінного розуміння суті толерантності й коректного оперування даним поняттям необхідним є термінологічне уточнення і з'ясування семантики слова, адже у слов'янських мовах (російській, українській зокрема) такого слова не існує – точний переклад

«толерантность», «толерантність» фактично являє собою кальку англійського слова. В англійській мові фігурують два терміни: «toleration» і «tolerance» [10, с. 715]. «Toleration» (від «tolerate» – терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у найширшому розумінні являє собою терпимість, терпіння, що означає примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це «щось» чи цей «хтось» може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу. «Tolerance» – власне толерантність – подає більш глибокий смисловий фон, тобто означає не терпимість у значенні зовнішньої стриманості, примусової необхідності не виходити за рамки пристойної поведінки у суспільстві, а свідоме прийняття цінності того розмаїття, що дарує нам навколишній світ, визнання права і свободи іншого бути Іншим з власними традиціями, переконаннями, стилем життя, поглядами й т.ін.

Загальний зміст поняття толерантності є спільним для багатьох мов світу, проте існують різні змістовні відтінки:

- tolerancia (латинська) – терпіння;
- толерантність (українська) – терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань;
- tolerance (англійська) – готовність і спроможність бути терпимим, без протесту сприймати особистість чи річ;
- tolerance (французька) – ставлення, яке припускає, що інші можуть думати або діяти не так, як ти; повага до свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів;
- toleranz (німецька) – терпіння при впливі чого-небудь, кого-небудь;
- tolerancja (польська) – терпимість, переносимість чого-небудь;
- tolerancia (іспанська) – здатність визнавати відмінні від своїх власних ідеї, світогляд;
- kuan rong (китайська) – дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших доброзичливим;

– tasamul' (арабська) – прощення, поблажливість, м'якість, милосердя, співчуття, благосклонність, терпимість;

– толерантность (російська) – здатність терпіти щось або когось, бути стриманим, витривалим, стійким, вміти змиритися з існуванням чогось, когось, поважати думку інших, бути вибачливим [15].

Таким чином, кожна мова і кожна культура привносять безліч різноманітних конотацій і контекстів у розуміння толерантності. Наведений ряд визначень толерантності свідчить про те, що в будь-якій мовній картині світу концепт «толерантність» займає особливе місце в силу специфіки свого концептуального змісту, що відображає ціннісні домінанти в культурі поведінки народів, - в кожній етнічній спільноті існують певні традиції і звичаї, які грають роль регуляторів в гармонізації спілкування, стабілізації міжетнічних відносин, консолідації представників різних народів і культур [169].

Суто біологічний контекст толерантності базується на уявленні про так звані «норми реакції», тобто розуміється як біологічна характеристика організму. Толерантність біологічних систем означає нездатність до спротиву зовнішнім для них впливам. У спорідненій з біологією науці екології толерантність – здатність організмів переносити відхилення факторів середовища від оптимальних параметрів [79, с. 356]. Правило Шелфорда – закон толерантності, один з основних принципів екології, згідно з яким присутність або процвітання популяції будь-яких організмів у даному місцезнаходженні залежить від комплексу екологічних факторів, до кожного з яких в організмі існує певний діапазон толерантності (витривалості). Діапазон толерантності за кожним фактором обмежений за його мінімальним і максимальним значеннями, в межах яких тільки й може існувати організм («екологічний стандарт» виду). Ступінь процвітання популяції (або виду) в залежності від інтенсивності фактору, що впливає на неї, зображують у вигляді так званої «кривої толерантності», яка зазвичай має дзвоноподібну форму з максимумом, який відповідає

оптимальному значенню даного чинника. А толерантність в іншій, спорідненій з біологією науці – хімії, дорівнює дифузії – здатності пропускати у міжмолекулярний простір молекули іншої речовини без утворення нових речовин [49, с. 161]. Як медичний термін вперше поняття «толерантність» було використано у 1953 році англійським імунологом Пітером Брайаном Медавара, котрий відкрив явище набутої імунотолерантності. Толерантність у цьому контексті є терпимістю імунної системи організму до пересаджених чужорідних тканин [43, с. 46].

Сучасна біологія визначає, що «імунологічна толерантність – властивість імунної системи специфічно не реагувати на конкретний антиген. Порушення імунної толерантності до власних антигенів призводить до розвитку аутоімунних захворювань» [37, с. 727].

На сьогодні медики розуміють толерантність як стійкість організму до деяких речовин, здатність його вибірково реагувати на певні подразники та ігнорувати деякі з них [197, с. 1318]. Позитивне навантаження поняття «толерантність» в цьому випадку розуміється як можливість переносити шкідливі дози деяких речовин, наприклад, нікотину, алкоголю, наркотиків, отрут, виробляти стійкість до їхньої дії. Однак негативне розуміння цього терміну спостерігаємо, коли толерантність до наркотичних засобів і психоактивних речовин переходить у так зване «звикання», а також при порушенні толерантності до необхідних організму речовин – вуглеводів, глюкози, що може призвести до виникнення такої небезпечної хвороби, як цукровий діабет та цілої низки інших порушень роботи організму, що є наслідками цієї хвороби.

Теоретичне обґрунтування категорія «толерантність» отримала лише в середині ХХ століття. Так, 16 листопада 1995 року на двадцять восьмій сесії Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури в Парижі було схвалено «Декларацію принципів толерантності», яка визнає толерантність необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку всіх народів, важливим принципом

суспільства, що передбачає «поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; єдність у розмаїтті; те, що уможливорює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру». У Декларації наголошується на тому, що «толерантність – це не поступка, поблажливність чи потурання. Толерантність – це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посягання на ці основні цінності» [80, с. 3].

Отже, сучасне трактування толерантності полягає в умінні жити в мирі й терпимості до різних людей, вірувань, позицій, здатність відстоювати свої права та свободи, при цьому, не порушувати права й свободи інших, готовність до конструктивної взаємодії та взаєморозуміння з людьми, незалежно від їхніх поглядів і поведінки як основи цивілізованих стосунків.

Толерантність – феномен історичний, що є одним із факторів еволюційного розвитку людства. Виникнувши як інстинкт самозбереження, толерантність поступово набула статусу цінності та норми. На думку філософів Ю. Іщенко [104, с. 48], В. Пісоцького [194] проблема толерантності загострюється саме в переламні періоди соціального розвитку, коли відбувається зміна суспільних пріоритетів, норм, стилів мислення, поведінки.

Історичний екскурс етимології походження виокремленого поняття засвідчив, що в родоплемінних відносинах «толерантність існувала у слабкій, пасивній формі як вимушеність терпіти обмеження без спроб замінити існуючу несправедливість, яка часто навіть не усвідомлюється, а сприймається як споконвічний і незмінний порядок» [194, с. 107].

У язичницьку добу пересічна людина від народження отримувала соціальний статус, який не змінювався до смерті, її особиста свобода була обмежена соціальними і природними факторами, психологічною залежністю від фантому общинності, втрачаючи таким чином, свою індивідуальність.

Першою формою терпимості була віротерпимість. У Новому завіті в частині від Матфея святе благословення, відомої заповіді з Нагорної проповіді Ісуса Христа, знаходимо: «Отже, у всьому, як бажаєте, щоб з вами чинили люди, так й чиніть ви з ними; бо в цьому закон і пророки» (Матф.7.12). «Проповідуючи відношення рівності, християнство не внесло нічого особливо нового, оскільки і до того вважалося правильним не робити ближньому нічого такого, чого не бажаєш собі. В християнстві толерантність виявляється через відмову від насилля (як неприпустимого засобу залучення людини до віри) та щирості переконань (вибору віри)» [171, с. 227].

У Давній Греції в період еллінізму вже існував певний плюралізм думок про природу богів, людини, космосу, різноманітні філософські школи, диспути, існувало толерантне ставлення до інакше мислячого і інакше віруючого, що сприяло реалізації ідеї толерантності [194, с. 107].

У Римській імперії підкореним народам дозволялось уклонятися своїм богам, дотримуватися релігійних культів. Традиційні релігії Греції та Риму зазнавали впливу інших релігійних культів, виявляли іноді надмірну терпимість до іноземних релігій, але не втрачали почуття власної гідності та релігійної самоідентифікації [194, с. 107].

Проблема толерантності знаходить своє відображення ще в античній філософії. Так, мислителі Давньої Греції Протагор, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель висловлювали думки щодо значення толерантності.

Зокрема, Протагор (481–411 роки до н. е.) бачив в основі гуманних відносин ненасильство й порозуміння.

Демокрит (460–370 роки до н. е.) визначав, що вміння співчувати, відсутність заздрощів і злорадства допомагають людині самовіддано любити інших. Мету виховання він убачав у досягненні добродійності [81].

За Сократом (469–399 роки до н. е.), вищим проявом моральності є добродійність, сутність якої полягає у знаннях. На думку мислителя, людина стає доброю завдяки засвоєнню понять про доблесть і благо та проникненню в сутність свого характеру. Сократ висловлював думку про значущість толерантності, яка ґрунтується на тому, що «краса одного тіла споріднена красі будь-якого іншого і якщо прагнути ідеї прекрасного, то безглуздо думати, нібито краса в усіх тіл не одна й та сама» [267, с. 16].

Основною ідеєю філософії Платона (427–377 роки до н. е.) виступає ідея блага, яка задовольняє всі вимоги високої добродійності. Він стверджував, що становлення гуманності в ідеальному суспільстві здійснюється головним чином шляхом виховання [13, с. 11].

На думку мислителя Аристотеля (384–322 роки до н. е.) людина, є вільною у виборі дій і відповідальна за свої вчинки. У творі «Нікомахова етика» він висловлював ідею про терпимість, описував особливий душевний стан людини, що дає їй змогу «...однаково поводитися з незнайомими та знайомими, близькими та сторонніми» [12, с. 138]. Він зазначав, що «...кращим варто вважати не того, хто «здійснює добродійності стосовно себе», а того, «хто чинить так стосовно інших, а це – важка справа» [12, с. 85].

Порівняно з іншими філософами, Епікур (341–270 роки до н. е.) вважав, що міра блаженства людського життя залежить від помірності задоволень і бажань, а добродійність і щастя є невіддільними одне від одного: щастя – мета, а добродійність – засіб, що дозволяє досягти особистого щастя. «Мужність і розсудливість, стійкість перед мінливістю

долі, збереження своєї моральної сутності, доброчесності дозволяють досягти щастя» [103, с. 55–56].

У творі римського імператора М. Аврелія «До самого себе» чи «Наодинці із собою» розглядається проблема толерантного ставлення до співрозмовника [4, с. 38–40].

Отже, мислителі античності акцентували увагу на виявленні людиною своєї моральної позиції, вільному виборі дій, терпимості, добродійності, як вищому прояві моральності, «добробок античності представляє паростки гуманітарних тенденцій – націленість на людину як унікальне та найскладніше явище Космосу, вищу цінність і мету суспільства» [180, с. 32].

В етичній системі українських мислителів давньокиївських часів посідала чільне місце проблема самопізнання і самовдосконалення, концепція «внутрішньої» людини. Традиційно мислителі України поділяли людську природу на «внутрішню» і «зовнішню», духовну і тілесну і надавали глибокого значення внутрішньому, духовному оновленню, моральному самовдосконаленню особистості. Так, Володимир Мономах у своєму «Повчанні» [273, с. 119 – 127] проповідував терпимо ставитись до всіх людей, позбавитись ганебних пристрастей, осягнути Бога в самому собі. Тільки через визнання рівноцінності себе і навколишніх можна розкрити в собі шляхетні почуття, творчо самореалізуватись, активно пізнати оточуючий світ. Здатність людини до милосердя й терпимості, за В. Мономахом, – великий дарунок Небесного Отця.

Середньовічний період характеризувався особливою увагою до проблеми толерантності на релігійному рівні. Так, поет і богослов П'єр Абеляр (1079–1142) розробивши принцип «розуміти, щоб вірити», послідовно розвивав і стверджував принцип толерантності в міжконфесійних відносинах. У праці «Діалог між філософом, іудеєм і християнином» автор створив усі

необхідні теоретичні передумови для високої культури міжконфесійного діалогу [2].

Проблему міжконфесійного діалогу розглядає у трактаті «Сума теології» Фома Аквінський (1224–1274). У другій частині про толерантність він пише: «...через свої обряди невірні і єретики грішать, грішний і той, хто не забороняє гріх, маючи силу, необхідну для такої заборони» [248].

Аврелій Августин Блаженний, Фома Аквінський сприймали людину як зосередження протиріч, що існують у світі – між земним і небесним, між тілом і душею, між гріхом і святістю, і вважали зло вільним вибором людини, за який вона несе відповідальність. Свавілля людини, що протиставляє Божій волі свою людську волю, – джерело зла у світі, і причина зникнення духовності - відсутність добра [248, с. 66–67]. Світ гармонійний і в його основі лежить добро, що до нього має поривати будь-яка людина.

У Івана Вишенського людина не позбавлена волі, це істота активна та діюча, здатна самотійно зробити вибір у боротьбі двох сил – тіла й духу у вирі земного життя, де «замість смирення, простоти й убогості панують гордість, хитрість, махлярство й лиходійство, замість суду й правди панують брехня, кривда, облудність, суперечки, клеми, лицемірство, облесність, насильство антихристове, замість віри й надії і любові панують безвір'я, відчай, ненависть, заздрість і мерзота, а замість добродесного життя конечна розпуста, плюгавство і нечистота гідка панує» [57 с. 198]. Отже, саме вибір, який свідомо здійснює людина, веде до утвердження в ній тілесного або духовного начала. Таким чином, все залежить від волі людини. Саме те, що людина у своєму житті не позбавлена права вибору, не знімає з неї ані возвеличення за зроблене протягом життя добро і духовне зростання, ані відповідальності за скоєне зло і занепад духовного начала, даного Богом від народження. Філософ

стверджував необхідність перемоги ідей гуманності, терпимості, взаємоповаги й розуміння іншого.

Історично толерантність як духовне явище усвідомлюється й отримує своє визначення як реакція на наслідки світоглядного конфлікту, який стає передумовою релігійних війн між католиками і протестантами. Королем Франції Генріхом IV було підписано Нантський едикт (13.IV. 1598), який поклав кінець релігійним війнам і гарантував громадянські права, свободу совісті, свободу культу, допуслав можливість взаємного існування католиків і протестантів. Цей документ заклав основи терпимості як принципу управління суспільством [284].

Таким чином, аналіз джерел свідчить про те, що толерантність у Середньовіччі проявлялась у віротерпимості, давала можливість мирного розвитку суспільства.

У кромвельський період англійської історії (XVII ст.) серед різних пуританських сект, що входили до армії Кромвеля, були дві – індепенденти та левелери, які відстоювали інтереси свободи та терпіння. Вони стверджували, що жодні погляди не можуть бути настільки непогрішними, щоб їм у жертву можна було принести інші переконання, які існують у суспільстві. Один із захисників толерантності в часи Кромвеля, Джон Солтмарш висловлював таку думку: «Твої погляди будуть настільки ж темними для мене, як і мої погляди для тебе, доки Господь не відкриє нам очі» [22, с. 388].

Тема толерантності знайшла відображення у творчості мислителів Нового часу. Зокрема видатний чеський педагог-гуманіст Я. Коменський (1593–1670) у праці «Всезагальна рада про виправлення справ людських» розкриває одну з провідних ідей – досягнення між усіма людьми всеєдності, всезагальної злагоди і миру, толерантності [122]. Толерантне ставлення до людей педагог розглядає як можливий спосіб припинення нелюдяності: роздору, ненависті, ворожнечі, як «взаємне

прощення один одному образ і заподіяння шкоди через терпимість і примирення» [126].

У праці «Світ чуттєвих речей у картинках» Я. Коменський зазначає, що дітей необхідно ознайомити з такими складними поняттями, як людяність і терпіння [126]. Зауважимо, що автор пов'язує ці поняття, розглядає їх в єдності.

У «Великій дидактиці» (глава 28 «Ідея материнської школи») великий дидакт зазначає, що виховуючи належну повагу до старших, «особливо важливо привчати дітей до терпіння, яке знадобиться впродовж всього життя, щоб вони могли опанувати себе, керуватись розумом, а не поривами; перш ніж пристрасті прорвуться і пустять коріння, краще придушити гнів, ніж дати йому волю...» [125].

Наступні історичні епохи розширювали зміст толерантності та сприяли розповсюдженню цієї ідеї в культурах інших народів. Гуманісти епохи Відродження розглядали сутність людини як результат свідомого і відповідального вибору в діалозі із навколишнім, висловлювали ідеї релігійної свободи та терпимості, визнання толерантності як чинника збереження громадянського миру.

Італійський мислитель і філософ Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494) у промові «Про гідність людини» зазначав, що «божественність» людини полягає «не просто у створенні за образом і подобою Божою. Вона є даністю. Її можна досягти в гармонійних стосунках з оточуючим світом, виявленні найкращих рис свого єства» [170, с. 506–514].

Значний внесок у розвиток ідеї толерантності зробили Т. Мор [261] і Т. Кампанелла [73].

Англійський філософ, державний діяч Т. Мор (1478–1535) пропонував ідеал існування суспільного життя – утопічну республіку, де стосунки між людьми засновані на моральності – взаєморозумінні, взаємопідтримці, взаємоповазі [261]. У праці італійського філософа-

утопіста Т. Кампанелли «Місто сонця» (1602) пропонується гармонійність інтересів окремої особи і суспільства в цілому, мир, злагода і добродієність [73].

У праці «Досліди, або повчання моральні й політичні» англійський політик і філософ Ф. Бекон (1561–1626) радив не вдаватися до заздрощів, страхів, притаємного гніву, тонкого й плутаного самоаналізу, надмірних радощів і веселощів, нерозділеного смутку. За Ф. Беконом, треба втримуватись від надмірностей, поважати себе та іншого, не опускайтесь до приниження іншого. Дотримання цих настанов, зазначає Ф. Бекон, не тільки зможе суттєво покращити власне життя людини й оточуючих, а й неодмінно має позбавити навіть мук смерті [26].

Томас Гоббс вважав, що усі люди від природи є рівними. Проте різниця у вихованні та «тілесній будові» породжує в людей неоднакові прагнення. Це, у свою чергу, викликає суперництво, ворожість у відносинах. Людина, підсумовує філософ, є «більш хижою твариною та жорстокішим звіром, ніж вовки, ведмеді та змії» [69, с. 23].

«Війну всіх проти всіх» Т. Гоббс назвав «природним станом людей». У цьому стані передбачається, що «людина людині вовк». Зіткнення людей між собою призводить до таких руйнівних наслідків і такої анархії, таких асоціальних, антилюдських вчинків, що жодному в будь-якій ситуації не можуть бути гарантовані захист і безпека. Люди перебувають у стані загальної невизначеності. Їх опановує страх за своє життя. Останнє якраз і підштовхує до роздумів про засоби врятування та впорядкування відносин. Т. Гоббс сформулював приблизно двадцять «природних законів». Серед них – прагнення до миру, обов'язок поступатися своїми правами на користь миру та злагоди в державі, повага до чужої приватної власності, взаємодопомога громадян, дотримання принципу рівності тощо. Фундаментальним законом суспільно-державного життя Т. Гоббс вважав обґрунтоване християнським вченням, конфуціанством та багатьма

мислителями світової історії правило: не роби іншому того, чого не бажаєш собі [69].

У добу Просвітництва, Реформації, коли розвиток ремесел і торгівлі вимагав розширення зв'язків між виробниками, встановлення обміну товарами, церква була змушена модернізувати догматику, культ, організацію і політику, стала терпимою до тих, хто мислить інакше, поступово утверджується погляд на людину, як на самодостатню цінність, визнається її право на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей. Толерантність знайшла відображення у принципах віротерпимості, релігійної свободи і свободи совісті.

М. Монтень у праці «Досвід» створює реалістично правдивий критичний автопортрет, який вражає глибиною розуміння людської душі. Автор аналізує різноманітні особливості свого характеру. Він підкреслює, що його незвичайність та холодність у спілкуванні позбавила його прихильності багатьох людей, але водночас він здатен заводити міцну і піднесену дружбу. У другій главі М. Монтень переходить до стосунків між слугами та панами і доходить висновку, що «нелюдяно та вкрай несправедливо надавати настільки велике значення неістотній, дарованій долею перевазі, і порядки, встановлені в домах, де різниця між панами та слугами відчувається найменш різко, здаються найкращими» [174]. Вражає гуманізм автора, нетрадиційний підхід до оцінки життєвих позицій в епоху кривавих винищень цілих народів за релігійною, соціальною ознакою, у період колонізації та работоргівлі, насилля та темряви.

Остання глава «Дослід» – «Про досвід» – може бути напутніми словами автора читачеві: «Найпрекраснішим, як на мене, життям живуть ті люди, котрі рівняються на загальнолюдську мірку, в дусі розуму, але без усяких чудес та незвичайностей. Старість же потребує більш м'якого ставлення. Хай буде милостивий до неї Бог здоров'ям та мудрістю та хай допоможе він їй проходити життєрадісно в постійному спілкуванні з людьми» [174].

Англійський філософ і політичний діяч Дж. Локк у «Посланні про толерантність» (1689) започаткував основи теорії толерантності. Він вважав, що «взаємна толерантність необхідна там, де існують відмінності» і «тільки терпимість до цих відмінностей може принести суспільству мир і християнське милосердя» [154, с. 88–89]. Толерантний підхід означає визнання того, що будь-яка точка зору не є гіршою чи кращою за інші. Отже, Дж. Локк захищав релігійну толерантність, визнавав межу людського знання і вимагав індивідуальних прав і свобод. Ця позиція філософа є складовою частиною ліберально-демократичного ідеалу існування людей у демократичному суспільстві. Так, Дж. Локк зазначав, що «за всього розмаїття суспільного, політичного і релігійного життя більшої користі можна досягти, якщо спиратись не на силу і примус, а на толерантність і віротерпимість» [14, с. 17].

Французький філософ-просвітник Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) однією з важливих умов виховання вважав вільний розвиток дитини, надання їй повної свободи. У праці «Еміль або про виховання» Ж.-Ж. Руссо визначає співвідношення виховного процесу із суспільною мораллю, акцентуючи увагу на вільному розвитку дитини: «Не давайте вашому учню жодних словесних повчань; він їх має отримати з досвіду, не карайте його, тому що він не знає, що таке бути винним; ніколи не примушуйте його просити пробачення, адже він не зміг би вас образити. Позбавлений у своїх вчинках всілякого морального мотиву, він не може зробити нічого такого, що було б морально злим та заслуговувало б покарання ...» [208, с. 336].

На думку Ж.-Ж. Руссо, метою виховання є створення сприятливих умов для актуалізації внутрішніх, природних, сутнісних якостей дитини на засадах свободи й опори на її особистісний досвід. Відтак, найважливішими завданнями гуманного виховання просвітник

вважав виховання добрих почуттів, добрих почуттів, добрих суджень, доброї волі.

Французький філософ Вольтер значно поглибив концептуальне розуміння толерантності, проголосивши її «універсальною цінністю». Так, у «Трактаті про віротерпимість» (1763) Вольтер не піддає критиці жодну конкретну релігію, визнає толерантність як основоположний компонент миру і злагоди між релігіями, народами й іншими соціальними групами. Саме йому належить вислів: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але віддам своє життя, захищаючи ваше право висловити свою думку» [5].

Німецький філософ І. Кант (1724–1804) у науковому трактаті «Про споконвічне зло у людській природі» розкриває сутність толерантності, стверджує, що кожній людині необхідно пройти крізь «нове творення», «зміни в серці» [111, с. 5]. Філософ наголошує, що в результаті цього у свідомості людини на зміну природному суперництву, себелюбству, жаданню панувати над іншими та придушувати інших приходить усвідомлення власного боргу підкоритись вимозі: «Учиняй так, щоб ти завжди ставився до людства у своїй особі, і в особі будь-кого іншого, як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [111, с. 51].

У своїй праці «Про споконвічне зло у людській природі» (1792р.) І. Кант зазначає, що кожній людині необхідно пройти крізь «нове творення», «зміни у серці» [111, с. 51].

І. Кант стверджує, що в результаті у свідомості людини на зміну природному суперництву, себелюбству, жаданню панувати над іншими та придушувати інших приходить усвідомлення власного боргу підкоритися вимозі: «Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства у своїй особі, і в особі будь-кого іншого, як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [111, с. 270].

Співзвучними є погляди німецького філософа Гегеля (1770–1831), який визначав головною вимогою людства «визнавати інших рівними самому собі» [65, с. 71]. Толерантність виступала в його працях у термінах людської любові, «зворотнього зв'язку»: «вчиняючи стосовно інших справедливо, я тим самим дивлюся на них, як на тотожних мені» [65, с. 45].

Німецький філософ XVIII століття І. Гердер (1744–1803) закликав розглядати різні культури як альтернативні відповіді на вимогу пристосування людської природи до навколишнього середовища [100, с. 23].

Культуролог Л. Іонін так оцінив внесок Гердера в науку, зазначаючи: «Це був свого роду філософсько-світоглядний культурний шок для західної людини, що виростає всередині євроцентристського й християноцентристського світу. Люди раптово зрозуміли, що їхня історія й культура, їхній бог і релігія, їхній устрій життя й соціальний порядок представляють лише один із багатьох можливих світів, причому аж ніяк не безумовно найкращий» [101, с. 252]. Антропологічна революція завдала удару по євроцентризму, що розглядав європейську культуру як вищий щабель єдиних еволюційних сходів. Інші культури розглядались або як ті, що прагнуть наздогнати європейську, тобто ті, що орієнтуються на європейські культурні зразки, або як тупікові, тобто ті, що відхиляються від поступальної лінії розвитку культур. На зміну цій еволюційній парадигмі приходить плюралістична, що виходить з ідей багатоманітності рівноцінних культур [101, с. 34].

Таким чином, філософи-гуманісти епохи Відродження і Реформації визнавали толерантність як чинник збереження громадського миру, відстоювали ідеї віротерпимості та релігійної свободи, багатоманітності рівноцінних культур, розуміли толерантність як визнання іншої точки зору, терпимість до відмінностей інших людей, релігій, культур.

Проблема толерантності знайшла відображення в концепції неспротиву злу насиллям (Л. Толстой); концепції покірливості до світорозуміння (А. Швейцер); концепції терпимості як активної форми взаємодії (М. Реріх) тощо.

Значний внесок для розвитку ідеї толерантності зробив російський письменник, філософ Л. Толстой (1828–1910), який відстоював принцип неспротиву злу насиллям [260]. За ним, необхідно визнавати право дитини, створювати атмосферу співпраці між педагогом і учнем, яка повністю виключає примус. «Сатану не можна вигнати сатаною, неправду не можна очистити неправдою, і зло не можна подолати злом. Тому неспротив злу злом є єдиним засобом подолати зло. Він убиває зле почуття і в тому, хто зробив зло, і в тому, хто поніс його» [260, с. 169].

Співзвучними є роздуми німецького філософа А. Швейцера (1875–1965), який у розвідці «Благовіння перед життям» обґрунтував принципи толерантної поведінки: «Людина, що віднині стала тією людиною, яка мислить, відчуває потребу ставитися до будь-якої волі до життя з тим же благовінням, що і до своєї власної. Вона відчуває інше життя як частину свого. Благом вважає вона зберігати життя, допомагати йому, піднімати до вищого рівня життя, що здатне до розвитку, злом – знищувати життя, шкодити йому, пригнічувати життя, здатне до розвитку. Це і є головним абсолютним принципом етики благословіння перед життям» [283, с. 205].

У літературних і живописних роботах М. Реріх (1874–1947) розуміє толерантність як терпимість [205]. На думку філософа, терпимість здобувається шляхом виховання в собі терпіння, а випробування терпінням є одним із високих випробувань.

Таким чином, короткий історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок, що ідея толерантності була актуальною в різні епохи розвитку суспільства, розглядалась різними мислителями, філософами, державними

Історичний розвиток ідеї толерантності

Історичні епохи	Країна, філософи	Форма існування толерантності
Первісне суспільство	Родоплемінні общини	Вимушеність терпіти обмеження без спроб змінити несправедливість.
Стародавній світ (IV – сер. I ст. до н. е.)	Язичницька доба	Особисту свободу було обмежено соціальними і природними факторами, фантомом общинності.
	Давня Греція (Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Епікур)	Плюралізм думок про природу богів, людини, космосу; існування різноманітних філософських шкіл; толерантне ставлення до тих, хто мислить і вірує по-іншому.
	Римська імперія	Підкореним народам дозволялось уклонятися своїм богам, дотримуватися релігійних культів.
Середньовіччя (V–XV ст. н.е.)	Франція (П. Абеляр, Нантський едикт), Англія (Дж. Солтмарш)	Ствердження толерантності на релігійному рівні, в міжконфесійних відносинах, допускалася можливість взаємного існування католиків і протестантів.
Новий час (XV–XVI ст.)	Я. Коменський	Толерантне ставлення до людей як можливий спосіб припинення нелюдяності: роздору, ненависті, ворожнечі.
Відродження	Італія (Дж. Піко делла Мірандола), Англія (Т. Мор, Ф. Бекон), Італія (Т. Кампанелла)	Гармонійні стосунки з оточуючим світом, відносини між людьми засновані на взаєморозумінні, взаємопідтримці, взаємоповазі.
Просвітництво, Реформація	Англія (Дж. Локк), Франція (Ж.-Ж. Руссо, Вольтер), Німеччина (І. Кант, І. Гернер, Гегель)	Принципи віротерпимості, релігійної свободи і свободи совісті; визнання толерантності як основоположного компоненту миру і злагоди між релігіями, народами, соціальними групами.
Сучасний час	«Декларація принципів толерантності» (1995)	Толерантність уможливує досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру; повагу, сприйняття та розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості» [71, с. 3].

діячами. Категорія «толерантність» поступово змінила значення «терпимості» як здатності виявляти терпіння з поблажливості, милості,

навіть деякої зверхності у ставленні до інших на розуміння толерантності як доброзичливості, прихильності до шанобливого діалогу і співпраці. Теоретичне обґрунтування як поваги, сприйняття, розуміння інших думок, поглядів, поведінки, культури, відмінної від нашої, водночас захист власних думок, поглядів, свобод ненасильницьким способом категорія «толерантність» отримала лише в середині ХХ ст.. Розвиток ідеї толерантності в історичному ракурсі подається в таблиці 1.1.

Проблема толерантності розглядається у працях педагогів гуманістичного напрямку, які відстоювали ідеї «вільного виховання», відмови від різних проявів примусу, поваги до дитини.

Ідею про використання у вихованні ситуації випробування висловлював на початку ХХ ст. П. Каптерев: «Дитина повинна пізнати і голод, і спрагу, і фізичну втому, інші хворобливі відчуття. Адже життя не веселе проведення часу» [113, с. 147]. На думку П. Каптерева, необхідно, щоб несприятливі умови, в яких опинятиметься у майбутньому людина, не мали змоги «справити на неї переважаючу дію, аби людина не лише зберігала сили у боротьбі, але від боротьби з перешкодами збільшувала б їх» [113, с. 148]. Такі ситуації – є засобом спроможності людини протистояти несприятливим життєвим обставинам.

Педагогіка Марії Монтесорі побудована на повазі до себе, ровесників, учителів, батьків, світу навколо, виховує впевненість у власних силах, любов до життя, повагу [175].

У Вальдорфській педагогіці одним із принципів навчання та виховання дітей є принцип терпимості. Цей принцип був запропонований австрійським ученим Р. Штайнером (1861–1925) і мав продовжений його послідовниками [102].

Значний внесок у вирішення проблеми формування толерантності зробив польський педагог Я. Корчак (1878–1942). Його «педагогіка серця» проголошувала глибоку повагу до внутрішнього світу дитини. Великий педагог закликав дорослих не лише вчити дітей, а й

учитися у них. Необхідною умовою виховання дитини, на думку Я. Корчака, є створення атмосфери взаємної довіри. Педагог зазначав: «Наша справжня національність – це Людство. Я помітив, що лише нерозумні люди хочуть, щоб всі були однаковими. Хто розумний, той радіє, що є літо й зима, молодість і старість, що є метелики і птахи, і різного кольору квіти й очі, і що є дівчатка і хлопчики, а хто не любить думати, того розмаїття, яке змушує працювати думку, дратує» [136, с. 112].

У контексті педагогіки толерантності цінними для нашого дослідження є «Педагогічні інваріанти» французького педагога С. Френе (1896–1966) [274]. Наведемо деякі з них:

Інваріант 18. Ніхто – ні дитина, ні дорослий не любить нагляду й покарання, які завжди сприймаються як зазіхання на їхню гідність, особливо, коли наявний факт публічності.

Інваріант 23. Покарання – завжди помилка. Воно принизливо для всіх і ніколи не досягає бажаної цілі. Це самий крайній засіб впливу.

Інваріант 24. Нове життя будується за принципами співпраці, тобто учням поряд з учителями надається право управління життям та діяльністю школи.

Інваріант 28. В основі виховання – гідність особистості. Взаємна повага вчителя й учня є одним із принципів оновлення школи [271, 265–302].

Отож, ненасильницьке виховання, визнання гідності дитини, повага до себе та інших, на думку педагогів, є важливою умовою розвитку дитини, що свідчить про їх неоціненний внесок учених у розвиток проблеми формування толерантної особистості.

Видатні українські педагоги Г. Ващенко, С. Русова поєднували проблему толерантності з проблемою народності, любові й поваги до рідного краю та свого народу. Зокрема, український педагог Г. Ващенко відстоював ідеали національного виховання з опорою на загальнолюдські

та національні цінності, що є духовним надбанням українського народу. У праці «Виховний ідеал» він підкреслював необхідність дотримання гуманістичного принципу у процесі виховання молодого покоління, шанобливого та справедливого ставлення до інших народів [54].

Ідеї виховання любові до України, українського народу знайшли відображення в педагогічних поглядах С. Русової. Виховання загальнолюдських якостей особистості, гуманності, поваги до себе та інших педагог пов'язувала з любов'ю до рідної країни, народу. Вона зазначала: «Любов до рідної країни – це перший найкращий крок до широкої загальнолюдської гуманності, поваги до людей; це вияв самоповаги та бажання собі свободи та незалежності» [209, с. 61].

Важливими положеннями педагогічних систем А. Макаренка та В. Сухомлинського були педагогічний оптимізм, гуманізм, уміння бачити в кожній дитині добре і вміти його проектувати. Зокрема, А. Макаренко зазначав: «Якнайбільше вимогливості до людини, але разом із тим і якнайбільше поваги до неї» [158, с. 22].

На думку педагога-гуманіста В. Сухомлинського, ідея формування толерантної особистості полягає у здатності «бути терпимим до дрібних недоліків людей, якщо ці недоліки не являють собою громадську безпеку, а зачіпають лише ... власні інтереси» [241, с. 126]. Він вважав, що вже в молодшому шкільному віці потрібно систематично звертати увагу на стан оточуючих: «Умій відчувати поряд із собою людину, читати її душу, бачити в її очах радощі, біду, нещастя, горе. Бережи, піклуйся про недоторканість, вразливість іншої людини» [241, с. 78].

В. Сухомлинський проголошує основні норми, що складають азбуку моральної культури, постулати етичної поведінки школярів проти терпимого ставлення до зла:

1. «Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання відбивається на оточуючих тебе людях. Знай, що існує межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна.

2. Ти користуєшся благами, які створили інші люди. Інші дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром...

3. Всі блага й радощі життя створюються працею. Без праці не можливо чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь! Ледачий, нероба – це трутень, що з'їдає мед бджілок-трудівниць. Навчання – твій перший труд. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим та чуйним до людей. Допомагай слабким та беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не твори людям зла. Поважай та шануй мати та батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, аби ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею...» [239, с. 150].

Наведені принципи свідчать про неоцінений внесок В. Сухомлинського у розвиток педагогіки толерантності, необхідність розуміння дітьми істинно людських відносин.

Розвиток проблеми толерантності в сучасному світі пов'язаний із проблемами духовної свободи особистості в умовах розколу суспільства на класи, національні, етнічні, релігійні, політичні групи, які вступають у конфлікт; проявами нетерпимості, агресії, жорстокості, тероризму, ксенофобії, расизму, дискримінації. У 1995 році Генеральною конференцією ООН було прийнято Декларацію принципів толерантності, де зазначається, що «терпимість є не лише найважливішим принципом, але й необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку народів» [80, с. 62]. У Декларації акцентується увага на розумінні толерантності як чесноти, прояв якої співзвучний з повагою до людини, але при цьому не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням.

«Це означає, що кожен вільно притримується своїх переконань і визнає таке ж право за іншими» [80, с. 63].

Виховання дітей та молоді в дусі миру, демократії, толерантності, відкритості, взаєморозуміння між народами, співробітництва і взаємозбагачення культур стає пріоритетними напрямками сучасної української освіти, яке відображено в Законах України «Про освіту» (1991), Національній доктрині розвитку освіти в Україні (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013).

Утілення ідей толерантності знаходимо в «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000). Згідно з цим документом важливим завданням суспільства визначено формування громадянина, тобто «особистості, в якій органічно поєднуються високі моральні чесноти, громадянська зрілість, патріотизм, професійна компетентність, самоактивність, творчі начала, потреба у самовдосконаленні, розвиненість почуття обов'язку й відповідальності перед суспільством, Батьківщиною» [133, с. 35]. Серед завдань громадянського виховання виділено такі: «визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як гуманістичної цінності та єдиної норми всіх людей без будь-яких дискримінацій, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство; утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей як свобода, рівність, справедливість; здатність розв'язувати конфлікти у відповідності з демократичними принципами, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей; формування інтеркультурного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій; вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, проявів шовінізму,

фашизму, месіанських налаштованостей» [133, с. 37]. Потрібно зазначити, що в додатку до Концепції толерантність визначається як невідмінна умова демократичного, правового, стабільного, суспільно-політичного устрою, як «терпляче ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій» [133, с. 45].

У «Концепції виховання гуманістичних цінностей в учнів загальноосвітньої школи» (2011) пріоритетним визначається гуманістичне виховання, а його метою – виховання гуманної особистості. Серед принципів виховання гуманної особистості зазначаються такі: гуманізм, індивідуалізм, колективізм, соціальне загартування, толерантність і комунікативна спрямованість, альтруїзм, адекватність виховуючого середовища [132].

«Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів» (2011) визначають мету сучасного освітнього процесу як формування громадянина, патріота; інтелектуально розвиненої, духовно і морально зрілої особистості, готової протистояти асоціальним впливам, управлятись із особистими проблемами, творити себе і оточуючий світ», зазначають, що навчально-виховний процес, ґрунтується на свободі вибору мети життєдіяльності та поєднує інтереси особистості, суспільства і держави [187].

У «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015) важливим завданням суспільства визначається «формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей: повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участь у громадсько-політичному житті країни; повага до прав людини; верховенство права; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей; рівність всіх перед законом; готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України» [134, с. 4]. Серед виховних завдань патріотичного виховання –

утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України; виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки; усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю; сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів; культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи; важливими також зазначаються «формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій; утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства» [134, с. 4–5]. Потрібно відмітити, що в сучасних умовах важких і болісних викликів та загроз, забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, завданням патріотичного виховання постає «спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму» [134, с. 5].

Таким чином, короткий історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок, що історія розвитку ідеї толерантності пройшла шлях від виникнення проблеми терпимості, яка відображена в працях античних філософів, релігійної віротерпимості в епоху Середньовіччя і Нового часу, відносин на основі поваги себе та іншого в працях філософів-гуманістів, принципах віротерпимості, релігійної свободи і свободи совісті в часи Відродження та Реформації, концепцій неспротиву злу насиллям, гуманного, ненасильницького виховання до сучасного розуміння толерантності як поваги, сприйняття, розуміння думок, поглядів, поведінки інших, відмінних від нас, водночас захист власних думок, поглядів, свобод ненасильницьким способом; як необхідної умови миру та знайшла втілення в сучасних концепціях виховання дітей і молоді України.

Поняття «толерантність» є багатоаспектним і досить широко використовується в суспільному житті такими науками як філософія,

політологія, етика, соціологія, медицина, психологія, педагогіка. Дослідження кожної науки доповнюють зміст названої вище дефініції та дають можливість ґрунтовно і різнобічно розкрити її сутність.

Філософська наука визначає «толерантність» як категорію, «яка необхідна у ставленні до особливостей різних народів, націй і релігій, є ознакою впевненості у собі й свідомості надійності своїх власних позицій, ознакою відкритості для всіх, ідейної течії, яка не боїться порівняння з іншими точками зору і не уникає духовної конкуренції» [269, с. 457]. У філософському енциклопедичному словнику толерантність тлумачиться як термін, яким позначають «доброзичливе або принаймі стримане ставлення до індивідуальних або групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)» [270, с. 643].

Філософи-екзистенціалісти А. Камю [105], Ж.-П. Сартр [216], К. Ясперс [294] вважали, що ціннісне ставлення до іншого не є результатом зовнішнього тиску чи несвідомих людських інстинктів, а є наслідком процесу вільної та свідомої самобудови особистості, конструювання себе та свого власного буття. Екзистенціальна філософія альтруїстичне, толерантне ставлення до іншої людини пов'язує з таким феноменом людського буття як свобода. Спираючись на висновки екзистенціальної філософії, толерантність – це «процес творення самого себе, який бере витoki з людської свободи, з підняттям над власними егоцентричними інтересами чи потребами» [234, с. 21].

Співзвучною поглядом філософів-екзистенціалістів є позиція Е. Фромма, який пов'язує феномен толерантності з внутрішнім переживанням людиною власної свободи. У дійсності, зазначає філософ і психолог, свобода не існує в тому сенсі, в якому існує річ, свобода – це слово, абстрактне поняття. Існує лише одна реальність, акт самозвільнення у процесі розв'язання [277, с. 98]. «Свобода дає людині незалежність, але в той же час виникає почуття ізольованості, безсилля чи тривоги. Ця ізольованість є нестерпною» [277, с. 21]. За Е. Фроммом, в

людини виникає бажання відмовитись від власної свободи, побороти почуття самотності та безпорадності [277, с. 39]. На його думку, бажання відмовитись від власної свободи породжує згубну потребу в покірності сильній і дбайливій владі; потребу в ідолах і міфах, національних стереотипах і ненависті до «чужих», «не наших» [277, с. 35].

Усе зазначене вище дозволяє нам дійти висновку: Е. Фромм наголошує, що відсутність цінності свободи призводить до нівелювання цінності людини. Отже, феномен толерантності, на думку вченого, пов'язаний із внутрішнім переживанням власної свободи, з прийняттям свободи, як особистісної цінності [271, с. 35].

Дослідник В. Лекторський зауважує, що толерантність необхідно розглядати як «критичний діалог, що дозволяє розширити горизонти свого власного досвіду» [147, с. 290]. Розглядаючи феномен «толерантність» у чотирьох аспектах, учений зазначає, що ідея толерантності є надзвичайно складною, оскільки вона виходить із певних передумов і викликає ряд наслідків; допускає різне розуміння означеного феномену.

В. Лекторський виділяє чотири спроби розуміння толерантності. Наведемо їх:

1. Толерантність як байдужість. Терпимість у такому випадку обґрунтовується тим, що відмінності в поглядах, що не стосуються питань істини й основних моральних, правових, політичних норм, індиферентні до основних цінностей цивілізації і не перешкоджають нормальному співжиттю.

2. Толерантність як неможливість взаєморозуміння. У даному випадку толерантність виступає як повага до іншого, якого я не можу зрозуміти і з яким я не можу взаємодіяти.

3. Толерантність як потурання чи милість. У багатоманітності культурних, ціннісних та інтелектуальних систем існує привілейована система відліку. Я дотримуюсь певної системи поглядів, норм цінностей і

вважаю її такою, що переважає інші системи. Я можу піддати критиці норми і традиції, які не узгоджуються з моїми, але я не можу силою нав'язувати свої переконання іншим людям. Я не повинен терпіти погляди, хибність яких розумію і можу довести. У цьому випадку толерантність виступає як потурання до слабкості інших, що поєднується з певною долею презирства до них.

4. Терпимість як розширення власного досвіду та критичний діалог. Існує підсвідоме змагання культур і ціннісних систем. Кожна культура намагається врахувати досвід іншої, розширюючи тим самим горизонт свого власного досвіду. Кожна людина не тільки володіє самоідентичністю, а й може змінювати, розвивати її на основі постійної комунікації, постійного діалогу з іншими точками зору, позиціями, які дозволяють подивитися на себе з іншого боку [147, с. 46–54].

На думку Р. Валітової, необхідно акцентувати увагу на окресленні межі толерантності [52]. В основі визначення принципів межі толерантності дослідниця пропонує такі:

– толерантність – це чеснота, умовна, гіпотетична цінність (утілення її залежить від відповіді на питання: «Стосовно чого і кого потрібно бути толерантним?»);

– толерантність – це відмова від монополії на визнання істини в моралі (ми повинні бути толерантними у ставленні до іншої точки зору; толерантність передбачає розбіжність, вона закликає до існування різних течій, думок, здавалось би несумісних інтелектуальних і духовних світів);

– толерантність – не кінцева мета морального вдосконалення міжособистого спілкування, а стартова позиція на шляху досягнення гуманного співіснування, лише «проміжна чеснота» [52, с. 35–36].

Отже, можна стверджувати, що в основу першого принципу покладено питання про межі толерантності, в основу другого принципа – «відмова від монополії на знання істини та моралі», третій принцип являє

собою «розгляд толерантності як стартової позиції на шляху до гуманного існування» [52, с. 35–36].

Питання про межі терпимості розглядає і М. Уолцер: «Чи мають люди терпіти нестерпне?». «Не все терпиме є об'єктивно нетерпимим, неприйнятним: расистські акції, рабська праця дітей, торгівля людськими органами тощо. Однак можна навести безліч прикладів, де межі толерантності є розмитими: експерименти з людськими ембріонами, бізнес матерів-донорів, досліді над тваринами» [264, с. 35]. Так, М. Уолцер виділив п'ять типів моделей толерантних суспільств: багатонаціональні імперії, міжнародні співтовариства, консоціативний (загальносуспільний) устрій, національні держави, імміграційні суспільства [264, с. 35].

Філософи Р. Валітова [52], В. Лекторський [147], В. Малахов [161], М. Мчедлов [255] та ін. розглядають толерантність як визнання рівності, суверенності, свободи совісті, думки, релігії, поглядів, переконань інших, зацікавлене ставлення до іншого, при цьому вони відмічають, що толерантність не означає відмови від власних поглядів, вона є «...ознакою впевненості в надійності своїх позицій, відсутності побоювань порівняння і конкуренції з іншими поглядами, побоювань утратити притаманні йому відмінності» [255, с. 9–14].

Так Р. Валітова зазначає: «Толерантність зовсім не є в'ялою, млявою, не аморфною, вона є активною. Її максимальна інтенсивність виявляється, коли індивіди або групи стикаються обличчям до обличчя» [52, с. 34].

Філософи сучасності розрізняють такі поняття як «терпимість» і «толерантність». Терпимість традиційно розглядалась як готовність поблажливо ставитися до чужої думки, виражає навіть деяку зверхність у ставленні до інших. За останні роки відбулася еволюція поняття «толерантність», з'явився новий зміст, її вже не ототожнюють з терпимістю. Толерантність передбачає не поблажливість, а доброзичливість, прихильність до шанобливого діалогу і співпраці.

Дослідниця Р. Валітова не погоджується з поглядами на толерантність як тотожною до індиферентності – незнанням іншого, байдужості до нього. Вона розглядає толерантність як «зацікавлене ставлення до Іншого, бажання відчувати його світосприймання, яке збуджує до роботи розум, вже тому, що воно – інше, чимось не схоже на власне сприйняття дійсності» [52, с. 34].

Дослідник М. Бублер говорив про абсолютну рівнозначність «Я» і «Ти»; вихідним пунктом висував принцип діалогу. «Справжній діалог, це те, що не обумовлено, наперед, у всіх своїх частинах, але цілком спонтанний процес, де кожний звертається безпосередньо до свого партнера і викликає його на непередбачувану відповідь, – ось що таке істинне «між», яке є носієм події між людьми і на якому базується справжнє бачення світу» [47, с. 154].

Аналіз філософської літератури з проблеми толерантності дозволяє стверджувати, що на сьогоднішній день не існує єдиного розуміння терміну «толерантність». Так, учасники Московського Всесвітнього філософського конгресу виявили різне розуміння досліджуваного поняття. Думки авторів різняться щодо вихідного пункту толерантності (байдужість чи конфлікт) та щодо підстави толерантності (цінність одиничного чи універсального). В.Зарка (Франція) вважає толерантність продуктом сучасного мислення, М.Конше (Франція) – ідеєю суто грецького походження, С.Крісті (Канада).

Отже, автори вважають, що істиною толерантністю є: визнання гідності людини, абсолютної поваги і рівності всіх людей за часів існування людства.

Аналіз філософської літератури дозволив стверджувати, що поняття «толерантність» розглядалось у різні історичні епохи та різними філософськими напрямками як:

- прагнення до «золотої середини» (Аристотель);
- рівності інших самому собі (Гегель);

- усвідомлення власного боргу (І. Кант);
- співчуття (Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауер);
- збереження людського в людині (М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс);
- норма міжособистісних і міжгрупових відносин (В. Малахов);
- «категорія світоглядної свідомості, котра здатна здійснювати рефлексію над своїми власними поглядами» (В. Пісоцький, Ю. Іщенко);
- якість культури суспільства (М. Мчедлов, Л. Скворцов); «набута во благо універсалія» (Е. Соловйов);
- збереження міри та рівноваги (Г. Солдатова, В. Тишков, М. Уолцер);
- «моральна добродійність» особистості (Р. Валітова);
- рефлексія «чужого» (В. Франкл);
- розподіл досліджуваного феномену на два варіанти: толерантність – як чеснота, толерантність – як право (С. Крісті);
- принцип діалогу (В. Бахтін);
- «розширення власного досвіду та критичний діалог» (В. Лекторський).

Як категорія етики толерантність має витоки з гуманістичних тенденцій – толерантність визнає історичне право на несхожість людей, логік, поглядів, культур і неодмінну цінність кожної людини та якостей, що відрізняють одну людину від іншої. Фактично в етиці феномен «толерантність» є нормою цивілізованого компромісу між різноманітними «несхожестями» як в глобальному, так і в звуженому побутовому сенсі [222].

Розглядаючи феномен «толерантність», дослідник М. Маковецький зазначає, що «суб'єктами толерантності є не тільки окремі особистості, але й великі та малі соціальні групи, інститути, держави» [159, с. 149]. Таким чином, толерантність розглядається як гарант суспільної стабільності в сучасному суспільстві.

У політології феномен толерантності розглядається як «неодмінна вимога стосовно всіх активних учасників суспільного життя, що передбачає дотримання упорядкованих цивілізованих стосунків як всередині держави, так і поміж державами» [198, с. 219]. Політологія розглядає феномен «толерантність» як «базову цінність відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам, тому толерантність, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з одним, становлять фундамент демократії і створюють умови для розвитку, руху суспільства вперед» [225, с. 79].

Однак «толерантність» у політиці скоріше візуальний, бажаний стан, ніж реальний, і толерантність не може вважатися складовою влади. Політика – це боротьба за чужі ресурси і сфери впливу. Навряд експансія такого роду і толерантність можуть бути сумісними. Для політичних дій є характерною дистанція між прихованими від суспільства і продемонстрованим йому, між словом і ділом [225].

У соціології проблема толерантності висвітлюється в дослідженнях (Г. Бутигіна, В. Гараджи, Е. Дюркгейма, Г. Зиммеля, О. Конта, П. Сорокіна, О. Швачко та інших. У словнику сучасної західної соціології толерантність тлумачиться як терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, поглядів, ідей, вірувань [224].

Соціологи визначають важливість толерантності в соціальній взаємодії, вмінні встановлювати баланс між зіткненням і погодженням інтересів, що залежить від наявності в суспільстві довіри, готовності до компромісу – вмінню досягати свого, рахуючись з інтересами, переконаннями, віруваннями, звичаями інших людей. Толерантність розглядається як відмінність, неоднаковість між допустимим (терпимим, прийнятним) і недопустимим (нетерпимим, неприйнятним).

Дослідник В. Тишков визначає толерантність як особливий соціально-духовний феномен, як особистісну або суспільну характеристику, яка передбачає усвідомлення того, що світ і соціальне оточення є багатомірними, а, отже, і погляди на цей світ є різноманітними, вони не можуть і не мають зводитися до одноманітності чи на чиюсь користь [252]. Такої ж думки дотримується В. Гараджа, зазначаючи, що толерантність є соціальним феноменом та трактує його як «по-перше, позицію, тобто ставлення, яке склалося до (індивіда, групи) до тих соціальних реалій (усякому «іншому» – іншим людям і іншим групам), що оцінюються позитивно, як допустимі, не звертаючи уваги на їх «інакшість», по-друге, – поведінка, яка відображає це ставлення і спрямована на конструктивну взаємодію з цим «іншим» [64, с. 11]. Так, учений акцентує увагу на тому, що толерантність передбачає подолання упередженості, несправедливо-негативного ставлення до «інших», у той же час вона не означає заклику терпимо ставитись до того, що терпимим бути не може. Дослідник стверджує, що толерантність може фіксуватись як укорінена особистісна властивість, тобто як позиція індивіда у ставленні до певного роду явищ, позицій, що мотивуються його ціннісними орієнтаціями та пов'язані з одержаним вихованням і культурним рівнем і як санкціонована суспільством модель поведінки [64, с. 15].

Дослідник М. Мацьковський підкреслює, що суб'єктами толерантності є не тільки окремі особистості, але й великі та малі соціальні групи, інститути, держави [168]. Цим дослідник наголошує на цінності толерантності як гаранта суспільної стабільності у сучасному світі. Такої ж думки дотримується Н. Сабліна, дисертаційне дослідження котрої у галузі соціології має назву «Толерантность как способ гармонизации семейных отношений в России» [210]. Родинна толерантність виступає, на думку вченої, основним механізмом гармонізації сімейних стосунків і стабілізації соціально-структурних відносин у сучасному російському суспільстві та

має ряд специфічних особливостей, що залежать, у першу чергу, від типу сімейних стосунків, стажу шлюбу, економічного статусу родини, професійної приналежності та статі подружжя.

Науковець О. Швачко розглядає толерантність як «універсальну загальнолюдську цінність і основу для побудови людських контактів на різних рівнях: у взаєминах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, між народами і державами» [281, с. 154]. Вчена стверджує, що толерантність має природу морального ідеалу та формується внаслідок історичного відбору правил співжиття, норм поведінки і переходить на рівень світоглядних позицій у свідомості суб'єктів взаємодії [281, с. 168]. Важливим є положення О. Швачко про закони функціонування толерантності, в яких заковано єдність раціонального, емоційного і діяльнісного компонентів соціальної поведінки.

Отже, соціологічна наука розглядає толерантність як загальнолюдську цінність, особисту властивість, ставлення у взаєминах, правила співіснування, норм поведінки, і, переходить на рівень світоглядних позицій у пізнанні суб'єктів взаємодії.

Сучасна політологія подає наступне визначення поняття політичної толерантності: «Неодмінна вимога по відношенню до всіх активних учасників суспільного життя, що передбачає дотримання упорядкованих цивілізованих стосунків як всередині держави, так і поміж державами» [225, с. 77–78]. Саме тому політологічна наука наголошує, що «толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху суспільства вперед» [225,

с. 79]. Однак, як зазначає М.Соколов, політична толерантність – найскладніше поняття. Толерантність у політиці скоріше віртуальний, бажаний стан, ніж реальний, і толерантність не може вважатися складовою формули влади. Політика – це боротьба за чужі ресурси і сфери впливу. Навряд експансія такого роду і толерантність можуть бути сумісними. Для політичних дій характерна дистанція між прихованим від суспільства і продемонстрованим йому, між словом і ділом. Якщо демократичні процеси пов'язані із зростанням ролі громадянського суспільства і формуванням цивілізованої опозиції, такого роду дистанція природнім образом скорочується, і шанси толерантної політики зростають [225, с. 76–80].

Феномен «толерантність» знайшов широке відображення у працях психологів. Так, словник практичного психолога тлумачить толерантність як «відсутність або послаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чуттєвості до його впливу» [223, с. 70].

У сучасному словнику із психології В. Юрчук визначає толерантність як «феномен відсутності або колапсації – реагування на будь-яку негативну ситуацію, несприятливі екстеростимули – естеросигнали в результаті зниження сенситивності – чуттєвості до факторів – кондиціям впливу» [292, с. 696].

У великому тлумачному психологічному словнику А.Ребера одним із значень поняття «толерантність» є «установка ліберального прийняття моделей поведінки, переконань і цінностей інших» [204, с. 499]. Автор відзначає, що можливим є використання даного терміну і в негативному сенсі, коли толерантність стає «свого роду неестественным воздержанием, видом скрежетания зубами при смирении с поведением, убеждениями и ценностями других» [204, с. 450]. У психологічному словнику українських авторів зазначається: «толерантність – відсутність або послаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу» [202, с. 197], іншими

словами, у психології це поняття використовується також для визначення здатності до опору – стресам, конфліктам, шкідливому впливу оточуючих чи навіть власному роздратуванню і гніву.

Таким чином, «толерантність» у психологічних словниках використовується для позначення здатності опору до стресів, шкідливих впливів довкілля, ліків, власного роздратування поведінкою іншого індивіда.

На думку П. Кінга, бути толерантним означає терпіти, зносити, миритися з людиною, діяльністю, ідеєю тощо, якого або якої в дійсності не схвалюєш. Таким чином, П. Кінг розуміє толерантність як відмову від нетерпимості. При цьому толерантність зводиться до стримування неприязні в поєднанні або з відкладеною негативною реакцією, або з заміною її на більш позитивне реагування. Визначення П. Кінга дозволяє виокремити два рівні толерантності. Перший рівень передбачає розуміння особистістю відкладення негативної реакції, а другий – готовність до розуміння, вступ у діалог з людиною, яка викликає негативну реакцію [301].

Дослідник Л. Кулль пов'язує толерантне ставлення до інших людей з пізнанням і розвитком власної особистості й індивідуальності. Він вважає, що «причини нетерпимого ставлення до людей, їхніх поглядів, учинків варто шукати всередині самої особистості» [144, с. 32]. Для того, щоб власне «Я» було позбавлене внутрішніх суперечностей і конфліктів необхідно, щоб людина прийняла себе такою, якою вона є. Прийняття себе здійснюється через самопізнання. На його думку, «пізнавши власні «темні» сторони, визнавши їхню наявність, можливе прийняття себе в усій повноті власних переваг і недоліків» [144, с. 32]. Так, Л. Кулль зосереджує увагу на тому, що з «толерантного ставлення до себе і своїх недоліків автоматично починається толерантне ставлення до недоліків інших людей і прийняття та поважання їх такими, які вони є» [144, с. 33]. Він визначає толерантність як «ознаку особистості, яка

стала на шлях саморозвитку і прагне до гармонії як усередині себе, так і у відносинах з оточуючими, ще більш адекватна оцінка реальності, ще більш відповідальне ставлення до власного життя» [144, с. 33].

Науковці (О. Асмолов, С. Бондирєва, Д. Колесов, П. Степанов) розглядають толерантність як визнання здатності до неагресивної поведінки у ставленні до іншої людини на основі відкритості незалежно від дій іншого, як визнання й повага рівності, відмова від домінування й насилля, визнання багатомірності й різноманітності людської культури, норм, вірувань і відмова від переваги якоїсь однієї точки зору, як «ціннісне ставлення людини до людей», що виражається у визнанні, прийнятті й розумінні ним представників інших культур.

Дослідник О. Асмолов зазначає, що феномен «толерантність» виражає три непересічних між собою значення: стійкість (витривалість), терпимість і допуск (допустиме відхилення), при цьому найбільш вичерпне за його значенням поняття міститься у стійкості до конфліктів [14, с. 270–278].

Дослідниця О. Клепцова розглядає толерантність як «властивість особистості, яка актуалізується в ситуаціях розбіжності поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей і виявляється у зниженні сенситивності до об'єкту за рахунок залучення механізмів терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль)» [117, с. 15]. Отже, толерантне ставлення до іншого дозволяє витримати його таким, яким він є, завдяки виявленню самовладання, самоконтролю, визнання права Іншого жити, мислити, чинити по-своєму.

Психологи І. Абакумова, П. Єрмаков розглядають толерантність як якість особистості та феномен суспільного буття, що належить до вищих, базових цінностей культури й акцентують увагу на вихованні толерантної свідомості, яка пов'язана з поняттям особистісного смислу [1, с. 82].

Цінною вважаємо думку О. Балла, який відмічає істотну відмінність толерантності як риси особистості від безпринципності, байдужості, духовної кволості [21, с. 110].

Такої ж думки дотримується Д. Леонт'єв. Він зазначає, що помилковим є ототожнювати толерантність із терпимістю, з позитивним ставленням прийняття, поваги і дружелюбності, байдужістю, незацікавленістю, відстороненістю. Визначаючи толерантність як «позицію визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних із звичними «своїми» цінностями, поглядами і звичаями, незалежно від ступеня згоди з ними» [149, с. 81], Д. Леонт'єв висловлює думку, що «терпіння завжди є пасивним і означає тільки зовнішнє стримування свого ставлення («я його ледве терплю»), ніяк не змінюючи позиції нетерпимості» [150, с. 6].

Навпаки, толерантність у Декларації принципів толерантності тлумачиться як активна позиція. «Толерантна позиція властива сильній, зрілій особистості або культури, яка має опору в собі і не бачить загрозу для себе в тому, що інші люди або культури дотримуються інших поглядів і цінностей; слабку особистість або культуру ця обставина лякає або, меншою мірою, навпроти, із чого і виростає інтолерантне ставлення» [80, с. 6].

С. Бондирєва, Д. Колесов розглядають толерантність як ставлення. На думку дослідників, в ієрархії стосунків толерантність та інтолерантність відіграють роль базисних. Толерантність зароджує довіру, готовність до компромісу та співпраці, а також радість, доброзичливість, комунікабельність. Інтолерантність як ставлення породжує негативізм або неприязнь, а також негативні емоції – гнів, досаду. У загальному понятті толерантність – це відсутність (негативної) реакції індивіда в усіх тих випадках, коли вона можлива й очікувана зовнішнім спостерігачем [44, с. 9–10].

Толерантність та інтолерантність – це особливі стосунки, які формуються, як будь-яке ставлення, на підставі оцінки певного об'єкту (частіше іншого індивіду), завдяки постійному зв'язку з ним. Тобто тут справедливою є формула: зв'язок → оцінка → ставлення → поведінка (наміри) толерантні чи інтолерантні. Ставлення толерантне чи інтолерантне (згідно із ситуацією) можуть наповнюватися певними емоціями, для інтолерантного притаманні саме негативні [44, с. 4–5].

Важливим для розуміння феномену «толерантність» є класифікація проблемної толерантності (за С. Бондирєвою, Д. Колесовим) [44]. Дослідники зазначають, що за відсутності причин для негативної реакції толерантність стає невимушеною, та попри позитивні підстави для її існування, залишається проблемною. Вони визначають такі різновиди проблемної толерантності:

- толерантність підкори (ієрархії);
- толерантність вигоди – це прояв толерантності задуму (індивід до певного часу терпить неприйнятну йому поведінку того, кого він намагається ввести в оману своєю надуманою терпимістю);
- толерантність вихованості (вияв її – це один із засобів особистого самоствердження, подібний індивід вважає «нижче власної гідності» виявляти інтолерантність);
- конструктивна толерантність – це один із виявів толерантності вигоди [44, с. 9–11].

Феномен толерантності також розглядають у контексті співвідношення понять «єгоцентризм» і «толерантність». Єгоцентризм – це «спонтанна позиція» бачення світу через призму власних інтересів [182, с. 35].

Дослідники В. Ситаров, В. Маралов зазначають, що для єгоцентриста є притаманним таке: свій стиль життя вважати єдино вірним, а якщо інші живуть інакше, спочатку це засуджується, а потім викликає протидію й агресію; жорсткі очікування стосовно поведінки

інших, якщо вони не виправдовуються, викликають негативне емоційне переживання, орієнтоване на зміну поведінки інших в очікуване русло; психологічний захист, який звільняє від нелегких зусиль розуміти інших людей, їх точку зору, змінювати внаслідок цього власні погляди [163, с. 62–63].

Цінним для розуміння феномену «толерантність» є розроблений І. Бехом особистісно зорієнтований підхід у вихованні особистості учня. Толерантність розглядається вченим у контексті ціннісного ставлення до іншої людини, яке виявляється в повазі до людської гідності, за якої несумісними є образи, зневажання, глузування як форми міжособистісних відносин. Науковець зазначає, що «розвинене ціннісне ставлення до іншої людини означає, по-перше, прагнення і здатність індивіда співпереживати її радість і горе, по-друге, бажання її зрозуміти, по-третє, всіляке сприяння досягнення нею морально значущих цілей у повсякденній діяльності» [31, с. 17].

І. Бех розглядає два основних шляхи формування в дитини здатності цінувати особистість іншої людини: перший, що передбачає «детальне розкриття дитині позитивних сторін інших людей: дорослих, старших дітей чи ровесників; другий – запобігання зневажливому ставленню до людини, для чого потрібно розвивати у вихованців почуття величі людини – «міри всіх речей», формування уявлень про людську гідність. Необхідно запобігати прояву у вихованців деструктивної дії механізму – самоствердження за рахунок приниження інших» [31, с. 39].

Дослідники С. Бондирєва, Д. Колесов зазначають, що толерантність проявляється на психологічному рівні та виявляється у вигляді внутрішнього настановлення на стосунки особистості і колективу. Цінним є твердження вчених стосовно поняття «настановлення», яке частково збігається з поняттям звички, схильності, риси характеру. «Наявність міцних настановлень, що закріпились

(безсумнівно) визначає стиль поведінки індивіда і дозволяє робити висновки про його характер» [44, с. 65].

Головна функція толерантності, на думку психолога Г. Кожухаря, може розумітися як напрям розвитку потенційно конфліктної ситуації до конструктивного розв'язання. Водночас толерантність (виходячи з її різних визначень), є не що інше, як «готовність до розуміння та вступу в діалог з людиною, яка викликає негативну реакцію на основі поваги, прийняття, відкритості, уваги тощо» [122, с. 5].

Дослідник Г. Балл розробив такі діалогічні універсалії (принципи побудови діалогу), як:

1) повага до партнера, до його якостей як органічної цілісності і власне як до суб'єкта;

2) прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі досягнення (реальні та потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним;

3) повага партнера до самого себе (Г. Балл зазначає: «...люди, як правило, бояться своїх найвищих можливостей і тому рідко реалізують їх. Крім того відбувається проєкція, за механізмом психологічного захисту, недостатньої поваги до себе – на оточуючих, із сумнівними наслідками для міжособистісних відносин» [20, с. 31];

4) додержання учасниками діалогу принципу згоди (конкордатності), виконання якого вимагає від партнерів гнучкості і здатності структурування власного внутрішнього світу;

5) актуалізація і ведення діалогу (принцип толерантності, який пов'язаний із загально-гуманістичними настановами, розумінням складності і суперечливості світу) [20, с. 29–33].

Таким чином, для формування толерантності важливими є діалог, партнерство у стосунках.

Психологія екзистенціалізму розглядає проблему толерантності в контексті самоактуалізації. Дослідник А. Маслоу розглядає

самоактуалізацію як вміння людини стати тим, ким вона спроможна стати, тобто реалізація особистістю власного максимального потенціалу [160]. Особистостям, які мають навички самоактуалізації, притаманна самовіддача, любов, ціннісне ставлення до інших людей. Так, А. Маслоу зазначає: «...найвищого розвитку ці надіндивідуальні властивості людини досягаються в так звані моменти, так званих, «пік-переживань», які пов'язані з перехідними моментами самоактуалізації» [165, с. 405–445]. Учений стверджує, що саме в момент пік-переживання, люди звільняються від внутрішніх конфліктів, хвилювання; виявляють здатність схилитися до тієї точки зору, яка не належить їх власній культурі. На думку А. Маслоу, поведінка людей, які мають навички самоактуалізації протиставляється двом крайнощам – егоцентризму та повному нехтуванню культурними розбіжностями [165, с. 405].

Проблема толерантності розглядається в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування. О. Кононко зазначає, що толерантність може використовуватись у двох різних розуміннях: як терпиме ставлення до чужих думок, вірувань, поведінки; вміння брати до уваги іншого, визнавати його “Я” не менш значимим за власне; як здатність організму переносити несприятливі впливи того чи іншого фактору середовища [129, с. 5–10].

Дослідники (О. Асмолов, В. Глебкін, Т. Солдатова, Л. Шайгерова) зазначають, толерантність не є індиферентною терпимістю. Терпимість пов'язується ними зі сприйняттям іншого (що є традиційним в розумінні толерантності); з проявом співчуття і співпереживання до інших (що можна пов'язати з гуманністю і альтруїзмом); з визнанням цінності багатогранності людської культури (що можна назвати культурним плюралізмом). Таке розуміння толерантності, зазначають дослідники, можна виразити формулою: визнання → сприйняття → розуміння іншого.

Дослідник А. Реан розглядає толерантність у контексті самотрансценденції – «...виходу людини за межі власного «я», її

домінуючої орієнтації на оточення, на власну соціальну діяльність» [203, с. 305].

А. Орлов називає толерантність «буттям внутрішнього «я» або «сутності» людини, що має трансперсональний характер». Відкривши в собі можливість вищезгаданого буття, зазначає А. Орлов, людина перестає відчувати своє протиставлення іншим людям, самотність «Его». Вона опановує досвід «сутнісної тотожності з іншими людьми» [186, с. 531–532].

Аналіз психологічної літератури дає можливість розглядати феномен толерантності в контексті співвідношення понять егоцентризму і толерантності. «Егоцентризм – це серйозний бар'єр на шляху становлення толерантної особистості. Невипадково егоцентризм досить часто ставлять в один ряд з етноцентризмом і культуроцентризмом» [145, с. 128].

Проблема толерантності тісно пов'язана з проблемою комунікації. Толерантність збільшує людську комунікацію та розширює можливості для досягнення миру і злагоди в суспільстві [35, с. 24].

Спілкування – явище глибоко соціальне. Завдяки спілкуванню особистість успадковує культурний досвід попередніх поколінь, орієнтується у соціальній різноманітності, ідентифікуючи себе з певною спільнотою, самостверджується та самоактуалізується, формується як індивідуальність.

Спілкування виконує три основні функції:

- комунікативну (передача інформації, нагромадження знань, узгодження дій та взаєморозуміння людей);
- інтерактивну (вплив на інших людей, зміна їх діяльності та поведінки і, навпаки, зміна своїх дій під впливом інших);
- перцептивну (сприйняття та пізнання іншого, проникнення у його внутрішній світ та його розуміння) [191, с. 106–107].

Феномен «толерантність» розробляється соціальною психологією і етнопсихологією.

Психологи М. Ліпман [153] звертає увагу на труднощі в розумінні представників інших культур, використання набутих стереотипів та їх оцінку.

Поняття «соціальний стереотип» було започатковано М. Ліпманом для опису суб'єктивних образів тих чи інших етнічних груп [153, с. 110].

Дослідник Г. Теджфел підсумував основні висновки в сфері дослідження соціальних стереотипів: «Люди з легкістю готові характеризувати широкі суспільні групи недиференційованими, пристрасними ознаками; така категоризація залишається стабільною протягом тривалого часу; соціальні стереотипи можуть змінюватись, проте, це відбувається повільно; соціальні стереотипи стають більше вираженими, коли виникає соціальна напруга між групами; стереотипи засвоюються досить легко і використовуються дітьми в їх оціночних судженнях, задовго до появи власних думок про ці групи; соціальні стереотипи важко модифікувати в умовах міжгрупових конфліктів» [145, с. 174].

Таким чином, подолання стереотипного мислення, вміння гнучко і критично мислити є однією з ознак толерантності.

Аналіз психологічної літератури дозволяє стверджувати, що феномен «толерантність» розглядається з таких позицій як:

- ознака особистості, яка стала на шлях саморозвитку і прагне до гармонії як усередині себе, так і у відносинах з оточуючими (Л. Кулль);
- стійкість (витривалість, терпимість, стійкість до конфліктів (О. Асмолов);
- позиція визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних (О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, О. Клепцова);
- відношення понять «егоцентризм», «культуроцентризм» і «толерантність» (В. Маралов, В. Сітаров);
- самоактуалізація і виявлення особистістю своїх сутнісних людських якостей (А. Маслоу);

- відчуття цінності іншої людини (І. Абакумова, І. Бех, П. Ермаков);
- ставлення до об'єкта (С. Бондирєва, Д. Колесов);
- формування настановлень толерантної свідомості (О. Асмолов, С. Бондирєва, Д. Колесов);
- діалог, партнерство у спілкуванні (Г. Балл, І. Бех, О. Петровський та ін.).

Феномен «толерантність» досліджується в педагогічній науці, при цьому переважна більшість дослідників розглядає саме аспект виховання толерантності. Так, в Енциклопедії освіти толерантність у вихованні пояснюється так: «1) особистісна якість, ознака гуманної людини або 2) один із принципів гуманістичного виховання» [88, с. 912].

У педагогічній науці визначають «педагогіку толерантності», як систему педагогічних принципів, методів, прийомів, форм роботи педагога. Основними положеннями педагогіки толерантності є визнання й прийняття дитини такою, якою вона є, повага до особистості школяра, співпраця, взаємодія педагога й учня, розвиток творчих здібностей, самореалізація.

Дослідниці Г. Шеламова, Г. Безюльова зазначають, що педагогіка толерантності передбачає: культуру спілкування як розуміння іншого при діалозі, як взаєморозуміння та співпереживання; толерантне мислення як основа пізнання індивідуальності людини, її потреб, цінностей, поглядів, переконань та різноманітних форм виявлення в процесі спілкування, що дозволяють виховувати особистісні якості індивіда, трансформуючи їх у бік емпатії, взаємоповаги, почуття партнерства.

Основними принципами «Педагогіки толерантності», стверджують

Г. Шеламова, Г. Безюльова є: співпраця за довірою, психологічна екологія, правова культура, «право на відмінність» [25, с. 86–87]. Вони виокремлюють такі принципи педагогіки толерантності: співпраця і довіра,

психологічна екологія, правова культура, «право на відмінність». Принципового значення для розуміння феномену «педагогіка толерантності» мають визначені її складові, а саме: культура спілкування як розуміння іншого під час діалогу, як взаєрозуміння та співпереживання; толерантне мислення як основа пізнання індивідуальності людини, її потреб, цінностей, поглядів, переконань і різноманітних форм виявлення у процесі спілкування, що дозволяє виховувати особистісні якості індивіда, трансформуючи їх у бік емпатії, взаємоповаги, почуття партнерства [25, с. 86–88].

Важливе значення для педагогіки толерантності мають ідеї «педагогіки ненасильства». Дослідники В. Маралов і В. Сітаров зазначають, що «педагогіка ненасильства» має вирішити низку завдань, як: виховання миролюбства, поваги прав і гідності інших людей, бережливого ставлення до всього живого, вирішення конфліктів без використання відкритих і прихованих форм примушування [163]. Таким чином, ідеї педагогіки ненасильства співзвучні з ідеями педагогіки толерантності.

М. Яценко зазначає, що, якщо в процес виховання планомірно включають педагогічно складні ситуації – це викликає активізацію діяльності, спрямованої на переборювання труднощів, що виникли та сприятиме моральному формуванню особистості, більш якісному закріпленню її соціально важливих властивостей. Дослідник стверджує, що великого практичного значення набуває педагогічне управління впливом ситуації. Прагнення школяра випробувати себе у складних обставинах, на думку автора, створює сприятливі умови для такого управління [295, с. 8].

Погляди М. Яценко співзвучні із поглядами М. Рожкова, який створив концепцію «соціального загартування дітей», і визначає феномен «соціально загартування», як «...включення вихованців у ситуації, що вимагають вольового зусилля для переборення негативного впливу соціуму, вироблення «соціального імунітету» [295, с. 8].

Систему гуманного педагогічного процесу, спрямованого на розвиток і виховання толерантної особистості розробив Ш. Амонашвілі [7]. Наведемо основні принципи, розроблені педагогом щодо гуманістичного виховання дітей:

1. Виявляйте живий інтерес до життя дитини, до її радощів, прагнень, невдач, до її особистісних переживань.
2. За необхідністю сприяйте, допомагайте, висловлюйте їй співчуття.
3. Спілкуйтеся з дитиною, як з дорослим, від якого очікують взаємної довіри, поваги, розуміння.
4. Встановлюйте з кожною дитиною особисті, довірливі взаємини, викажуйте довіру та щирість до неї [7, с. 200–203].

Таким чином, формула гуманістичної педагогіки: «прийняти – зрозуміти – допомогти – любити – співчувати – радіти успіхові дитини – надихати» – стала основою педагогіки толерантності [70, с. 22].

Співзвучними з названими вище ідеями є визначені Бетті Е. Рієрдон напрями педагогічної діяльності у процесі навчання толерантності:

1. Толерантність. Визнання прав інших на життя і гідність.
2. Впізнання. Доброзичливе усвідомлення присутності в своєму соціальному середовищі представників інших культур.
3. Ставлення до розбіжностей. Визнання позитивних аспектів різноманітності.
4. Розуміння унікальності. Вміння цінувати конкретні прояви своєрідності і різноманітності людей.
5. Додатковість, як принцип відношення до розбіжностей. Здатність поєднувати розбіжності так, щоб вони збагачували і зміцнювали суспільство.
6. Взаємність, як основа прагнення до співробітництва. Здатність бачити загальні, взаємовигідні для різних груп цілі й інтереси та досягати їх здійснення.

7. Культура світу. Визнання взаємозалежності людського існування й

універсальності ряду цінностей, докладання зусиль із конструктивної взаємодії різних соціокультурних груп [206, с. 52–53].

Дослідник П. Степанов пропонує розглядати толерантність «як ціннісне ставлення людини до людей, яке виражається у визнанні, прийнятті та розумінні ним представників інших культур. Визнання – це здатність бачити в людині іншої культури носія інших цінностей, інших поглядів, іншого образу життя, а також усвідомлення його права бути іншим. Прийняття – це позитивне ставлення до його іншості. Розуміння – це здатність поглянути на світ його очима, з його точки зору» [233, с. 5].

Науковець О. Савченко визначає толерантність як соціальну і особистісну цінність, «як усвідомлення особою необхідності доброзичливого або стриманого ставлення до відмінностей між людьми у широкому розумінні, уникнення нетерпимості, поцінування різноманітності у природі, культурі, релігії, у людських стосунках» [214, с. 5]. Так, педагог, наголошуючи на визначній ролі вчителя у формуванні толерантності, зазначає що толерантний педагог «має уникати крайнощів націоналізму й етноцентризму, а натомість цілеспрямовано формувати у вихованців терпимість, безконфліктність, національну ідентичність і повагу до культур інших народів» [214, с. 5].

На думку А. Погодіної, толерантність є «активною моральною етичною позицією та психологічною готовністю до терпимості в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншої культури, нації, релігії, соціального оточення» [195, с. 5]. Дослідниця визначає основні критерії толерантності та їх показники. Такими критеріями, на її думку, є: стійкість особистості; емпатія; дивергентність мислення; мобільність поведінки; соціальна активність [195, с. 6].

Дослідник П. Таланчук розглядає питання формування в учнівської молоді толерантності. Це питання він розглядає через термін «інтерсоціальне виховання», в якому виділяє такі напрямки:

1. Виховання молоді в дусі єдності людського роду, усвідомлення нею того, що людина – це вища форма вияву життя на Землі, і, отже, вища цінність.

2. Виховання поважного ставлення до представників інших націй, народностей, етнічних груп, розуміння історичної взаємозумовленості розвитку земної цивілізації, відповідальності за збереження і розвиток культурних цінностей, створених народами світу.

3. Виховання моральної несприйнятливості війни, як засобу вирішення спірних проблем [246, с. 18–24].

Науковець Б. Вульфів розуміє толерантність як «здатність людини (або групи) співіснувати з іншими людьми (спільнотами), яким властивий інший менталітет, образ життя» [60, с. 12]. Він указує на те, що ця здатність формується в кожній людині як істоти соціальної, у кожній спільноті, яка безперечно «стикається» з іншими спільнотами [60, с. 12].

На думку В. Подобєда, під полікультурною освітою «розуміють загальну парадигму або стратегію, що теоретично відображає реальні процеси сучасного культурно-освітнього життя, зокрема, прагнення різних культур до зближення і до взаємного вивчення розвитку терпимості і культурного плуралізму» [196, с. 93]. Передумова діалогу культур полягає в тому, що кожна культура має одночасно і розвивати самобутність, і бути відкритою для міжкультурного співробітництва [143, с. 12].

В. Подобєд зазначає: «Сутність такої стратегії можна сформулювати у вигляді запитання, що ставиться до інших культур, де питанням є не: «Хто ми?», а «Хто я?» Ми начебто питаємо у чужої культури про самого себе і намагаємось отримати відповідь. Результатом такого діалогу є народження

нової суті, яка не співпадає повністю з тією, яка була закладена в даній культурі. Лише за наявності різних шляхів, різних ціннісних систем стає можливим справжній діалог, пізнання один одного в світі загального прагнення до істини, лише тоді набуває значення ідея толерантності» [196, с. 122].

Проблема виховання толерантності досліджується в рамках теорії полікультурної освіти (А. Джуринський [83], В. Макаєв [157], З. Малькова [162] та ін.)

Одним із соціальних інститутів, що сприяє формуванню толерантності, є освіта, яка використовує співробітництво, діалог між педагогом і учнем.

Дослідник Г. Дмитрієв стверджує, що полікультурна освіта починається з вчителя. Він доводить, що інтолерантний вчитель не може сприяти вихованню толерантності в школярів. Дослідник зазначає, що виховання толерантності в учнів залежить від взаємовідносин педагога з колегами, від його здатності створювати толерантний клімат в школі. Серед основних вимог, які постають перед педагогом – вивчення психології, прийняття і розуміння культурної ідентичності школярів; аналіз власних культурних упереджень і робота по їх подоланню, критичне мислення і здатність до рефлексії; вміння вирішувати конфлікти, керуючись принципами ненасилля; вміння організувати навчальний процес, як діалог носіїв різних культур; знання педагогіки, психології, політики, етнології; створення атмосфери толерантності, поваги і ствердження культурних традицій в класі [83, с. 171].

Аналіз педагогічної літератури з проблеми виховання толерантності свідчить, що недостатньо дослідженим залишається питання: «Як педагогу працювати з такими досить розповсюдженими явищами як: соціальні стереотипи, егоцентризм, ксенофобія, побутовий расизм?»

На думку В. Тишкова, інтелектуальність зовсім не підсилює і не гарантує толерантність. «Нетерпимість, особливо в її найбільш

спотворених формах, частіше за все, є результатом зусиль інтелектуалів» [Цит. по 83, с. 42].

Дослідник К. Еплайа зазначає, що немає ніякого сенсу заглиблюватись в культуру, щоб отримати уявлення про її несхожість та переконатись в їх рівних правах на існування і повагу. Дослідник зазначає, що негативізм виявляється не у ставленні до культури взагалі, а у ставленні до окремих індивідів. Отже, К. Еплайа акцентує увагу на те, що вирішення проблеми виховання толерантності полягає «не в знанні культур, а в подоланні егоцентричних установок по відношенню до них» [89, с. 66].

Таким чином, педагог у процесі формування толерантності має орієнтуватися, в першу чергу, на емоційно-ціннісну сферу дитини.

Американський психолог Г. Оллпорт поняття «толерантність» визначає так: «співпраця, дух партнерства; готовність приймати чужу думку; повага людської гідності; прийняття іншого таким, яким він є; здатність поставити себе на місце іншого; повага права бути іншим; визнання розмаїття; визнання рівності інших; терпимість до чужих думок, вірувань і поведінки; відмова від домінування, заподіяння шкоди і насильства» [184, с. 42].

Таким чином, у тлумаченні толерантності в педагогічному аспекті можна визначити спільні риси, а саме: особистісна, соціальна цінність, ставлення, позиція, здатність співіснувати з іншими, на основі визнання, прийняття та розуміння відмінностей інших думок, людей, культур.

Аналіз досліджень (Л. Бернадської, В. Бойко, І. Борсук, С. Герасимова, П. Комогорова, В. Нечерди, О. Скрябіної, С. Щеколдиної) дозволяють уточнити види толерантності, а саме:

– педагогічна толерантність – володіння вчителем уміннями та навичками толерантної взаємодії, «настановлення на терпимість у процесі педагогічної діяльності для досягнення мети толерантного розвитку особистості вихованця» [128, с. 86–87];

- комунікативна толерантність – «відображення у поведінці позитивного комунікативного настановлення» [220, с. 31–34];
- міжнаціональна толерантність – містить у собі терпимість до представників інших етносів [42, с. 405]; визнання цінності й рівності прав представників усіх без виключення національностей планети [180];
- толерантність расова – визнання цінності й рівності усіх представників різних рас (європеїдної, негроїдної, монголоїдної);
- толерантність релігійна – терпимість до іншої віри [66, с. 111];
- міжособистісна – ціннісне ставлення до іншої людини незалежно від раси, національності, соціального стану, політичної орієнтації, культурної приналежності [30, с. 46];
- толерантність політична – визнання і поважання права іншого бути прихильником будь-якої політичної партії чи блоку, бути фанатом певного політика чи партії;
- толерантність соціальна – визнання й прийняття права іншого мати відмінний від інших стан здоров'я, своє походження та певний рівень життя, соціальний статус [180, с. 47];
- вікова толерантність – толерантність, що стосується різних поколінь – визнання рівності та цінності всіх незалежно від вікових особливостей;
- гендерна толерантність – визнання й прийняття як особистістю, так і державою рівних прав і обов'язків усіх людей, незалежно від статі, поважання чоловіками і жінками представників іншої статі [180, с. 47].

Аналіз педагогічної літератури з проблеми формування толерантності дозволяє стверджувати, що основними методологічними підходами в контексті виховання толерантності у молодого покоління є :

- особистісно орієнтований підхід «виступає базою виховання цілісної особистості, що поважає власну та чужу гідність, права інших

людей» [66, с. 83], (І. Бех, О. Бондаревська, О. Кононко, В. Сериков, І. Якіманська та ін.);

– культурологічний підхід (М. Бахтін, В. Бублер, М. Кабатченко, М. Каган, Н. Щуркова та ін.), який допомагає у вирішенні комплексу важливих завдань: оволодіння дітьми культурою свого народу, як умови інтеграції в інші культури; формування уявлення про різноманітність культур світу (А. Джуринський, Г. Дмитрієв, А. Гончаренко, В. Кузьменко, В. Макаєв, З. Малькова, В. Подобєд та ін.); виховання позитивного ставлення до культурних розбіжностей у «міжнаціональному вихованні» (К. Баграмова, Ф. Горовський, Ю. Римаренко, І. Серова, П. Толочко та ін.); виховання учнів у дусі миру «педагогіка миру» (М. Кабатченко, Г. Ковальова, В. Мітіна, А. Сиротенко); «інтерсоціальному вихованні» (П. Таланчук);

– діяльнісний підхід (О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Д. Єльконін та ін.) толерантність як риса особистості формується тільки у процесі діяльності та взаємодії з іншими людьми;

– гуманістичний підхід (В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі та ін.). Даний підхід знаходить своє відображення у «педагогіці співробітництва» (Ш. Амонашвілі, І. Волков, Є. Іль'їн, С. Лисенкова, В. Шаталов); «педагогіці ненасильства» (А. Козлова, В. Маралов, В. Сіратов та ін.);

– системний підхід, який стверджує необхідність цілісної системи розвитку толерантної поведінки дитини (В. Безпалько, В. Шадріков та ін.);

– аксіологічний підхід, який передбачає орієнтацію на загальнолюдські цінності (В. Прянікова);

– середовищний підхід, який розглядає опосередковане управління «через середовище» процесами розвитку та формування особистості, в тому числі виховання толерантності учня (В. Караківський, Ю. Мануйлов, М. Рожков, Н. Селіванова, М. Яценко та ін.) [66, с. 83–85];

– комунікативно-діалогічний (Т. Білоус, Г. Безюльова, О. Скрябіна, Т. Таюрська, Г. Шеламова та ін.), який стверджує, що джерелом формування толерантності є суб'єкт-суб'єктна взаємодія педагога та учня; розвиток комунікативних якостей учнів [30, с. 31–32].

Педагоги (О. Брянцева, Б. Вульф, С. Герасимов, Т. Гурова, М. Горват, О. Спіцина) зосереджують увагу на концепті «виховання толерантності», (О. Крушельницька, Ю. Тодорцева, А. Ширванян) розглядають поняття «формування толерантності», яке розуміють як спеціально організований, свідомо здійснюваний педагогом процес взаємодії з вихованцями з метою виховання толерантності як загальнолюдської цінності, особистісної якості, що буде виявлятися у поведінці та вчинках учнів, ставленні до оточуючих, здатності до взаємодії з ними на основі поваги та розуміння точки зору іншого.

Поняття «формування» у психолого-педагогічній літературі тлумачиться як «дія» за значенням дієслова «формувати». Відтак, формувати – «надавати чому-небудь форму, вид; організовувати, складати, створювати» [49, с. 1577]; оволодівати сукупністю стійких властивостей та якостей особистості [221].

Мету процесу формування толерантності науковці трактують по-різному: як організацію позитивного (подолання негативного) досвіду толерантності (Б. Вульф); як розвиток толерантної особистості (С. Герасимов); як формування психологічних настановлень на повагу і терпимість до людей з іншими звичками, менталітетом (С. Шашуріна); виховання у підростаючого покоління потреби та готовності до конструктивної взаємодії з людьми і групами людей незалежно від їх національної, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилів мислення та поведінки; як формування толерантних переконань і поведінки (А. Погодіна).

На думку Я. Берегового, для формування толерантної особистості необхідно «... покласти всі надії на виховання, в першу

чергу, на виховання толерантності, спроможність вдосконалити, гармонізувати свідомість, характер, поведінку як окремої людини, так і всього людства і тим самим врятувати його від тотального самознищення, загибелі» [28, с. 28].

Дослідниця О. Безкоровайна пропонує для результативності виховної роботи, спрямованої на формування толерантної особистості, враховувати такі положення: «сприймати дитину такою, яка вона є; поважати особистість учня; ні за яких обставин не принижувати гідність дитини; пам'ятати: кожен має право на помилку, кожен має право на свою думку» [24, с. 56].

Науковець М. Красовицький, розмірковуючи про проблему формування толерантної особистості, акцентує увагу на поширення в середовищі школярів таких негативних тенденцій, як нездатність до плідного співробітництва, невміння співвідносити свої дії та вчинки з інтересами інших людей; обмеження в проявах або повна відсутність таких почуттів, як співпереживання, відчуття болю іншої людини; розшарування учнів у колективі за одягом, матеріальним становищем, посадою батьків тощо; прояви жорстокості, черствості, байдужості один до одного та нейтральне чи схвальне ставлення до вчинків такого характеру. Все це, на думку вченого-педагога, призводить до деформування поглядів, втрати моральних якостей школярів [139, с. 122].

Проблема формування толерантності в молодого покоління – складна і багатогранна. Деякі аспекти формування толерантності досліджуються в межах теорії полікультурної освіти. Науковці (А. Гончаренко, А. Джуринський, В. Кузьменко, В. Макаєв, В. Подобед) вважають толерантність запорукою діалогу культур, підкреслюють, що формування толерантної особистості можливо тільки через полікультурну освіту, «...оскільки вона сприяє формуванню у людини поліфонічного сприйняття світу і культивує толерантність як моральний ідеал та норму поведінки» [143, с. 11]. Передумова діалогу культур

полягає в тому, що кожна культура має одночасно і розвивати самобутність, і бути відкритою для міжкультурного співробітництва [143, с. 12].

Дослідниця В. Нечерда визначає ознаки толерантної особистості, ми доповнили перелік складових толерантності рядом ознак й об'єднали їх у комплекс індивідуальних якостей особистості котрі передбачає толерантність як складна морально-етична якість:

- *терпимість* – ставлення з повагою до виявлення несхожості;
- *впевненість у собі* – адекватна оцінка власних сил і можливостей, віра в подолання перешкод;
- *сила волі* – сила усвідомленої, обдуманної дії, свідомо схильність і міцне прагнення щодо вибору й досягнення певних цілей;
- *самовладання* – вміння володіти собою, своїми емоціями та вчинками, тобто вміння тримати під контролем свідомості свої емоції, думки й відповідно до цього вибудовувати свою поведінку;
- *рефлексивність* – усвідомлення власної неоднозначності, особливостей характеру й поведінки;
- *емпатія* – здатність до співпереживання, осягнення емоційного стану іншого, розуміння його на рівні чуттів, намагання емоційно відгукнутися на його проблеми;
- *доброзичливість* – ставлення до іншої людини, заґрунтоване на загальнолюдських цінностях;
- *довіра* – відкриті, позитивні взаємовідносини між людьми, що відображають впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони;
- *чуйність* – здатність помічати й брати до уваги інтереси й потреби інших, готовність віддати свою увагу співрозмовнику (вміння слухати);
- *гнучкість* – вміння в залежності від складу учасників подій та обставин, що склалися, прийняти рішення та побудувати систему стосунків;
- *гуманність* – орієнтованість на людину як універсальну цінність;

– *альтруїзм* – безкорисливі дії, спрямовані на благо (задоволення інтересів) інших людей;

– *почуття гумору* – адекватне розуміння комічних чи деструктивних ситуацій і відповідна на них реакція, вміння посміятися над самим собою.

Зазначені складові толерантності, зазначає дослідниця, органічно взаємопов'язані, знаходяться у постійній взаємодії, взаємодоповнюють, взаємозумовлюють і взаємозбагачують одна одну. Саме розвиток і становлення цих якостей забезпечує поважне ставлення до цінностей інших людей, вміння співпереживати, розуміти мотиви вчинків людей, уміти спілкуватися й співробітничати з людьми інших поглядів, орієнтацій, культур, а отже, в цілому, сприяє вихованню толерантної особистості [180, с. 53–54].

Проблема толерантності знайшла широке висвітлення у сучасних розвідках зарубіжних і вітчизняних дослідників (Л. Бернадська, Т. Білоус, О. Волошина, С. Герасимов, М. Горват, О. Грива, Т. Гурова, Г. Коберник, Е. Койкова, В. Нечерда, Н. Скрипник, О. Скрябіна, П. Степанов, Ю. Тодорцева, А. Ширванян та інші).

Так, В. Нечерда розглядає толерантність як складну морально-етичну якість особистості, що виявляється в розумінні розмаїття й неоднозначності цього світу, а також у ціннісному ставленні й позитивній взаємодії людини з навколишньою дійсністю і характеризується психологічною готовністю та здатністю людини до розуміння і співробітництва з іншими людьми, її повагою до різноманітних прав і свобод інших членів світової спільноти, визнанні їх рівності й рівноцінності [180, с. 221]. Аналізуючи комплекс якостей толерантної особистості, Н. Нечерда виокремлює такі: терпимість, упевненість у собі, силу волі, самовладання, рефлексивність, емпатію, доброзичливість, довіру, чуйність, гнучкість, гуманність, альтруїзм, почуття гумору [180, с. 52–53].

У дослідженні О. Волошиної «Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі» проаналізовано зарубіжний і вітчизняний досвід толерантного виховання учнівської молоді. На думку автора, важливою умовою розвитку толерантності учнів є створення толерантного виховного простору. Під толерантним простором О. Волошина розуміє організацію та реалізацію взаємостосунків усіх суб'єктів навчально-виховного процесу, побудованих на принципах толерантності та спрямованих на ділове, безконфліктне спілкування й моральне виховання учнів [58].

Т. Гурова у дослідженні «Виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору» схарактеризувала категорію «полікультурний освітній простір» як середовище, що сприяє засвоєнню знань про звичаї, традиції та цінності різних народів на основі взаємодії між представниками різних етносів або національностей [76].

У праці М. Горват «Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування» зроблено ретроспективний аналіз категорії «толерантність», короткий екскурс в історію дослідження цієї проблеми в більшості країн світу, розроблено модель виховання толерантності в умовах інтерактивного педагогічного спілкування, що складається з таких блоків: цільового (мета, завдання); змістового (сутнісна характеристика інтерактивного педагогічного спілкування як умови виховання толерантності молодших школярів, педагогічні умови); операційного (форми, методи, засоби, спрямування, стилі, переконання) і результативного (критерії, рівні, очікуваний результат) [72].

Дослідження Е. Койкової присвячено проблемі «Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору». Науковець вважає музичне мистецтво провідним засобом виховання толерантності дітей молодшого шкільного

віку, оскільки воно здатне за допомогою емоційної дії та рефлексії впливати на особистісне ставлення однієї людини до іншої [123].

Дослідниця Х. Тілова у своєму дисертаційному дослідженні «Формирование толерантности у младших школьников в полиэтническом регионе» [251] вважає, що позитивна динаміка формування толерантності забезпечується педагогічними умовами, що характеризуються специфічним змістом, впливом і включають у себе пізнавальні, комунікативні та особистісні блоки. Виховання толерантності у молодших школярів було також обрано темою дисертаційного дослідження О.Брянцевої, котра дійшла висновку, що виховання толерантності – це складний системно-структурний процес, який передбачає формування ідеалів на основі ментальності людини; реалізацію соціокультурних функцій педагогічного процесу; постійний діалог між ціннісними орієнтаціями та установками людини, різними моральними позиціями людей, різними культурами, епохами, традиціями та інноваціями [46]. Цієї ж думки дотримується О.Желнович, що у своїй дисертації досліджувала виховання толерантності студентів вузу на заняттях іноземної мови [90]. Вчена підкреслює, що процес виховання цієї якості довгий і поетапний, має бути безперервним та вимагає обов'язкового створення толерантного освітнього простору.

Українською дослідницею О.Матієнко у дисертаційному дослідженні «Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції» проаналізовано виховання толерантності у практиці шкіл України та Франції у порівняльному аспекті. На її думку, «французькі педагоги мають вагомі розробки з проблеми виховання толерантності в учнів, які вже отримали широке розповсюдження і в практичному відношенні, тому поняття «толерантність» розглядають глибше, характеризуючи його як інтегративну якість особистості, котра усвідомлює свої права й обов'язки щодо суспільства і держави; прилучення молоді до демократичної системи цінностей; формування

індивідуального досвіду активних і відповідальних дій у демократичному суспільстві» [167, с. 9].

Вивчення педагогічних праць із проблеми формування толерантності дозволяє стверджувати, що це поняття науковці розглядають як:

– ціннісне ставлення до людей, що виявляється у визнанні, прийнятті та розумінні ними представників інших культур (П. Степанов) [232];

– здатність людини (або групи) співіснувати з іншими людьми (спільнотами), яким властивий інший менталітет, образ життя (Н. Асташова, Б. Вульф) [16, с. 53];

– соціальну й особистісну цінність, «як усвідомлення особою необхідності доброзичливого або стриманого ставлення до відмінностей між людьми у широкому розумінні, уникнення нетерпимості, поцінування різноманітності у природі, культурі, релігії, у людських стосунках» (О. Савченко) [214];

– активна морально-етична позиція та психологічна готовність до терпимості в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншої культури, нації, релігії, соціального оточення (А. Погодіна) [195];

– стійка особистісна властивість, що характеризується визнанням права на відмінність і вмінням доброзичливого ставлення до цінностей інших зі збереженням власної гідності; сформованість умінь налагоджувати стосунки з іншими шляхом діалогу (Т. Гурова) [76];

– складне і багатогранне утворення, що є важливою моральною якістю особистості, завдяки чому спілкування між людьми стає виваженим і сприяє знаходженню істини навіть у конфліктній ситуації; це якість особистості, яка проявляється в повазі до інших звичаїв, інтересів, вірувань і політичних уподобань, інтересів, соціального стану (М. Горват) [72].

Дослідниця М. Горват виокремлює категорію «виховання толерантності молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування» – це процес цілеспрямованого і систематичного

педагогічного впливу на формування у молодших школярів знань про чутність толерантності особистості, механізми її прояву, усвідомлення необхідності її виявлення у щоденній життєдіяльності, виховання толерантного ставлення до ровесників, менших, слабших, літніх та осіб з обмеженими можливостями, здатності до толерантної взаємодії з ними під час різноманітних міжособистісних стосунків, що забезпечує організацію та виконання спільної діяльності, високу міру взаємоузгодженості, взаєморозуміння між суб'єктами навчально-виховного процесу [72, с. 54].

Таким чином, у визначенні сутності феномена «толерантність» наявне гуманістичне підґрунтя – в його основі лежить ціннісне ставлення до інших людей, до себе, оточуючого середовища, яке виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, співпереживанні, терпимому ставленні, повазі до інших людей.

Доброзичливість – «ставлення до іншої людини, заґрунтоване на загальнолюдських цінностях» [180, с. 52].

Чуйність – це «моральна риса особистості, яка виявляється у процесі відчуття, розуміння емоційного стану іншої людини за допомогою усвідомлення власних переживань і вибору на основі знань засобів адекватної поведінки» [288, с. 55].

Співчуття – якість людини як суспільної істоти, що дозволяє їй ставити себе на місце іншого, бачити в ньому подібного собі, і, таким чином, глибше розуміти його душевний стан. Ця якість спонукає до співпереживання, до безкорисливої підтримки іншого (К. Гавриловець) [62, с. 55].

Співчуття можна схарактеризувати як стійку здатність людини, що відбивається у співпереживанні як ситуативному виявленні першого. Отже, співпереживання і співчуття – це тісно пов'язані поняття, спрямованість яких, відповідно, відбивається у співчутті та «співрадості» [17, с. 46].

Співпереживання виникає внаслідок мимовільного емоційного зараження й охоплює суб'єкта під час безпосереднього контакту з людьми, що переживають ті чи інші емоції. Співпереживання розглядаємо як ситуативне фактичне емоційне виявлення відповідної спрямованості щодо іншої особистості (групи), воно може бути як наслідком розвиненої здатності людини до співчуття, так і результатом тієї емоційної ситуації, що склалася [17, с. 46–47].

Теоретичний аналіз філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження дав змогу уточнити сутність феномена «*толерантність*» як інтегративної моральної якості особистості, в основі якої є ціннісне ставлення до інших людей, до себе, оточуючого середовища, виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, співпереживанні, терпимому ставленні, повазі до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, звичок, характеру, темпераменту, національної та релігійної приналежності; характеризується прагненням досягти взаємної злагоди.

Структуру толерантності як особистісної якості розкрито в ряді наукових досліджень (Л. Бернадської, С. Герасимова, Т. Гурової, Е. Койкової, О. Крушельницької, О. Спіциної). Неоднозначність поняття толерантності викликає різні підходи до визначення її структурних компонентів.

Так, О. Крушельницька виділяє такі психологічні складові толерантності стосовно дітей молодшого шкільного віку: активність і цілеспрямованість; самосприйняття; готовність брати на себе відповідальність; ставлення до людських стосунків як значущої і самостійної цінності; сприйняття людей як об'єктів особливого роду (суб'єктів); розрізнена і роздільна оцінка особистості і поведінки; комплексне сприйняття ситуації взаємодії; рефлексія дії і поточних психологічних станів; творчість, гнучкість і оригінальність мислення; комунікативна компетентність [142].

Дослідник С. Герасимов визначає у структурі толерантності як особистісної якості терпіння, терпеливість, покору і терпимість не тільки до оточуючого середовища, а й до себе [66].

Науковці Л. Бернадська [30], Е. Койкова [123], О. Спіцина [230] вважають за доцільне виділити у структурі поняття «толерантність» такі компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти. У свою чергу Т. Гурова [76] визначає що до складу названої вище дефініції входять психофізіологічний, мотиваційно-ціннісний, етико-комунікативний, емоційно-емпатійний, когнітивний, поведінковий, рефлексивний компоненти.

Розглянемо підходи до проблеми формування толерантності у зарубіжному досвіді.

У Японії Закон про освіту (1947 р.) проголошує, що на школу покладена місія формування нації, яка служить ідеалам миру і людяності. Документ визначає цілі «повноцінного розвитку особистості», виховання «будівників миролюбної держави і суспільства», людей, які «люблять істину і справедливість, особисту свободу, працю, відповідальних і незалежних». У 1966 році програма шкільного виховання була конкретизована. Видано «Опис ідеального японця», у якому визначалися 4 групи якостей:

1) якості персональні: бути вільним, розвивати індивідуальність, бути самостійним, керувати своїми бажаннями, володіти почуттями пієтету (благочестя);

2) якості сім'янина: вміти перетворити свій дім у місце любові, відпочинку і виховання;

3) якості суспільні: бути відданим роботі, сприяти добробуту суспільства, бути творчою людиною, поважати соціальні цінності;

4) громадянські якості: бути патріотом, поважати державну символіку, володіти найкращими національними якостями [173].

У доповіді Національної комісії з освіти Великої Британії (1993) наголошувалося, що школа повинна передавати молоді такі цінності, як чесність, повага до інших, почуття обов'язку перед суспільством, турбота про людей, збереження культурної спадщини. Також підкреслювалася важливість того, щоб діти виростили у демократичному суспільстві, громадянами, які знають його функціональність, свої права і обов'язки, були виховані в душі толерантності та свободи [63].

У Франції проблема толерантності введена в ранг державної політики у галузі виховання. У цьому напрямку створено певні традиції та накопичено значний педагогічний досвід (М. Альте (M. Altet), Л. Белленжера (L. Bellenger), К. Бодело (Ch. Baudelot) та ін.)

В інструкціях Міністерства освіти Франції (1985 р.) підкреслюється, що у процесі навчання необхідно виховувати особистість цивілізованого і демократичного суспільства, спрямовану до істини, з вірою в людський розум, з почуттям відповідальності, власної гідності, поваги до інших людей, солідарності, неприйняття расизму, розуміння універсальності різних культур, любові до Франції, невід'ємної від любові до Свободи, Рівності, Братерства [167].

У Сполучених Штатах документом «Америка-2000: стратегії розвитку освіти» (1991 р.) передбачено використання школи як центру, що здатний відновити розвиток цивілізованого суспільства. Згідно з програмою, завдання морального виховання пропонується здійснювати на основі біблійних цінностей. Основні положення: чесність, цілісність, старанність, цінність, особиста відповідальність. Описано основні риси, які слід формувати у дітей (мужність, наполегливість, рішучість, співчуття, толерантність тощо).

Заслуговує на особливу увагу та вивчення досвід Японії з виховання толерантності підростаючого покоління. Хоча в останні десятиліття у Японії активним став процес реструктуризації та модернізації навчальних програм, базовий блок морального виховання до цих пір виконує навчально-виховну функцію у шкільній освіті.

Науковець М. Тарума в дисертаційному дослідженні «Виховання міжкультурної толерантності у школярів у Японії» зазначає, що «акценти виховання на таких особистісних рисах школярів, як незалежність, самоконтроль, відповідальність, повага та інтерес до інших культур та їх традицій створюють міцну основу для формування міжнаціональної толерантності підрастаючого покоління в японській школі» [247, с. 3].

Кожен рік у країнах Балтики та СНД проводяться Міжнародні педагогічні читання в межах руху Гуманної педагогіки під керівництвом Ш. Амонашвілі. Всього було проведено в столицях і великих містах різних країн тринадцять Міжнародних педагогічних читань. На цих представницьких міжнародних форумах проведено численні зустрічі з педагогами різних країн світу, під час яких було налагоджено зв'язки у сфері розвитку педагогіки майбутнього. Створений «Маніфест гуманної педагогіки», стає міжнародною традицією проведення «Дня уроків доброти».

Міжнародні педагогічні читання в межах руху Гуманної педагогіки під керівництвом Ш. Амонашвілі проводились у м. Києві (2009 р.), м. Хмельницькому (2012 р.) [72, с. 30].

Аналіз психолого-педагогічних досліджень з означеної проблеми дозволив установити структурні компоненти толерантності, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент включає розуміння сутності толерантної особистості (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості), наявності переконань щодо необхідності виявлення толерантності в повсякденній життєдіяльності. Когнітивний компонент створює інформаційне поле, яке формує погляди, переконання, ідеали, ставлення до світу, дає можливість для вирішення ситуацій, формування поведінкової готовності.

Знання про толерантність дають можливість особистості правильно діяти в певній ситуації, прогнозувати наслідки своєї поведінки, діяти

усвідомлено. Знання допомагають дитині оцінювати слова, дії, вчинки інших людей, робити висновки, розрізняти добро і зло. Знання допомагають школярам збагатити свій досвід, викликають потребу в самооцінці, спонукають до саморозвитку.

Емоційно-ціннісний компонент включає емоції, почуття, цінності, потреби та слугує основою формування мотивів діяльності, що спрямовані на досягнення взаєморозуміння у процесі міжособистісних відносин; характеризується здатністю до виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших. Емоційно-ціннісний компонент допомагає через емоції оцінювати вчинки та досягати взаєморозуміння в міжособистісних стосунках.

Вчинки, дії, ситуації усвідомлюються і переживаються молодшим школярем як особистісно значущі, емоційно сприймаються. Важливо, щоб діяльність викликала радість, захват, задоволення від виконаної дії, впевненість у собі, гордість за зроблене, бажання допомогти іншому, подяку, тобто – викликала емоційне відображення сприйнятого. Важливою є й емоційна оцінка зробленого іншими (педагогом, батьками, ровесниками).

Поведінково-діяльнісний компонент характеризується досвідом застосування знань і вмінь у поведінці, відбивається у виявленні доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; вмінні вступати в контакт, взаємодіяти з іншими людьми.

Поведінковий компонент передбачає застосування набутих компетенцій на практиці. Толерантна діяльність, моральні цінності формуються за умов взаємодопомоги, співпраці, розуміння потреб та внутрішніх переживань іншої людини. Поведінковий компонент сприяє формуванню вміння будувати відносини з оточуючими на основі поваги, розуміння, здатності до спілкування та взаємодії з іншими, контролю та самоконтролю за ситуацією, поведінкою.

Отже, проведений аналіз наукових джерел дав змогу розкрити історичні аспекти становлення та розвитку толерантності; здійснити аналіз сутності толерантності в філософському, етичному, політологічному, соціологічному, психологічному, педагогічному аспектах; уточнити види толерантності; з'ясувати зміст формування толерантності; визначити структурні компоненти толерантності як особистісної якості. Нами з'ясовано, що формування толерантності в молодших школярів є складним процесом цілеспрямованої й організованої взаємодії вихователя і вихованців, результатом якого буде формування толерантної свідомості, яка через толерантні емоції й гуманістичні мотиви реалізуватиметься в толерантній взаємодії з іншими людьми, виявлятиметься у поведінці та вчинках учнів, ціннісному ставленні до себе та інших.

1.2. Особливості формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

Цей підрозділ присвячено висвітленню проблеми особливостей формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності. Без урахування чинників, а саме: сенситивності молодшого шкільного віку щодо формування толерантності; педагогічних можливостей позаурочної діяльності в контексті досліджуваної проблеми – неможливо визначити дієвість тих чи інших педагогічних засобів, проектувати виховні стратегії, передбачувати їх ефективність.

Психологи (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Кононко, Г. Люблінська, С. Максименко, О. Скрипченко) визначають молодше шкільне дитинство як період інтенсивного розвитку почуття довіри, здатності до співпереживання, сприйнятливості й вразливості, формування емоційно-почуттєвого ставлення до оточуючої дійсності,

переходу поверхневих переживань до світу глибоких почуттів, виникнення нового рівня самосвідомості.

Науковець О. Скрипченко зазначає, що в молодшому шкільному віці формуються психологічні новоутворення: «дитина оволодіває елементарними культурними навичками, провідною діяльністю стає учіння, зростають здатність дитини до логічного мислення і самодисципліни, а також здатність до взаємозв'язку з ровесниками у відповідності до встановлених правил» [56, с. 120].

Молодший шкільний вік – надзвичайно значущий період у житті людини, в якому яскраво виявляються риси як дошкільного дитинства, так і типові особливості учня ЗНЗ. Зазначений вік багатий на приховані можливості розвитку, які важливо своєчасно помічати і підтримувати. У цей час закладаються і розвиваються основи багатьох психічних і моральних якостей [211, с. 50].

У молодшому шкільному віці формується ядро особистості (її моральний стрижень, уявлення про себе та про інших), досвід моральної поведінки. Молодший школяр вчиться не лише виконувати вимоги дорослих, дитячого колективу, а й бере участь у житті класу, виборі доручень, справи, яка йому до душі. В учнів 1–4 класів формуються стійкі стереотипи моральної поведінки і діяльності [31, с. 136–137].

Вважаємо цінною думку О. Савченко, яка виділяє в молодшому шкільному віці два мікроперіоди (1–2 та 3–4 класи), пояснюючи це близькістю першого з них до старшого дошкільного віку з ігровою мотивацією, що переважає, адаптацією до нових умов, потребою в підтримці дорослих і наближеністю другого до молодшого підліткового віку з притаманними йому труднощами росту, переживаннями кризи [213].

Діти шестирічного віку усвідомлюють соціальні очікування й орієнтуються на належну поведінку, гарні вчинки, однак школяр у цей

період ще не сприймає еталонів поведінки як соціальну необхідність, не усвідомлює повною мірою їх соціальної значущості [31].

Для шестирічних учнів характерним є вияв імпульсивності, активності, підвищеної чуттєвості, емоційності, однак «...підвищена емоційна збудливість, мізерний соціально-гуманний досвід не дозволяють шестирічним школярам бути стриманими, поступливими, уважними та турботливими стосовно оточуючих» [288, с. 70].

На другому році навчання відбувається поступове розширення уявлень про моральні цінності та моральні вчинки, що дозволяє їм визначити мотиви моральної поведінки і дати обґрунтовану оцінку вчинкові іншої людини. Уперше дитина свідомо оцінює різницю між власною поведінкою й такою, що є доречною в тій чи іншій ситуації [31, с. 138].

Наприкінці другого року навчання у школярів «розвиваються і змінюються внутрішні етичні регулятори, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати», а отже, і співпрацювати з дорослими й однолітками [31, с. 141].

У третьокласників можна спостерігати формування теоретичного мислення, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості в дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять, а саме: доброти, гуманності, людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпіння тощо. Діти активно взаємодіють у навчальній і позанавчальній роботі, за необхідності вибирають однокласника для спільної роботи, мотивуючи самостійний вибір певними моральними якостями інших людей [31, с. 141].

Учні четвертого класу володіють прийомами та навичками ефективного міжособистісного спілкування з ровесниками, уміють налагоджувати дружні стосунки, виявляють готовність до колективних форм діяльності, здатність до дружби.

Молодший школяр доволіно керує поведінкою і природною руховою активністю: стримує невимушені емоції та бажання, виявляє здатність до відповідальної поведінки, здійснює моральне керування поведінкою, намагається бути активним і незалежним.

У десятирічному віці відбувається якісний стрибок у системі стосунків, у ставленні учнів до інших людей [266, с. 49].

Вікові особливості відображають стійкі якості та риси особистості, які властиві дітям молодшого шкільного віку, визначаються поєднанням внутрішніх умов розвитку, тобто певним рівнем розвитку психічних процесів, рис особистості (пам'ять, мислення, почуття, увага, воля, мотиви тощо) і зовнішніх умов життя, змістом, формами діяльності учнів, їх оточенням. Вікові особливості включають комплекс фізичних, психічних, пізнавальних, інтелектуальних, мотиваційних, емоційних якостей властивих молодшим школярам, які впливають на процес формування толерантності.

Розглянемо сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування толерантності через призму вікових особливостей і соціально-психологічних характеристик дітей цієї вікової категорії.

1. У дітей молодшого шкільного віку відбувається зміна співвідношення нервових процесів збудження і гальмування: значною залишається схильність дітей до збудження, але вже значне місце належить процесам гальмування. Як зазначає психолог О. Скрипченко, «регулюючі і гальмуючі впливи кори на підкоркові структури виявляються недостатніми. Цим фізіологи і психологи пояснюють те, що молодший школяр (особливо учень 1–3 класу) легко відволікається, не здатний до тривалого зосередження, збудливий, емоційний» [56, с. 118]. Водночас «збільшується рухливість нервових процесів, що дає змогу дітям швидко змінювати свою поведінку відповідно до вимог вчителя» [56, с. 118]. Відповідно, створюється сприятлива основа для формування

в молодших школярів свідомої регуляції своєю поведінкою, що є важливим для виховання толерантності.

2. Основними новоутвореннями цього віку стають довільність, велика опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія. Розвиток молодшому шкільному віці довільних психічних процесів дає змогу дітям планувати свої вчинки та співвідносити їх зі своїми можливостями, визначати мету, свідомо ставити завдання, шукати і знаходити способи їх досягнення та вирішення, долати труднощі. Поведінка із ситуативної набуває довільного характеру. У поведінці учнів початкової школи школяра перестає домінувати спонтанна реакція на ту чи іншу життєву ситуацію, що дає можливість свідомо керувати своєю поведінкою.

3. У молодших школярів формуються основи рефлексії – осмислення своїх суджень і вчинків, самоаналіз. Уміння ніби збоку бачити й оцінювати власні думки та дії, аналізувати їх, порівнювати з діями інших людей дає можливість формувати ставлення до себе й до інших [215].

4. Дослідник Ж. Піаже зазначає, що дитина молодшого шкільного віку вступає у фазу операційного розвитку інтелекту. Початок його ознаменовано процесом децентрації, завдяки якому учень навчається брати до уваги точки зору інших людей, переборювати тенденцію щодо ототожнення своєї позиції з реальним станом речей [192].

5. У цьому віці значні зміни відбуваються у вольовій сфері особистості. У вольових вчинках учнів початкової школи велику роль відіграють почуття, які не рідко стають мотивами поведінки. Розвиток волі й почуттів на цьому етапі відбувається в постійній взаємодії. Підвищена емоційна збудливість негативно впливає на волю й особливо на самоволодіння [93, с. 144]. У процесі навчання й виховання вольові якості молодшого школяра вдосконалюються.

На думку психолога О. Скрипченко, «помітних успіхів досягають молодші школярі в набуванні здатності здійснювати цілеспрямовані дії, долати при цьому зовнішні та внутрішні труднощі» [93, с. 143]. Діти починають виявляти цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, витримку, самовладання, дисциплінованість, що є важливим для формування толерантності.

6. У молодшому шкільному віці розвивається мотиваційно-потребова сфера. Дослідниця Г. Люблінська зазначає, що в учнів початкової школи ускладнюється не стільки вибір мети, скільки мотивація її постановки та вибору шляхів поведінки. Так, 9–11-річним школярам добре відомі правила поведінки, однак далеко не завжди вони вміють самі застосовувати їх у новій конкретній ситуації. У 10–11-річних дітей часто виникає досить гостра боротьба за вибір найбільш раціональних і правильних, на їх думку, шляхів розв'язання різних завдань [156, с. 293]. Разом із тим з'являється витримка, самостійність, пробуджуються почуття гордості, сорому, відповідальності, розвиваються навички самоконтролю, самооцінки [88, с. 90].

7. М. Іванчук називає молодший шкільний вік віком репродуктивної моральності: «особливістю молодшого шкільного віку, є велике розходження між вимогами до інших (категоричність) і власною поведінкою» [99, с. 38]. Діти легше усвідомлюють вчинки інших людей та їх мотиви, ніж свої власні, тому вичленування мотиву вчинку, роз'яснення учневі його сутності і правильності в різних життєвих ситуаціях є спеціальним завданням дорослих [51, с. 7].

8. О. Матвієнко зазначає, що «молодші школярі характеризуються образністю і конкретністю, мозаїчністю сприйняття навколишнього» [166, с.196]. Конкретність дитячого мислення пов'язана із ситуативністю в застосуванні молодшими школярами правил поведінки і вимог учителя. Ця особливість є причиною того, що у певній конкретній ситуації, про яку розповідає вчитель, учень застосовує

правила, а у подібній, але новій для нього, може не застосовувати. Нерідко вимогу, яку висуває педагог до однокласників, дитина не відносить до себе. Конкретні уявлення слугують основою для формування узагальнених понять [40, с. 14–15]. Відтак дуже важливо формувати конкретні уявлення, поняття про толерантність, спрямовувати поведінку та діяльність учнів початкової школи на користь толерантних дій і вчинків.

Молодшому школяреві властивий розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. «Ця схильність виступає як вікова особливість дитини, яка ще вчиться орієнтуватися в розмаїтті життєвих ситуацій, співвідносити наявні в неї уявлення про життя з реальними вчинками, конкретною поведінкою» [51, с. 8].

9. Учні початкової школи здатні до підпорядкування мотивів. Діяльність і поведінка дітей залежить від системи мотивів, серед яких, за умови правильного виховання, починають домінувати суспільно-значущі мотиви, соціальні почуття, що формуються у процесі суспільно корисної діяльності. Для молодших школярів стає можливою відмова від принадної мети заради діяльності, яка принесе моральне задоволення. Вдосконалюються ігрові та трудові навички, сюжети дитячих ігор стають більш різноманітними, діти надають перевагу спільній, колективній грі та діяльності. Це приводить до змін у соціальній ситуації розвитку учнів і створює реальні умови щодо активного формування моральних якостей, зокрема, толерантності.

10. Основним видом мислення в молодшому шкільному віці стає наочно-образне, хоча на початку навчання ще залишаються елементи наочно-дієвого. Зокрема, О. Скрипченко зазначає: «Діти цього віку здатні встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, якщо вони можуть спостерігати за зміною об'єкту. Досягнення рівня конкретних операцій відкриває можливості для учнів 2–4 класів теоретично міркувати про світ, в якому вони живуть, є основою для досягнення стадії

формальних операцій, яка розпочинається уже в 11–12-річних дітей» [93, с. 135]. Наприкінці цього періоду розвитку великого значення набуває словесно-логічний тип мислення; відбувається швидке засвоєння й активне використання дитиною мовлення як засобу мислення.

11 У зазначеному вище віці спостерігається подальше збагачення емоційної сфери учня, її вразливість та розвиток у бік більшої усвідомленості, стриманості, довільності. Так О. Скрипченко стверджує, що в учнів розвивається усвідомлення своїх почуттів і розуміння їх виявлення в інших людей [93, с. 142]. Це дозволяє виявляти свої емоції, висловлювати почуття, контролювати вчинки.

12. Важливе значення для формування толерантності у молодшого школяра має авторитет вчителя, що допомагає виховувати моральні якості, такі як доброта, милосердя, відповідальність, толерантність. На думку О. Савченко, «толерантний педагог готовий проявити терпіння, він налаштований на те, щоб не принизити дитину, не зламати її, побачити та прийняти її особливості й пристосуватися до них, спрямований на пошук шляхів корекції проблем розвитку вихованців, розв'язання конфліктів у дитячому колективі» [212, с. 5–6]. А, отже, вчитель початкової школи має бути зразком до наслідування толерантної поведінки.

13. Визначну роль у моральному становленні особистості відіграє потреба у спілкуванні з оточуючими – дорослими та ровесниками. Характер стосунків впливає на спрямованість особистості. Зростає інтерес учнів до оточуючих, до їх ставлення, вчинків, індивідуальних якостей. Молодші школярі «здатні оцінювати моральні якості оточуючих людей при визначенні ідеалів та людей несимпатичних їм» [93, с. 148]. Для них стає важливою можливість обговорення своїх вчинків із оточуючими, визначення змісту та моральної оцінки життєвих ситуацій, особистих переживань, що сприяє формуванню толерантності.

14. Важливим для дітей цього віку є позитивна оцінка їхніх вчинків, заохочення їхньої діяльності. Наприклад, О. Скрипченко зауважує на тому, що молодші школярі є емоційно вразливими: «у них відбувається подальша диференціація вразливості, яка виявляється в тому, як діти реагують на людину, оцінка якої має певне значення для них. Розвивається далі почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на будь-яке приниження їх особистості й позитивному емоційному переживанні визнання тих чи інших позитивних їх особистих якостей, моральних почуттів, як почуття дружби, товаришкості, гуманності» [93, с. 143].

15. У третьому – четвертому класах зростає значення думки й оцінки ровесників, спілкування з однолітками. Ділові зв'язки і дружні контакти починають підкріплюватись моральною поведінкою, глибше усвідомлюють відмінності іншої людини, в них формуються почуття товаришкості, дружби, колективізму, виявляється дружнє ставлення до ровесників (співчуття, радість, солідарність), що сприяє формуванню стосунків на основі поваги, визнання, розуміння іншого.

16. Значні виховні можливості щодо формування толерантності в учнів початкової школи має позаурочна діяльність. Цей вид діяльності розглядається як організовані, цілеспрямовані заняття з учнями, які проводяться школою у позаурочний час, для розширення і поглиблення знань, умінь і навичок школярів, розвитку їхньої самостійності, індивідуальних здібностей, а також з метою задоволення їхніх інтересів і забезпечення активного і розумового дозвілля [201, с. 88].

Позаурочна діяльність має широкий спектр можливостей для розвитку особистості молодшого школяра. Так, С. Карпенчук наголошує, що «у процесі різнопланової діяльності школярів закріплюються знання, формуються вміння, навички, звичні норми поведінки, створюються умови для внутрішньокolleктивних відносин, укорінення елементів морального етикету» [112, с. 101].

Дослідниця Н. Щуркова зазначає, що у процесі позаурочної діяльності відбувається набуття учнем етичного досвіду; опановуються відповідні етичні вміння; формуються стійкі реактивні риси, які складають характер людини; відбувається становлення структури особистісних цінностей; формується усвідомлення самоцінності власної особистості [290, с. 19].

Позаурочна діяльність створює об'єктивні умови для широкої неформальної взаємодії педагогів і школярів, а також надає змогу використовувати розмаїття форм спільної діяльності всіх учасників навчально-виховного процесу (педагоги, школярі, батьки та інші особи, залучені до цього процесу) [116, с. 54].

Позаурочна діяльність ґрунтується на таких принципах, як:

- добровільності, коли учні беруть участь у позаурочній діяльності за власним бажанням і мають свободу вибору різноманітних форм позаурочної діяльності;

- урахування і розвитку індивідуальних особливостей та інтересів учнів, який передбачає врахування в контексті діяльності учнів їхнього власного досвіду, інтересів, бажань, нахилів, світогляду, емоційно-почуттєвої сфери та статусу особистості в колективі, що в комплексі дозволяє доповнити сприймання світу дитиною у сферах, не репрезентованих навчальними предметами [160, с. 277–278];

- системності – створення системи позаурочної діяльності молодших школярів, у яких встановлюється взаємозв'язок між усіма учасниками позаурочної діяльності – учнями, педагогами, батьками; урочною та позаурочною діяльністю; основними компонентами організованої діяльності – цільовим, змістовно-діяльнісним, оцінно-результативним;

- варіативності, який передбачає широкий спектр видів (напрямів) позаурочної діяльності, які надають вихованцям можливості вільного вибору й участі в ній; здійснення спроб власних сил та здібностей у

різноманітних видах діяльності, пошук вільної ніші з метою задоволення потреб, бажань, інтересів вихованців;

– креативності, що передбачає підтримку педагогами творчої активності дітей, бажання займатися індивідуальною та колективною життєтворчістю;

– успішності та соціальної значущості, – спрямування зусиль організаторів позаурочної діяльності на формування в дітей потреб у досягненні успіху. Дуже важливо, щоб досягнуті вихованцями результати були не тільки особистісно значущими, а й цінними для оточуючих, однокласників, батьків, педагогів [232, с. 36–37].

Позаурочна діяльність передбачає залучення молодших школярів до різноманітних її напрямів: навчально-пізнавального (самопідготовка, олімпіади з навчальних предметів, предметні гуртки, усні журнали, вікторини, предметні тижні, захист проєктів, КВК); ігрового (сюжетно-рольові ігри, ігри-вправи, ігри-драматизації, ігри-конструювання тощо); трудового (самообслуговування, суспільнокорисна праця, виконання доручень, чергування тощо); ціннісно-орієнтаційного (зустрічі з цікавими людьми, виставки тощо); художньо-естетичного (гуртки художньої самодіяльності, вокально-хорові, хореографічні, театральні, образотворчого мистецтва тощо), творчих конкурсів (читців, вокалістів, юних художників, співу, гри на музичних інструментах тощо), концертів, відвідування театрів, кінотеатрів, виставок, музеїв тощо; екологічного (трудова екологічна операція, екологічні акції, турніри знавців природи тощо); комунікативного (ігри-мандрівки, інтерактивні ігри, тощо); спортивного (спортивні секції та клуби, спортивні змагання, спортивні ігри, спортивні свята та фестивалі, спортивні турніри, спартакіади тощо); туристсько-краєзнавчого (екскурсії, прогулянки, шкільні краєзнавчі музеї тощо); громадсько-суспільної діяльності (допомога окремим громадянам (хворим, літнім людям, пенсіонерам-одинакам) тощо) [106, с. 223].

Позаурочна діяльність має певні виховні можливості щодо формування толерантності у молодших школярів. По-перше, позаурочна діяльність, на відміну від навчальної, не є регламентованою часом та характеризується відсутністю оцінювання учнів, створює можливості для нерегламентованого спілкування суб'єктів навчально-виховного процесу, а також для толерантних, доброзичливих, емоційних стосунків між учнями й учителем; сприяє здійсненню цілеспрямованої роботи щодо формування у молодших школярів толерантності; уможливорює своєчасну діагностику і корекцію сформованості в них цієї якості особистості.

По-друге, різноманітна позаурочна діяльність передбачає широке використання рольових ігор, виховних ситуацій, інсценізацій, ранкових зустрічей, системне проведення виховних годин, уявних подорожей, тренінгових занять тощо; залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

По-третє, певні можливості щодо формування толерантності у молодших школярів має використання потенціалу навчальних предметів і позаурочної діяльності, які спрямовані не тільки на формування когнітивної складової толерантності, а й на створення простору щодо формування емоційно-ціннісного та поведінково-діяльнісної складової цього феномену.

По-четверте, у позаурочній діяльності з'являється можливість для вільного спілкування у невеликих групах. Кожна дитина має можливість спробувати себе в різних ролях – лідера, координатора, організатора, виконавця. Взаємодія дітей у групі відбувається на емоційному рівні, вони співпереживають, вчаться співчувати, що сприяє розвитку емпатії, яка є складовою толерантності. Робота в невеликих групах надає можливість учням початкової школи школярам діяти, практично реалізовувати навички співробітництва, міжособистісного спілкування, активного слухання, прийняття спільного рішення, узгодження різних поглядів, що сприяє формуванню толерантності.

Дослідження особливостей формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності вимагає врахування двох груп чинників, які значно впливають на цей процес. До першої групи чинників відноситься сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування толерантності у дітей (формування високих форм почуттів – інтелектуальних, естетичних, етичних; збільшення рухливості нервових процесів, що дає змогу змінювати свою поведінку відповідно до вимог вчителя; розвиток вольової сфери; переважання емоційної сфери у сприйнятті оточуючих; здатність до емпатії та емоційної рефлексії; формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; здатність сприймати соціальні норми та виявляти власну позицію щодо ставленні до світу, до інших; довільність, опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія).

Основними новоутвореннями молодшого шкільного віку є довільність, опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія. Однак характерними для учнів початкової школи є обмежений моральний досвід; розходження між вимогами до інших (категоричність) і власною поведінкою; розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. Відтак, зазначене підкреслює необхідність проведення цілеспрямованої роботи з формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

Друга група чинників, пов'язана з урахуванням потенціалу позаурочної діяльності в контексті досліджуваної проблеми (відсутність оцінювання учнів; можливість нерегламентованого спілкування суб'єктів навчально-виховного процесу, неформальна взаємодія педагогів, школярів, батьків; можливість здійснення цілеспрямованої роботи щодо формування в дітей; своєчасна діагностика та корекція сформованості цієї якості особистості; використання різноманітних форм та методів формування толерантності у вихованців тощо).

Таким чином, все окреслене вище дає підстави зробити висновок про врахування вікових особливостей, які відображають стійкі якості та риси особистості, властиві молодшим школярам, визначаються поєднанням внутрішніх умов розвитку і зовнішніх умов життя, змістом, формами діяльності учнів, їх оточенням. Комплекс фізичних, психічних, пізнавальних, інтелектуальних, мотиваційних, емоційних якостей властивих зазначеному вище контингенту дітей впливають на процес формування толерантності.

Значні виховні можливості щодо формування в молодших школярів названої якості особистості має творчо організована і проведена позаурочна діяльність, яка дозволяє вихованцям бути активними учасниками, виявляти свої творчі здібності, розкривати таланти, які не можуть розкритись у навчальній діяльності, отримувати нову, невідому раніше інформацію, спробувати себе в різних ролях, збагачувати свій життєвий досвід, вчитися спілкуватись і конструктивно взаємодіяти з іншими, підвищувати власну самооцінку, що сприяє формуванню толерантності.

Висновки до першого розділу

Проблема толерантності має тривалу історію. Філософське осмислення толерантності знайшло відображення у працях давньогрецьких філософів (Аристотель, Демокрит, Епікур, Сократ, Платон та ін.), мислителів епохи Відродження (Т. Кампанелла, Д. Локк, Піко делла Мірандола, Т. Мор та ін.); та Нового часу (Вольтер, Ф. Бекон, І. Кант, І. Гернер, Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауер та інші). Питанню формування толерантності присвячені пошуки філософів, соціологів, психологів, педагогів.

На основі аналізу наукових джерел встановлено, що існують різні

підходи до розуміння феномену «толерантність», проте всі дослідники виділяють такі спільні ознаки цього явища, а саме: співчуття, співпереживання, сприйняття, розуміння, повага до людей, які відрізняються іншими поглядами, національністю, статусом тощо, повага до себе, вміння вирішувати конфлікти без застосування насилля.

Аналіз досліджень (Л. Бернадської, В. Бойко, І. Борсук, С. Герасимова, П. Комогорова, В. Нечерди, О. Скрябіної та ін.) дозволяють уточнити класифікацію видів толерантності, а саме:

– *педагогічна толерантність*, яка передбачає володіння вчителем уміннями і навичками толерантної взаємодії, «настановлення на терпимість у процесі педагогічної діяльності для досягнення мети толерантного розвитку особистості вихованця» (П. Комогоров);

– *релігійна* – терпимість до іншої віри;

– *комунікативна толерантність* – «відображення у поведінці позитивного комунікативного настановлення» (В. Бойко, О. Скрябіна);

– *расова* – визнання цінності й рівності усіх представників різних рас (європеїдної, негроїдної, монголоїдної);

– *міжнаціональна*, яка містить у собі терпимість до представників інших етносів (В. Бойко); визнання цінності й рівності прав представників усіх без винятку національностей планети (В. Нечерда);

– *політична* – визнання і поважання права іншого бути прихильником будь-якої політичної партії чи блоку, бути фанатом певного політика чи партії;

– *соціальна* – визнання та прийняття права іншого мати відмінний від інших стан здоров'я, своє походження та певний рівень життя, соціальний статус;

– *вікова толерантність* – визнання рівності і цінності різних поколінь, незалежно від вікових особливостей;

– *гендерна толерантність* – визнання й прийняття як особистістю, так і державою рівних прав і обов'язків усіх людей, незалежно від статі, поважання чоловіками і жінками представників іншої статі (В. Нечерда);

– *міжособистісна*, яка полягає в ціннісному ставленні до іншої людини незалежно від раси, національності, соціального стану, політичної орієнтації, культурної приналежності (Л. Бернадська).

Розкрито сутність поняття *толерантність* як інтегративної моральної якості особистості, в основі якої є ціннісне ставлення до інших людей, до себе, оточуючого середовища, виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, співпереживанні, терпимому ставленні, повазі до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, звичок, характеру, темпераменту, національної та релігійної приналежності; характеризується прагненням досягти взаємної злагоди.

Установлено такі структурні компоненти толерантності, як: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний. Когнітивний компонент включає розуміння сутності толерантної особистості (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості), наявності переконань щодо необхідності виявлення толерантності в повсякденній життєдіяльності.

Емоційно-ціннісний компонент відображає емоції, цінності, потреби та слугує основою для формування мотивів діяльності, що спрямовані на досягнення взаєморозуміння у процесі міжособистісних стосунків; характеризується здатністю до виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших.

Поведінково-діяльнісний компонент характеризується досвідом застосування знань і вмінь у поведінці, відбивається у виявленні доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; вмінні вступати в контакт, взаємодіяти з іншими людьми.

Формування толерантності в молодших школярів розглядаємо як процес цілеспрямованої і організованої взаємодії вихователя і вихованців з метою формування толерантності як особистісної якості, що виявляється в поведінці та вчинках учнів, ціннісному ставленні до себе й інших,

здатності до взаємодії з ними.

Визначено особливості формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності. До першої групи чинників відноситься сенситивність дітей зазначеного віку щодо формування толерантності (збільшення рухливості нервових процесів; розвиток вольової сфери; переважання емоційної сфери у сприйнятті оточуючих; здатність до емпатії та емоційної рефлексії; формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; здатність сприймати соціальні норми та виявляти власну позицію щодо ставлення до світу, до інших; довірливість, опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія). Однак характерними для учнів початкової школи є обмежений моральний досвід, розходження між вимогами до інших (категоричність) і власною поведінкою, розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою.

Друга група чинників пов'язана з урахуванням потенціалу позаурочної діяльності в контексті досліджуваної проблеми (нерегламентованість у часі; відсутність оцінювання молодших школярів; можливість нерегламентованого спілкування суб'єктів навчально-виховного процесу, неформальна взаємодія педагогів, школярів, батьків; можливість здійснення цілеспрямованої роботи з формування толерантності в названого вище контингенту вихованців; своєчасної діагностики та корекції сформованості цієї якості особистості; використання різноманітних форм та методів формування толерантності у молодших школярів тощо).

РОЗДІЛ 2

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Методика констатувального етапу експерименту

Вивчення особливостей формування толерантності в дітей молодшого шкільного віку дало змогу уточнити сутність поняття «сформованість толерантності у молодших школярів», що є результатом цілісного організованого впливу, спрямованого на формування толерантної свідомості, яка шляхом виявлення толерантних емоцій і гуманістичних мотивів реалізується в толерантній взаємодії з іншими людьми.

Виявлення стану сформованості толерантності в учнів початкової школи здійснювалось у процесі констатувального етапу дослідження, який охоплював два етапи. На першому етапі констатувального експерименту вирішувалися такі завдання:

- 1) розробити критерії та показники сформованості толерантності у молодших школярів;
- 2) здійснити добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження, вікових та індивідуально-психологічних особливостей дітей зазначеної вікової групи;
- 3) провести серію діагностичних процедур;
- 4) проаналізувати й узагальнити результати діагностичних процедур;
- 5) виявити рівні сформованості толерантності в молодших школярів.

Перше завдання констатувального етапу дослідження передбачало розроблення критеріїв і показників сформованості

толерантності в учнів початкової школи. На основі з'ясування сутності та структури поняття «толерантність», урахування особливостей означеної вікової категорії добиралися критерії сформованості в них толерантності. У педагогічній теорії критерій подається як ознака, на основі якої здійснюється оцінка: «критерій – засіб для судження, ознака, на основі якої робиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь», «мірило судження та оцінки», «основна ознака, за якою одне рішення обирається із багатьох можливих» [98].

Показники обґрунтовуються через низку ознак, прикмет, що можуть безпосередньо спостерігатися та підлягати вимірюванню [250].

Критерієм когнітивного компонента ми обрали розуміння сутності толерантності та її значення в житті людини, критерієм емоційно-ціннісного компонента – здатність до емпатії, критерієм поведінково-діяльнісного компонента – толерантну поведінку.

Показники сформованості толерантності в молодших школярів визначалися, зважаючи на внутрішнє наповнення кожного з названих критеріїв. Так, до показників критерію «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей» відносили такі: знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях. До показників критерію «здатність до емпатії» відносили наступні: мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості. Показники критерію «толерантна поведінка» визначалися наявністю вмінь, а саме: виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку.

Толерантність є однією з основних моральних якостей особистості, складним інтегративним утворенням, для дослідження якого не існує універсальної методики. Отже, для експериментального визначення рівнів сформованості толерантності у молодших школярів підібрано комплекс

діагностичних методик і методів, за допомогою яких вимірювалися окремі показники зазначених нами критеріїв сформованості названої вище якості (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1

Діагностичні методики і методи вимірювання окремих показників визначених критеріїв сформованості толерантності в молодших школярів

Критерії	Показники	Методики і методи
Розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей	Знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях.	Методика «Незакінчене речення», бесіда.
Здатність до емпатії	Мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості.	Анкетування (діагностика спрямованості собистості Б. Басса), «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової); авторські ситуації морального змісту з опорою на зображення; педагогічні спостереження.
Толерантна поведінка	Уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку.	Опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова); створення ситуацій, які вимагають проявити певні вміння (виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість); картка педагогічних спостережень.

Основною умовою відбору методів педагогічної діагностики наявного рівня сформованості толерантності в зазначеній вище віковій групі вихованців була здатність вчителів початкової школи із

максимальною об'єктивністю зібрати інформацію, здійснити її ґрунтовний аналіз. В основу роботи було покладено вимоги щодо інформації, одержаної за допомогою різноманітних методів педагогічної діагностики. Ця інформація відзначалася:

- адекватністю – однозначним відображенням стану об'єкта, що діагностується;

- об'єктивністю – відсутністю суб'єктивних чинників під час збирання й опрацювання інформації до тієї міри, яка можлива в певній ситуації; найчастіше об'єктивність установлювалася шляхом повторного (додаткового) збирання інформації або паралельного її фіксування незалежними спостерігачами (педагогами);

- достатністю – інформація повною мірою задовольняла умови і завдання щодо визначення стану об'єкта, який діагностується [138, с. 73].

Вивчення рівня сформованості толерантності у молодших школярів за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей» (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях) відбувалося за допомогою використання методики «Незакінчене речення» та бесіди. Так, у процесі використання методики «Незакінчене речення» дітям було запропоновано висловити своє судження або визначити своє ставлення до таких висловлювань: «Доброзичлива людина – це та, яка...», «Бути чуйною людиною – це...», «Якщо ти бачиш засмучену людину, то...», «Бути терпимою людиною – це...», «Толерантна людина – це та, яка...», «Бути толерантною людиною – це...».

Якісний аналіз відповідей учнів початкової школи згідно із цією методикою здійснювався за такими параметрами, як:

- 1 бал – фрагментарні знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість;

2 бали – несистематизовані уявлення про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість;

3 бали – усвідомлені знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість.

Після цього кількість балів, одержана кожним вихованцем (за цією методикою) підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 1–8 балів – початковий рівень, 9–14 балів – ситуативний рівень, 15–18 балів – рефлексивний рівень.

З метою визначення рівня уявлень молодших школярів щодо розуміння мотивів власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях було проведено бесіду. Зміст бесіди вибудовувався за такими запитаннями:

– Чи намагаєшся ти зрозуміти, що відчувають інші люди?

– Чи втішаєш ти того, кому сумно, хто ображений?

– Як ти ставишся до слабших, менших, літніх людей, осіб з обмеженими можливостями?

– Чи виявляєш ти терпимість стосовно інших людей? У якому випадку ти намагаєшся бути терпимим?

Виявлення рівня сформованості толерантності у вихованців молодшого шкільного віку за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості) здійснювалося за допомогою таких діагностичних методів і методик, а саме: анкетування, «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової) [290], використання методу ситуацій морального вибору з опорою на зображення; педагогічні спостереження.

Однією з особливостей молодшого шкільного віку є розвиток емоційно-ціннісної, потребово-емоційної сфери дитини [250]. У зв'язку з цим «мотивація виступає внутрішнім рушієм виявлення» [250, с. 167] доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості. Таким чином, розуміння поведінки учнів початкової школи має важливе

значення для виявлення механізмів керування процесом формування толерантності.

Зробити висновок про рівень сформованості толерантності можна, якщо з'ясувати, чи є поведінка вихованця результатом власного ціннісного вибору, внутрішніх мотивів, чи вона зумовлена вимогою та виявом оточуючих. Характер мотивації, ступінь її прояву з'ясовувався за допомогою анкетування молодших школярів.

Так, з метою виявлення мотивів поведінки учням початкової школи було запропоновано анкету, яка містила таке твердження:

1. Я допомагаю іншим тому, що:

- а) хочеться допомогти;
- б) вимагають батьки;
- в) хочеться щоб похвалили;
- г) людям буде приємно.

До альтруїстичних мотивів діяльності ми віднесли такі обґрунтування учасниками експерименту власних відповідей, зокрема такі: хочеться допомогти, людям буде приємно; щоб допомогти товаришу; щоб не підвести друзів, учителя, батьків; щоб нікого не скривдити тощо.

Серед прагматичних мотивівнами були виділені подані нижче варіанти, а саме: щоб мене похвалили; щоб мене не покарали, вимагають батьки, вчителі тощо.

Егоїстичними вважали такі мотиви: щоб отримати нагороду, похвалу, щоб довести свою винятковість, щоб отримати для себе якусь користь тощо [68, с. 99].

Нами було проведено анкетування (за методикою діагностики спрямованості особистості Б. Басса) на виявлення мотивації вчинків молодших школярів (анкета та ключ до неї подаються в додатку А). Зазначена адаптована методика визначення спрямованості особистості Б. Басса складалась із 13 запитань, до яких подавались відповіді. Учням пропонувалось обрати варіант, який найбільшою мірою співзвучний із

власною думкою. На основі відповідей вихованців визначилися такі мотиви:

- егоїстичні – орієнтація на пряму винагороду і задоволення, незалежно від виду діяльності і співробітників, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність;

- прагматичні – прагнення за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтація на спільну діяльність, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності й емоційних стосунках з людьми;

- альтруїстичні – зацікавленість у вирішенні проблем, виконання роботи найкращим чином, орієнтація на ділову співпрацю.

З метою виявлення вмій розуміти причини власної поведінки та поведінки інших людей в тих або інших ситуаціях молодшим школярам було запропоновано методику «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової) [291]. Їм демонстрували сюжетні картки із зображенням поданих ситуацій:

- хлопчик прицілюється з рогатки в горобця, інший хлопчик намагається його зупинити;

- маленька дівчинка будує вежу з кубиків, вони падають, дівчинка плаче, хлопчик сміється з неї;

- хлопчик їде на велосипеді, зачіпає стареньку бабусю, в якої падає на землю сумка із продуктами;

- старший хлопчик сварить меншого, дівчинка заступається за меншого хлопчика;

- двоє хлопчиків віднімають один в одного іграшку [291].

Після демонстрації карток, молодші школярі обирали піктограму-настрій, що відповідає ситуації, давали вмотивовану відповідь на пропоновані запитання, а саме:

1. Як ти вважаєш, що трапилося?
2. Як почуваються герої?

Відповіді вихованців оцінювалися за трибальною шкалою так:

3 бали – адекватно оцінює ситуацію, правильно обирає піктограму-настрій героїв, пояснює причину вибору;

2 бали – оцінює ситуацію, але вагається у виборі піктограми-настрою її героїв, не пояснює причину вибору;

1 бал – неправильно оцінює ситуацію, не може вибрати піктограму-настрій або обирає її неправильно, не пояснює причину вибору [291].

Після цього кількість балів, одержаних кожним учасником експерименту (за цією методикою), підраховували та розподіляли за такими параметрами:

1–7 балів – початковий рівень сформованості толерантності;

8–12 балів – ситуативний рівень;

13–15 балів – рефлексивний рівень сформованості толерантності.

З метою виявлення рівня сформованості толерантності за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості) використовували метод ситуацій морального вибору з опорою на зображення. Кожна запропонована ситуація морального змісту ілюструвалася за допомогою малюнків, які відображали послідовність дій. Молодші школярів мали обрати одну із запропонованих ситуацій.

Ситуації на виявлення емпатії.

Ситуація 1.

Ти вийшов на подвір'я кататися на велосипеді. Товариш, у якого немає велосипеда, просить покататися. Що ти зробиш?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Скажу товаришеві: «Нехай тобі тато купить велосипед, тоді й покатаєшся» (оцінка – 1 бал).

2. Запропоную іншу гру, де не потрібен велосипед (оцінка – 2 бали).

3. Дозволю товаришеві трохи покататись (оцінка – 3 бали).

Ситуація 2.

Алла вийшла у двір гратися з лялькою. Іванко грався машинкою. Побачивши Аллу, Іванко залишив свою іграшку і попросив у дівчинки погратися її лялькою. Що ти запропонуєш зробити Аллі?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Сказати: «Мені мама не дозволяє давати свої іграшки іншим дітям» (оцінка – 1 бал).
2. Сказати: «Бери мою ляльку, а я пограюся твоєю машинкою» (оцінка – 2 бали).
3. Запропонувати разом грати, і лялькою і машинкою (оцінка – 3 бали).

Ситуація 3.

Першокласники прийшли до цирку на виставу. Роздягнувшись, діти швидко зайняли місця в першому ряду. Марійка розгубилася, бо їй не вистачило місця. А її подруга Наталя навіть не звертала на неї уваги. Як ти запропонуєш вчинити Наталці?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Не зверну уваги, нехай Марійка сама вирішує проблему (оцінка – 1 бал).
2. Заспокоїти, сказати вчителю про проблему Марійки (оцінка – 2 бали).
3. Запропонувати сісти поруч, трохи посунувшись (оцінка – 3 бали).

Ситуація 4.

Андрій брав участь у змаганнях і переміг, а його друг Максим був останній. Максимко дуже засмутився. Як ти запропонуєш вчинити Андрію?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Сказати, що потрібно краще тренуватися (оцінка – 1 бал).
2. Заспокоїти, попросити не засмучуватися (оцінка – 2 бали).
3. Запропонувати тренуватися разом (оцінка – 3 бали).

Ситуація 5.

Мама прийшла ввечері додому дуже стомлена, з великими сумками покупок. Донька і син дивилися мультфільм. Що ти порадиш дітям?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Не звертати уваги, мама відпочине і приготує вечерю (оцінка – 1 бал).
2. Пожаліти маму, сказати, щоб вона не засмучувалась (оцінка – 2 бали).
3. Поцілувати маму, допомогти їй роздягнутися, віднести важкі сумки, допомогти приготувати вечерю (оцінка – 3 бали).

Ситуація 6.

У ваш клас прийшов новий хлопчик. Він носить великі, товсті окуляри, кульгає на ліву ногу. Якою буде ваша реакція під час перерви?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не реагуватиму, буду проводити час з друзями (оцінка – 1 бал).
2. Запитаю новенького про його вподобання, інтереси. Якщо він мені сподобається, то розкажу йому про наш клас, покажу школу (оцінка 2 – бали).
3. Запропоную новенькому хлопчикові показати школу, розкажу про наш клас, вчительку (оцінка – 3 бали).

Після завершення роботи кількість балів, одержана кожною дитиною за цією методикою, підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

6–9 балів – початковий рівень сформованості толерантності;

10–14 балів – ситуативний рівень;

15–18 балів – рефлексивний рівень.

З метою вивчення рівня сформованості толерантності в учнів початкової

школи за критерієм «толерантна поведінка» (наявність умінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку) використовували опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова) (див. додаток Б) [71, с. 178–179], створювали ситуації, які вимагали прояву таких

умінь, а саме: виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість, – складали картку педагогічних спостережень (див. додаток В).

Вивчення виявлення емпатійних реакцій у поведінці молодшого школяра відбувалося за допомогою використання опитувальника А. Щетинникова «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» [71, с. 178–179].

Обробка одержаних результатів проводилась як у кількісному, так і в якісному планах.

Наведемо критерії кількісної обробки:

– якщо дитина поводитись адекватно, згідно з критеріями поведінки, визначеними у п. 1, 5, 9, 12, за кожен із цих проявів вона отримувала 6 балів, що в сумі становило 24 бали;

– якщо адекватні форми поведінки вона виявляла лише іноді, за кожен з них виставлялося по 5 балів;

– якщо форма поведінки учня часто була адекватною, відповідала критеріям, що позначені в пунктах 4, 6, 7, 8, вона за кожен з них він отримував по 4 бали;

– якщо прояв даних форм поведінки (4, 6, 7, 8) спостерігався лише час від часу, вихованець отримував за них по 3 бали;

– якщо поведінка учасника експерименту часто відповідала тим її формам, що описані в пунктах 2, 3, 10, 11, він отримував по 2 бали;

– якщо молодший школяр ніколи не проявляв указаної поведінки, він отримував жодного балу [71, с. 178–179].

Якісна інтерпретація результатів (згідно із цією методикою) здійснювалася за поданою нижче схемою. Якщо молодших школяр проявляв інтерес до стану іншої людини, яскраво й емоційно реагував на неї, активно залучався до ситуації, намагаючись виявити доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість це свідчило про високий рефлексивний рівень сформованості емпатії. До цього рівня відносили учнів, які набрали від 20 до 24 балів.

Респонденти, які намагалися привернути увагу вчителя, емоційно реагували на переживання іншого, але при цьому докладали зусиль, щоб отримати схвалення педагога, в основному вдавали доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість. Це розглядалося як виявлення прояву егоцентричної емпатії. До цієї групи належали учні початкової школи, як набрали від 12 до 16 балів.

Учасники експерименту, які не виявляли зацікавленості емоційним станом інших, не виявляли доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; здійснювали емпатійні дії тільки за вказівкою вчителя, належали до деструктивного рівня сформованості емпатії. Ці вихованці набрали від 1 до 8 балів.

Молодших школярів, які одержали кількість балів у проміжку від 17 до 19 балів, було віднесено до змішаного типу сформованості емпатії. Якщо ж набраний дитиною бал коливався у межах 11, вважали, що дитина виявила егоцентричний рівень сформованості емпатії [71, с. 178–179].

З метою визначення рівня сформованості вмінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших, контролювати власну поведінку учасникам експерименту було запропоновано вирішити певні ситуації. Наведемо їх приклади.

Ситуація 1 (на з'ясування наявності вмінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання)

Надійка – хвороблива дівчинка. Цієї чверті вона пропустила багато уроків. Хоча вона дуже старанна, але ніяк не може навчитися розв’язувати рівняння. Чи допоможете ви їй наздогнати пропущений матеріал?

Запропоновані відповіді та їх кількісне обробка:

1. Не допоможу (оцінка – 1 бал).
2. Допоможу, якщо вчителька мені доручить (оцінка – 2 бали).
3. Запропоную Надійці свою допомогу (оцінка – 3 бали).

Ситуація 2 (на з’ясування наявності вміння виявляти доброзичливість)

Мама дала Богдану цукерки, щоб він пригостив друзів. Коли хлопчик вийшов на дитячий майданчик, то побачив серед друзів свого кривдника – Сашка. Богдан задумався – чи пригощати йому Сашка? Що ти запропонуєш зробити Сашкові?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Не пригощу кривдника цукеркою (оцінка – 1 бал).
2. Пригощу друзів цукерками, коли Сашко піде (оцінка – 2 бали).
3. Пригощу Сашка цукеркою, запропонувати грати разом (оцінка – 3 бали).

Ситуація 3 (на з’ясування наявності вмінь виявляти чуйність, співчуття, співпереживання)

Василько зазвичай веселий, життєрадісний хлопчик. Але сьогодні він чимось засмучений. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не реагуватиму (оцінка – 1 бал).
2. Якщо він мені подобається, то запитаю: «Чого ти засмучений? Що сталося?» (оцінка – 2 бали).

3. З’ясую, чого Василь засмучений, заспокою його, зроблю йому щось приємне, щоб підняти настрій (оцінка – 3 бали).

Ситуація 4 (на з’ясування наявності вмінь виявляти терпиме ставлення до іншого, контролювати власну поведінку).

На перерві однокласник підійшов до твоєї парти, взяв пенал, витягнув звідти ручку, і навмисно її зламав. Що ти зробиш у цій ситуації?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Підійду до нього, буду з ним лаятись, з'ясовувати стосунки. Якщо зможу, вдарю його або візьму його речі і теж буду навмисно псувати (оцінка – 1 бал).

2. Поскаржусь на нього вчительці та батькам (оцінка – 2 бали).

3. Зроблю йому зауваження, висловлю незадоволення його діями (оцінка – 3 бали).

Ситуація 5 (на з'ясування наявності вмінь виявляти терпиме ставлення до іншого, контролювати власну поведінку).

Однокласник навмисно зробив тобі підніжку. Ти йшов до дошки, нічого не помітив і впав. Більшість дітей класу сміялися з тебе. Що ти зробиш у цій ситуації?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Підійду до нього, налупцюю, скажу йому образливі слова (оцінка – 1 бал).

2. Буду плакати, поскаржусь вчительці, батькам (оцінка – 2 бали).

3. Подивлюся на нього, присоромлю, висловлю незадоволення його діями (оцінка – 3 бали).

Кількість балів, одержана кожним учнем (згідно з цією методикою), підраховували та розподіляли за такими параметрами:

5–7 балів – початковий рівень;

8–12 балів – ситуативний рівень;

13–15 балів – рефлексивний рівень.

У процесі проведення констатувального етапу дослідження використовували педагогічні спостереження. Перевірці підлягали такі вміння: виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку. Рівень сформованості толерантності молодших школярів фіксувався педагогами

за цими показниками. Варто зазначити, що до цієї роботи були залучені не тільки вчителі початкової школи, а й вихователі груп продовженого дня, фахівці, які викладають у цьому класі (фізкультуру, музику, англійську мову). Такий підхід надавав змогу проводити цілеспрямовані спостереження не лише під час уроків і перерв, а й у позаурочний час. З метою фіксації результатів спостережень нами було розроблено спеціальні картки (див. додаток В).

У випадку, якщо оцінки всіх експертів збігалися, робили висновок про справжню наявність тієї чи іншої якості. Якщо ж збігалися оцінки половини експертів, вважали, що ця якість властива дитині з великою часткою вірогідності. У випадках, коли оцінки педагогів розходилися, проводилося додаткове вивчення якостей, які діагностувалися.

Зважаючи на названі вище нами показники, визначено три рівні сформованості толерантності в учнів початкової школи: рефлексивний, ситуативний, початковий.

Так, вважали, що *рефлексивний рівень* наявний в молодшого школяра, який має чіткі уявлення щодо сутності толерантності та її значення в житті людей: усвідомлені знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; правильно розуміє й аргументує причини власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях; завжди виявляє доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; вміє контролювати власну поведінку.

У випадку, якщо учасник експерименту не має чіткого уявлення щодо сутності толерантності та її значення в житті людей, тобто для нього є характерними несистематизовані знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; не завжди правильно розуміє та оцінює причини власної поведінки та поведінку інших людей у тих чи інших ситуаціях; ситуативно виявляє доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; намагається контролювати

власну поведінку, визначали, що такий вихованець має *ситуативний рівень* сформованості толерантності.

Початковий рівень сформованості названої вище якості особистості констатували в тієї дитини, яка має узагальнені, не диференційовані уявлення щодо сутності толерантності та її прояву в житті людей, про що можна судити через її фрагментарні знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; неправильне розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей в тих чи інших ситуаціях; виявлення нетерпимості, нестриманості, агресивності, часті влаштування сварок і бійок, відсутність умінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість і контролювати власну поведінку.

Другий етап констатувального експерименту передбачав вирішення таких завдань:

1) визначити рівні готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;

2) з'ясувати зміст позаурочної діяльності щодо формування толерантності у молодших школярів.

Аналіз наукової літератури дає змогу простежити певну єдність поглядів щодо сутності поняття «готовність до педагогічної діяльності»:

– здатність до самовіддачі в педагогічній роботі, «...прагнення виконувати її з позиції творчого підходу; сформованість стійких мотивів педагогічної діяльності; наявність професійно значущих якостей особистості педагога, професійних знань, умінь та навичок» [67, с. 96–98];

– складне структурне утворення, яке передбачає сумлінне та відповідальне ставлення до цього виду діяльності, прагнення виконувати її з позиції творчого підходу, сформованість стійких мотивів професійної діяльності; наявність професійних знань, умінь і навичок [67, с. 96–97];

– «цілеспрямоване вираження особистості, що включає її переконання, погляди, відносини, мотиви, почуття, вольові та

інтелектуальні якості, знання, уміння, навички, настановлення, налаштованість на певну поведінку» [86, с. 4].

В основу визначення критеріїв і показників готовності вчителів початкової школи до формування толерантності покладено провідні ідеї особистісно-діяльнісної теорії (Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна та інших): *ціннісно-мотиваційний* (емоційно-позитивна мотивація щодо організації процесу формування толерантності в молодших школярів як актуальний аспект педагогічної діяльності, прагнення ефективно здійснювати її); *когнітивний* (знання про сутність толерантності й особливості її сформованості в зазначеного вище контингенту дітей); *морально-психологічний* (здатність педагога до емпатії); *діяльнісно-технологічний* (володіння формами і методами формування толерантності в учнів початкової школи).

Визначення рівнів готовності вчителів початкової школи до формування у вихованців толерантності у позаурочній діяльності відбувалося за допомогою різноманітних методів дослідження, а саме: анкетування (див. додаток Д), індивідуальних бесід, цілеспрямованих педагогічних спостережень, ранжування, тестування «Ваші емпатійні здібності» (тест В. Бойка; див. додаток Е).

З метою виявлення ставлення фахівців у галузі початкової освіти до проблеми формування толерантності в дітей названої вище вікової групи, було розроблено анкету (див. додаток Д), яка містила такі запитання:

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема формування толерантності в молодших школярів?
2. Чи може сучасна початкова школа досягти значних успіхів у формуванні в учнів початкової школи толерантності?
3. Як Ви розумієте поняття «толерантність»? Перерахуйте ознаки прояву толерантності.
4. Які методи формування толерантності Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх.

5–6. Чи приділяєте Ви увагу формуванню толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності? Якщо ваша відповідь позитивна, то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтеся?

У процесі визначення стану готовності вчителів початкової школи до формування толерантності ми проводили індивідуальні бесіди. Цей метод передбачав одержання аргументованих відповідей на кожне запитання анкети; що дало змогу виявити знання педагогів щодо сутності толерантності, розуміння ними важливості формування цієї якості особистості в учнів зазначеної вікової категорії, з'ясувати їхнє ставлення до окресленої проблеми, а також визначити рівні готовності вчителів початкової школи до формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

Метод бесіди сприяв виявленню труднощів у педагогічній підготовці вчителів початкової школи щодо формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності, які спричинені відсутністю таких чинників:

- джерел отримання інформації;
- обізнаності щодо діагностичних методик із цієї проблеми;
- обговорення питань формування толерантності в учнів на методоб'єднаннях фахівців початкової освіти, педагогічних радах;
- висвітлення питання формування в учнів початкової школи зазначеної якості особистості в позаурочній діяльності у планах виховної роботи вчителів.

Для уточнення інформації, отриманої під час анкетування та бесід, використовували цілеспрямовані педагогічні спостереження за такими параметрами:

- орієнтованість на толерантну взаємодію з молодшими школярами;
- використання засобів педагогічного впливу (суб'єкт-суб'єктні, суб'єкт-об'єктні).

З метою виявлення такого показника, як емоційно-позитивної мотивації щодо організації процесу формування толерантності у молодших школярів як актуального аспекту педагогічної діяльності, прагнення ефективно здійснювати її, вчителям початкової школи було запропоновано оцінити своє бажання формувати у вихованців толерантність у молодших школярів за трибальною шкалою (3 бали – високий рівень, 2 бали – середній, 1 бал – низький рівень).

Виявлення такого показника готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в учнів, як їхня здатність до емпатії здійснювалася за допомогою тесту В. Бойка «Ваші емпатійні здібності» (див. додаток Е). На основі порівняння одержаних результатів було виявлено рівні готовності названих фахівців до формування толерантності в молодших школярів.

Так, *високий рівень* готовності вчителів початкової школи до формування толерантності у вихованців характеризується емоційно-позитивною мотивацією щодо формування толерантності у молодших школярів як актуальний аспект педагогічної діяльності, прагненням ефективно здійснювати її. Педагоги, віднесені до цього рівня, мають ґрунтовні знання про сутність толерантності й особливості її сформованості в дітей зазначеного віку; володіють формами і методами формування цієї якості; мають високий рівень прояву емпатії.

Середній рівень готовності фахівців початкової школи до формування толерантності у вихованців характеризується ситуаційною спрямованістю цього процесу, ситуативним прагненням ефективно здійснювати його. Вони мають достатні знання про сутність толерантності й особливості її сформованості в учнів; характеризуються достатнім рівнем володінням формами і методами формування толерантності у молодших школярів; мають середній рівень прояву емпатії.

Низький рівень готовності вчителів початкової школи до формування зазначеної якості особистості характеризується відсутністю

спрямованості щодо цього процесу. Педагоги, віднесені до цього рівня, виявляють недостатні знання щодо розуміння сутності й значення толерантності. Для них є характерним низький рівень прояву емпатії. Вчителі не знають і не враховують у позаурочній діяльності особливості формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку; не володіють формами і методами формування названої якості.

Отже, визначені нами критерії, показники та рівні сформованості толерантності в молодших школярів, розроблений діагностичний інструментарій відповідно до проблематики дослідження, вікових та індивідуально-психологічних особливостей учнів початкової школи, проведена серія діагностичних процедур дозволили здійснити аналіз стану сформованості цієї якості особистості в дітей молодшого шкільного віку.

2.2. Аналіз стану сформованості толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

З метою визначення рівнів сформованості толерантності в молодших школярів, а також для з'ясування чинників, що впливають на її становлення нами було проведено констатувальний етап експерименту.

Комплекс діагностичних процедур цього етапу дослідно-експериментальної роботи було підпорядковано вирішенню таких завдань, як:

- виявити рівні сформованості толерантності у молодших школярів;
- визначити рівні готовності вчителів початкової школи до роботи з формування толерантності в дітей названої вище якості особистості в позаурочній діяльності;
- з'ясувати зміст позаурочної діяльності щодо формування толерантності в молодших школярів.

Констатувальним етапом експерименту було охоплено 402 молодших школяра та 22 вчителя початкової школи. Розподіл дітей – учасників експерименту – за класами відбувся таким чином: 102 особи – учні першого класу, 98 – другокласники, 90 осіб – учні третього класу та 112 – четвертокласники. Серед зазначеного контингенту вихованців було 192 хлопця і 210 дівчат (спеціалізованої школи I–III ступенів № 120 м. Києва з поглибленим вивченням предметів природничо-математичного циклу, спеціалізованої школи I–III ступенів № 125 м. Києва з поглибленим вивченням англійської мови, школи I ступеня № 330 м. Києва, навчально-виховного комплексу «Барвінок» м. Києва, навчально-виховного комплексу № 30 «ЕкоНад» (спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов-гімназія) м. Києва, Копачівської загальноосвітньої школи I–II ступенів Обухівської районної ради Київської області, Прилуцької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 14 Прилуцької міської ради Чернігівської області).

Під час дослідження нами було використано діагностичні методи цілеспрямованого спостереження за молодшими школярами, анкетування (діагностика спрямованості особистості Б. Басса), опитування, бесіди, методика «Незакінчене речення», авторські ситуації з опорою на зображення, зміст яких розкрито в підрозділі 2.1 і додатках (А, Б, В).

Відповідно до визначених завдань констатувального етапу експерименту було заплановано і проведено два етапи. Перший етап передбачав виявлення рівнів сформованості толерантності в учнів, другий – визначення рівнів готовності вчителів початкової школи до формування толерантності у вихованців; з'ясування змісту позаурочної діяльності щодо формування цієї якості.

Вивчення рівня сформованості толерантності у молодших школярів за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей» (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття,

співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях) відбувалося за допомогою використання методики «Незакінчене речення» (Н. Щуркова) [290, с. 125] і бесіди.

У процесі використання методики «Незакінчене речення» молодшим школярам було запропоновано висловити своє міркування або визначити власне ставлення до таких висловлювань, а саме: «Доброзичлива людина – це та, яка...», «Якщо ти бачиш засмучену людину, то...», «Бути чуйною людиною – це...», «Бути терпимою людиною – це...», «Толерантна людина – це людина, яка...».

Кількісні дані, отримані в результаті застосування методики незакінчених речень, подано в табл. 2.2.

Аналіз таблиці 2.2. дозволяє стверджувати, що перше місце серед моральних цінностей, усвідомлених молодшими школярами, посідає доброзичливість, друге – толерантність, третє місце згідно з даними експерименту належить співчуттю, а четверте – чуйності, найменш усвідомленою якістю виявилася терпимість.

Так, 18,59 % учнів виявили високий рівень усвідомлення поняття «доброзичливість». Доповнюючи незакінчене речення: «Доброзичлива людина – це та, яка...», вони назвали такі ознаки доброзичливої людини, а саме: «зичить добра усім», «хоче, щоб усе в усіх було добре», «добре ставиться до людей», «ввічлива» тощо.

Середній рівень усвідомлення поняття «доброзичливість» виявили 38,11 % учасників експерименту. Вони мають несистематизовані уявлення про доброзичливість. Вихованці, віднесені до цього рівня, дали такі відповіді: «хороша, мила», «незла людина», «добра людина – хороша, мила», «добра людина – незла людина», «ввічлива людина, не свариться, не кричить» тощо.

Не змогли продовжити незакінчене речення 43,30 % молодших школярів.

Таблиця 2.2

**Рівні усвідомлення молодшими школярами сутності
моральних якостей (у%)**

Рівні розуміння моральних якостей		1 клас (N=102)	2 клас (N=98)	3 клас (N=90)	4 клас (N=112)	Серед- не значен- ня (%)
Доброчливість	високий	15/14,71	17/17,34	18/20,00	25/22,32	18,59
	середній	38/37,25	38/38,78	35/38,89	42/37,50	38,11
	низький	49/48,04	43/43,88	37/41,11	45/40,18	43,30
Співчуття	високий	10/9,80	12/12,24	12/13,33	15/13,39	12,19
	середній	38/37,26	41/41,84	38/42,22	42/37,50	39,71
	низький	54/52,94	45/45,92	40/44,45	55/49,11	48,10
Чуйність	високий	8/7,84	10/10,21	12/13,33	15/13,39	11,19
	середній	30/29,41	34/34,69	36/40,00	47/41,97	36,52
	низький	64/62,75	54/55,10	42/46,67	50/44,64	52,29
Терпимість	високий	7/6,86	8/8,16	9/10,00	18/16,07	10,27
	середній	28/27,45	30/30,61	32/35,56	43/38,39	33,00
	низький	67/65,69	60/61,23	49/54,44	51/45,54	56,73
Толерантність	високий	14/13,73	16/16,32	17/18,89	24/21,43	17,59
	середній	36/35,29	37/37,76	35/38,89	41/36,61	37,14
	низький	52/50,98	45/45,92	38/42,22	47/41,96	45,27

Як засвідчують дані таблиці 2.2., 17,59 % учнів 1–4 класів виявили високий рівень усвідомлення поняття «толерантність». Доповнюючи незакінчене речення «Толерантна людина – це та, яка...», вони назвали такі ознаки толерантної людини: «виявляє доброзичливість, терпимість», «виявляє співчуття», «вміє спокійно вислухати думку іншої людини», «добре спілкується з іншими людьми» тощо.

Середній рівень усвідомлення поняття «толерантність» виявили 37,14 % дітей. Вони мають несистематизовані уявлення про

толерантність. Вихованці, віднесені до даного рівня, дали такі відповіді: «людина, яка не б'ється», «людина, яка не свариться з іншими», «хороша людина» тощо.

Не змогли продовжити незакінчене речення 45,27 % учасників експерименту.

Аналіз таблиці 2.2 дозволяє констатувати, що 12,19 % молодших школярів виявили високий рівень усвідомлення поняття «співчуття». Так, доповнюючи речення «Якщо ти бачиш засмучену людину, то...», саме вони запропонували дієву допомогу, як: «Розпитаю її, чого вона засмучена, що в неї трапилося. Запропоную їй свою допомогу», «Спочатку дізнаюся через що в неї поганий настрій. Потім буду намагатися підняти їй настрій. Наприклад, розкажу їй щось веселе, або щось подарую», «Пожалію людину, допоможу їй» тощо.

Середній рівень усвідомлення сутності співчуття продемонстрували 39,71 % вихованців. Вони дали такі відповіді: «розумію, що в людини поганий настрій», «розумію, що в людини, неприємності, або в неї щось болить», «розумію, що їй хтось зіпсував настрій», «розумію, що цю людину образили» тощо.

Низький рівень усвідомлення сутності поняття «співчуття» виявили 48,10 % учасників експерименту. Ці учні не змогли продовжити незакінчене

За даними таблиці 2.2., лише 11,19 % молодших школярів продемонстрували високий рівень усвідомлення поняття «чуйність». Доповнюючи незакінчене речення «Бути чуйною людиною – це...», вони назвали такі ознаки чуйної людини: «відчувати іншу людину» «відчувати настрій іншої людини» тощо.

Середній рівень усвідомлення поняття «чуйність» виявили 36,52 % учнів 1–4 класів. Вони відповіли так: «усіх жаліє», «усіх завжди утішає», «добра», «ввічлива», «ласкава» тощо.

Низький рівень усвідомлення поняття «чуйність» виявили 52,29 % дітей.

Більшість із них не змогли продовжити незакінчене речення. Деякі учасники експерименту дали такі відповіді: «усе завжди чує», «чує те, що кажуть інші», «має добрий слух» тощо.

Аналіз даних таблиці 2.2. свідчить про те, що лише 10,27 % молодших школярів продемонстрували усвідомлені знання про терпимість. Доповнюючи незакінчене речення «Бути терпимою людиною – це...», вони назвали наступні ознаки терпимої людини: «може стримуватися, коли щось дратує», «не кричить, навіть, коли її до цього змушують», «уміє спокійно вислухати іншу людину» тощо.

Середній рівень усвідомлення сутності поняття «терпимість» виявили 33,00 % молодших школярів. Вони мають несистематизовані уявлення про терпимість, про що засвідчують їхні відповіді: «усе терпіти», «завжди терпіти і ніколи не плакати» тощо.

Не змогли продовжити незакінчене речення 56,73 % вихованців.

Аналіз суджень учасників експерименту за даною методикою свідчить, що значний їх відсоток виявляє несистематизовані або фрагментарні уявлення щодо розуміння таких моральних якостей, як доброзичливість, чуйність, співчуття, терпимість, толерантність. Цей факт можна пояснити абстрактним характером цих понять, незначним життєвим досвідом учнів, а також відсутністю проведення цілеспрямованої педагогічної щодо формування в них толерантності.

З метою визначення рівня розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях було проведено бесіду, зміст якої передбачав полані нижче запитання:

– Чи втішаєш ти того, кому сумно, хто ображений? Якщо твоя відповідь «так», то розкажи, як ти можеш утішити, підняти настрій ображеному?

– Чи намагаєшся ти зрозуміти, що відчувають інші люди?

На запитання «Чи втішаєш ти того, кому сумно, хто ображений?» відповіли: завжди втішають тих, кому сумно 70 (17,41 %) молодших школярів. Щодо наступного запитання «Як ти можеш утішити, підняти настрій ображеному?» більшість хлопців зазначили так: «якщо цю людину побили або образили, то захищу її», «поділюся іграшкою», «розкажу щось веселе», «розсмішу». Дівчата відповіли таким чином: «заспокою», «утішу», «пригощу солодощами», «щось подарую» тощо. Іноді втішають того, кому сумно – 140 (34,83 %) дітей. Не втішають і не допомагають тим, кому сумно 192 (47,76 %) вихованців зазначеної вище вікової групи.

На запитання «Чи намагаєшся ти зрозуміти, що відчувають інші люди?»

учасники експерименту дали такі відповіді:

- «так, завжди» – 45 (23,44 %) хлопців і 50 (23,81 %) дівчат;
- «інколи» : 68 (35,42 %) хлопців і 72 (34,29 %) дівчини.

Не змогли дати відповідь, не замислювались над цим запитанням 79 (41,14 %) хлопців і 88 (41,90 %) дівчат.

Узагальнені статистичні дані дослідження за критерієм «розуміння сутності толерантності та її ролі в житті людей» (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях) наведено в таблиці 2.3.

За даними таблиці 2.3. для 46,89 % учнів 1–4 класів характерним початковий рівень сформованості толерантності за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей».

Проаналізуємо результати констатувального етапу експерименту за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості). З метою вирішення цього дослідницького завдання нами було використано анкетування, «Тест-малюнок» (модифіковану методика

Н. Щуркової) [290, с. 122–123], авторські ситуації морального змісту з опорою на зображення; педагогічні спостереження, діагностику спрямованості особистості Б. Басса.

Таблиця 2.3

Рівні сформованості толерантності у молодших школярів за критерієм розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей» (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Рефлексивний	Ситуативний	Початковий
Знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості	13,97	36,89	49,14
Розуміння причин власної поведінки та поведінки людей в інших ситуаціях	20,52	34,83	44,65
Середнє значення (у %)	17,25	35,86	46,89

Так, 55 вихованців (13,68 %) виявили егоїстичні мотиви поведінки (отримання винагороди, доведення своєї винятковості, отримання для себе якоїсь користі).

Значна кількість – 140 учасників експерименту (34,83 %) виявили прагматичні мотиви (отримання похвали, уникнення покарань тощо).

Варто зазначити, що альтруїстичні мотиви поведінки виявило 207 молодших школярів, що склало 51,49 % від загальної кількості респодентів (бажання допомогти людям; допомога товаришу; не підвести друзів, учителів, батьків; нікого не скривдити тощо).

З метою виявлення вмінь розуміти настрій інших людей, причини того чи іншого емоційного стану вихованцям було запропоновано методику «Тест-малюнок» (модифіковану методику Н. Щуркової) [290, с. 122–125]. Наведемо результати дослідження за нею. Так, три бали отримали 12 першокласників і стільки ж другокласників

(що склало відповідно 11,76 % та 12,25 % від загальної кількості учасників експерименту), 14 (15,56 %) учнів третіх і 17 (15,18 %) учнів четвертих класів. Ці діти виявили розуміння настрою інших людей, адекватну оцінку ситуації; обрали піктограму-настрій згідно з її змістом, пояснили причини настрою героїв малюнків.

Два бали (за цією методикою) отримали 29 (28,43 %) учнів перших класів, 34 (34,69 %) учні других класів; 35 (38,89 %) третьокласників і 38 (33,93 %) четверокласників. Ці молодші школярів оцінили ситуацію, адекватно пояснили її зміст, але не змогли пояснити причину вибору піктограми-настрою.

Один бал за цією методикою отримали 61 (59,81 %) першокласник, 52 (53,06%) учня другого року навчання, 41 (45,55 %) третьокласник, 57 (50,89 %) учнів четвертого класу. Вони неправильно оцінили ситуації, не змогли вибрати піктограму-настрій або обрали її неправильно, не пояснили причину вибору.

Необхідно зазначити, що різниці між дівчатами і хлопцями щодо розуміння ними емоційного стану іншої людини не виявлено.

З метою визначення рівня сформованості толерантності за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості) використовували метод ситуацій морального вибору з опорою на зображення (див. підрозділ 2.1). Розв'язуючи ситуації, молодші школярі обрали один варіант із запропонованих відповідей. Після завершення роботи нами було підраховувано кількість балів, одержаних дітьми за цією методикою, та розподілено учасників експерименту за рівнями розвитку емпатії.

Рівні сформованості толерантності у молодших школярів за критерієм «здатність до емпатії» наведено в таблиці 2.4.

Аналіз даних таблиці 2.4. дозволяє стверджувати, що значний відсотоквихованців (51,60 %) виявили початковий рівень сформованості толерантності за критерієм «здатність до емпатії». Ці учасники

експерименту не виявляють доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання. Натомість вони виявляють агресивність, егоїзм, нетерпимість, нестриманість стосовно інших людей.

Ситуативний рівень сформованості толерантності за критерієм «здатність до емпатії» виявили 34,71 % учнів молодшого шкільного віку. Вони ситуативно

Таблиця 2.4

Рівні сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «здатність до емпатії» (абс./відн. значення)

Рівні	Молодші школярі (N=402)				Середнє значення (у %)
	Критерій – здатність до емпатії (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості)				
	1 клас (N=102)	2 клас (N=98)	3 клас (N=90)	4 клас (N=112)	
Рефлексивний	12/11,76	12/12,25	14/15,56	17/15,18	13,69
Ситуативний	30/29,41	35/35,71	35/38,89	39/34,82	34,71
Початковий	60/58,83	51/52,04	41/45,55	56/50,00	51,60

виявляють доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих.

Рефлексивний рівень сформованості толерантності за критерієм «здатність до емпатії» виявило 51,60 % респондентів. Ці молодші школярі завжди виявляють доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання і терпимість.

Аналіз результатів дослідження дозволяє констатувати, що різниці між хлопцями та дівчатами щодо рівня сформованості в них толерантності за критерієм «здатність до емпатії» не виявлено.

Проаналізуємо результати констатувального експерименту за критерієм «толерантна поведінка» (уміння виявляти доброзичливість,

чуйність, співчуття, співпереживання; терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку). Для вирішення цього дослідницького завдання нами було використано: опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей А. Щетинникової [71, с. 178–179] (див додаток Б), картку педагогічних спостережень (див. додаток Б), а також створено ситуації, які вимагали прояву вмінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку.

Рівні сформованості толерантності у молодших школярів за показником «уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання» наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Рівні сформованості толерантності в молодших школярів за показником «уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання» (абс./відн. значення)

Рівні	Молодші школярі (N=402)				Середнє значення (у %)
	Показник – уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання				
	1 клас (N=102)	2 клас (N=98)	3 клас (N=90)	4 клас (N=112)	
Рефлексивний	12/11,76	12/12,25	14/15,56	18/16,07	13,91
Ситуативний	28/27,45	33/33,67	35/38,89	37/33,04	33,26
Початковий	62/60,79	53/54,08	41/45,55	57/50,89	52,83

Аналіз даних таблиці 2.5. дозволяє стверджувати, що значний відсоток дітей молодшого шкільного віку (52,83 %) виявили початковий рівень сформованості толерантності за показником «уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання». Ці учасники експерименту не володіють названими вміннями.

Ситуативний рівень сформованості толерантності за показником «уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання» продемонструвало 33,26 % респондентів. Вони ситуативно проявляють доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання

Рефлексивний рівень сформованості толерантності за цим показником виявило лише 13,91 % вихованців, які завжди виражають доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання.

Наведемо дані про рівні сформованості толерантності у молодших школярів за показником «уміння виявляти терпиме ставлення до інших» (див. таблицю 2.6).

Таблиця 2.6

Рівні сформованості толерантності в молодших школярів за показником «уміння виявляти терпиме ставлення до інших» (абс./відн. значення)

Рівні	Молодші школярі (N=402)				Середнє значення (у %)
	Показник– уміння виявляти терпиме ставлення до інших				
	1 клас (N=102)	2 клас (N=98)	3 клас (N=90)	4 клас (N=112)	
Рефлексивний	8/7,84	9/9,18	11/12,22	13/11,61	10,21
Ситуативний	38/37,26	39/39,80	37/41,11	49/43,75	40,48
Початковий	56/54,90	50/51,02	42/46,67	50/44,64	49,31

Аналіз даних таблиці 2.6. дозволяє стверджувати, що значний відсоток учасників експерименту (49,31 %) мають початковий рівень сформованості толерантності за показником «уміння виявляти терпиме ставлення до інших». Ці учні виявляють нетерпимість, нестриманість, агресивність, часто влаштовують сварки та бійки.

Ситуативний рівень сформованості толерантності за показником «уміння виявляти терпиме ставлення до інших» продемонстрували 40,48 % респондентів, які ситуативно виявляють терпиме ставлення до інших.

Рефлексивний рівень сформованості толерантності за показником «уміння виявляти терпиме ставлення до інших» є характерним лише 10,21 % вихованців. Вони завжди виявляють терпиме ставлення до інших.

Наведемо дані щодо рівнів сформованості толерантності у молодших школярів за показником «уміння контролювати власну поведінку» (див. таблицю 2.7).

Таблиця 2.7

Рівні сформованості толерантності у молодших школярів за показником «уміння контролювати власну поведінку» (абс./відн. значення)

Рівні	Молодші школярі (N=402)				Середнє значення (у %)
	Показник – уміння контролювати власну поведінку				
	1 клас (N=102)	2 клас (N=98)	3 клас (N=90)	4 клас (N=112)	
Рефлексивний	8/7,84	8/8,16	10/11,11	13/11,61	9,68
Ситуативний	35/34,32	38/38,78	39/43,33	50/44,64	40,27
Початковий	59/57,84	52/53,06	41/45,56	49/43,75	50,05

Аналіз даних таблиці 2.7. дозволяє стверджувати, що значний відсоток учасників експерименту (50,05 %) має початковий рівень сформованості толерантності за показником «уміння контролювати власну поведінку». Ці діти не вміють контролювати власну поведінку.

Ситуативний рівень сформованості толерантності за названим вище показником продемонстрували 40,27 % молодших школярів. Для них є характерним намагання контролювати власну поведінку.

Рефлексивний рівень сформованості толерантності за показником «уміння контролювати власну поведінку» має лише 9,68 % учнів початкової школи, які вміють контролювати власну поведінку.

Подаємо дані щодо розподілу учасників експерименту за рівнями сформованості толерантності стосовно критерію «толерантна поведінка» (див. таблицю 2.8).

Таблиця 2.8.

Рівні сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «толерантна поведінка» (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Рефлексивний	Ситуативний	Початковий
Уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання	13,91	33,26	52,83
Уміння виявляти терпиме ставлення до інших	10,21	40,48	49,31
Уміння контролювати власну поведінку	9,68	40,27	50,05
Середнє значення (у %)	11,27	38,00	50,73

Аналіз даних таблиці 2.8. дозволяє констатувати, що значна кількість зазначеного вище контингенту дітей (50,73 %) має початковий рівень сформованості толерантності за критерієм «толерантна поведінка». Отже, більшість учасників експерименту виявляють нетерпимість, нестриманість, агресивність, часто влаштовують сварки та бійки, не володіють вміннями виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість, не контролюють власну поведінку.

Статистичні дані щодо рівнів сформованості толерантності подаємо в табл. 2.9.

За результатами констатувального етапу експерименту розподіл респондентів за рівнями сформованості толерантності мав такий вигляд: рефлексивний рівень – 14,07 % учнів, ситуативний рівень – 36,19 % молодших школярів, початковий рівень – 49,74 % учасників експерименту

Таблиця 2.9.

Рівні сформованості толерантності у молодших школярів (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Рефлексивний	Ситуативний	Початковий
Уміння виявляти доброзичливість, співчуття, співпереживання	13,91	33,26	52,83
Уміння виявляти терпиме ставлення до інших	10,21	40,48	49,31
Уміння контролювати власну поведінку	9,68	40,27	50,05
Середнє значення (у %)	11,27	38,00	50,73

За результатами констатувального етапу експерименту розподіл респондентів за рівнями сформованості толерантності мав такий вигляд: рефлексивний рівень – 14,07 % учнів, ситуативний рівень – 36,19 % молодших школярів, початковий рівень – 49,74 % учасників експерименту.

Щодо гендерних особливостей сформованості толерантності в молодших школярів, нами було констатовано, що дівчата виявляють її переважно через доброзичливість, чуйність, співчуття, терпиме ставлення до інших, що знаходить відбиток, переважно, в емоціях, міміці, мовленні, жестах, діях. Натомість хлопці демонструють менше емоцій, але виявляють терпиме ставлення до інших. Щодо рівня сформованості толерантності у вихованців, відмінностей між представниками обох статей не зафіксовано.

Метою другого етапу констатувального експерименту було визначити рівні готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності (див. додатки Д, Е).

Для виявлення ставлення вчителів початкової школи до проблеми формування толерантності в названого вище контингенту учнів, їм було запропоновано дати відповідь на такі запитання, як:

«Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема формування толерантності у молодших школярів?»;

«Чи може сучасна початкова школа досягти значних успіхів у формуванні толерантності в молодших школярів?» (див. додаток Д).

Результати анкетування свідчать, що 94,7 % вчителів початкової школи вважають зазначену проблему актуальною. Педагоги зазначають, що необхідно формувати толерантність в учнів 1–4 класів. Разом з тим, вони підкреслюють, що сучасна початкова школа може досягти значних успіхів у формуванні названої вище якості особистості за умови використання потенціалу позаурочної діяльності.

Вчителі початкової школи стверджують, що формуванню толерантності в молодших школярів бути сприятиме не тільки знання її сутності та значення в житті людей, а й виявлення терпимого ставлення до іншого, вміння контролювати власну поведінку, виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання. У своїх відповідях педагоги зазначили, що формувати толерантну людину може тільки толерантний педагог, здатний створити атмосферу толерантності у шкільному колективі.

З метою виявлення бажання ефективно здійснювати процес формування толерантності у дітей зазначеної вікової групи вчителям було запропоновано оцінити своє бажання здійснювати цей процес за трибальною шкалою (3 бали – високий рівень, 2 бали – середній, 1 бал – низький рівень).

Результати дослідження свідчать, що більшість педагогів (57,89 %) оцінили своє бажання щодо формування у вихованців толерантності балом «3», а отже, мають емоційно-позитивну мотивацію щодо організації цього

процесу як актуального аспекту професійної діяльності; 36,84% вчителів початкової школи оцінили своє бажання балом «2» (ситуаційна спрямованість щодо формування толерантності в молодших школярів); 5,27% спеціалістів оцінили своє бажання формувати толерантність у учнів початкової школи в один бал, що свідчить про відсутність спрямованості щодо формування в дітей означеної якості у молодших школярів, небажання ефективно здійснювати цю діяльність.

З метою визначення осмислення феномена «толерантність» вчителям початкової школи було запропоновано запитання: «Як Ви розумієте поняття «толерантність»? Назвіть ознаки прояву толерантності».

Результати анкетування педагогів початкової школи свідчать про те, що частина з них не усвідомлює в достатній мірі сутність названої вище дефініції. Так, високий рівень її усвідомлення продемонстрували 36,84 % вчителів початкової школи. Наведемо деякі твердження педагогів.

Так, учасник експерименту О. Ш. зазначив, що «толерантність – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів тощо».

На думку педагога К. Ж., «толерантність – певна здатність сприймати без негативу чужі думки та вчинки, тобто певною мірою відсутність поганої реакції на думку та вчинки іншої людини. А також це обов'язково тісно пов'язано з повагою один до одного».

У своїй відповіді вчитель В. З. зауважив, що «толерантність – терпиме ставлення до чужих думок, поглядів, поведінки, недосконалості. Толерантність – це ознака гідності людини».

Педагог О. Л. стверджує, що «толерантність – вміння поважати думку інших, входити в положення в інших людей, вміння терпеливо вислухати, виявляти доброзичливість, співчуття».

Середній рівень розуміння поняття «толерантність» мають 47,34 % педагогів. Варто зазначити, що характеризуючи сутність зазначеного

поняття, вчителі початкової школи, в основному, обмежувалися короткими формальними відповідями. Цей факт свідчить про формальний підхід значної частини вчителів початкової школи до проблеми формування толерантності у молодших школярів. Отже, ці педагоги мають загальне уявлення про сутність даного феномена й відповідно недостатньо працюють над його формуванням.

Наведемо деякі твердження педагогів:

«Толерантність – вміння бути терплячим до недосконалості інших, це терплячість до того, кого не люблять, не схвалюють» (учитель В.В.);

«Толерантність – повага, спільна мова з людьми, вміння гарно спілкуватися» (вчитель Є.К.);

«Толерантність – терпимість, доброзичливість» (учитель Н.П.).

Низький рівень розуміння поняття «толерантність» виявили 15,82 % вчителів початкової школи – вони назвали лише одну ознаку прояву толерантності, що дозволяє нам констатувати в них недостатній рівень знань щодо сутності цього поняття.

З метою вивчення прояву емпатії у фахівців початкової школи було проведено тест В. Бойка «Ваші емпатійні здібності» (див. додаток Е). Результати тестування засвідчили, що 17 (17,89%) педагогів мають дуже високий рівень розвитку емпатії (від 36 до 30 балів); 26 (27,37 %) – високий рівень розвитку цієї якості (від 29 до 22 балів); для 37 вчителів, що складає 38,95 %, є характерним середній рівень розвитку емпатії (від 21 до 15 балів); 15 учасників експерименту (15,79 %) мають низький рівень розвитку зазначеної вище якості особистості (від 14 балів і менше). Отже, значна кількість вчителів початкової школи виявили середній і високий рівні розвитку емпатії.

З'ясувати рівень готовності педагогів до формування толерантності у молодших школярів намагалися за допомогою запитання: «Які методи формування толерантності Ви використовуєте у своїй практиці роботи? Перерахуйте їх».

Аналіз результатів анкетування дозволив нам з'ясувати, що 36,84 % вчителів початкової школи назвали сукупність методів формування толерантності (переважно більше трьох) у вихованців, серед яких домінують такі: бесіда, розповідь, роз'яснення, етична бесіда, педагогічна вимога, вправи, привчання, доручення, виховні ситуації; гра, тренінг. Це свідчить про володіння цими фахівцями методами формування в учнів толерантності.

Сукупність методів формування толерантності у молодших школярів назвали 47,37 % фахівців (більше трьох), серед яких домінують розповідь, пояснення, роз'яснення, етична бесіда, переконання, приклад, вправи, гра, тренінг. Це свідчить про достатнє володіння ними названими вище методами.

Варто зазначити, що 15,79 % вчителів початкової школи назвали лише по одному методу формування толерантності у вихованців, а саме: розповідь, бесіда, пояснення, роз'яснення, – що свідчить про їх непідготовленість до вирішення цієї проблеми.

Отже, за результатами констатувального етапу експерименту було виявлено такі результати щодо готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в учнів 1–4 класів, як: високий рівень – 39,65 % педагогів, середній – 44,55 %, низький рівень – 15,80 % респондентів.

Визначити рівень обізнаності вчителів початкової школи із проблеми організації та змісту позаурочної діяльності щодо формування в учнів означеної якості намагалися за допомогою наступних запитань, а саме:

– Чи приділяєте Ви увагу формуванню в молодших школярів толерантності у позаурочній діяльності?

– Якщо ваша відповідь позитивна, то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтесь?

Вчителями початкової школи було названо ряд причин, які, на їхню думку, значно ускладнюють процес формування у вихованців толерантності, наприклад:

- пропаганда жорстокості та насильства засобами масової інформації (23,16 % педагогів);
- труднощі у виборі форм і методів формування толерантності в молодших школярів (21,05 % респондентів);
- недостатнє використання виховного потенціалу позаурочної діяльності щодо формування згаданої вище якості особистості (17,89 % вчителів початкової школи);
- недостатність методичних розробок щодо формування толерантності в учнів 1–4 класів (15,79 % учасників експерименту);
- неузгодженість зусиль загальноосвітнього закладу школи і сім'ї в організації системи формування названої якості особистості (14,74 % учителів початкової школи);
- не дали відповіді на запитання (7,37 % респондентів).

Проведені педагогічні спостереження дозволяють констатувати, що значна кількість вчителів початкової школи вирізняється суб'єкт-об'єктною взаємодією з дітьми, превалюванням авторитарного стилю спілкування з ними, що характеризується диктатом і надмірною опікою вихованців.

Отже, констатувальний етап дослідження засвідчив, що більшість педагогів відчувають значні труднощі щодо формування толерантності у молодших школярів, робота в цьому напрямі має переважно епізодичний характер, значна кількість вчителів початкової школи відчувають труднощі у виборі форм і методів формування толерантності в учнів 1–4 класів, можливості позаурочної діяльності використовуються недостатньо. Для значної кількості педагогів початкової школи характерною є суб'єкт-об'єктна взаємодія з дітьми.

Висновки до другого розділу

Уточнено сутність поняття «сформованість толерантності в молодших школярів», що є результатом цілісного організованого впливу, спрямованого на формування толерантної свідомості, яка шляхом виявлення толерантних емоцій і гуманістичних мотивів реалізується в толерантній взаємодії з іншими людьми.

Відповідно до завдань констатувального етапу експерименту визначено критерії та показники сформованості толерантності в молодших школярів, які охоплюють:

– *розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей* (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях);

– *здатність до емпатії* (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості);

– *толерантна поведінка* (виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; уміння контролювати власну поведінку).

Визначення рівнів сформованості толерантності в молодших школярів відбувалося у процесі констатувального етапу експерименту. Для їх виявлення підібрано комплекс діагностичних методик і методів:

- бесіди;
- методика «Незакінчене речення»;
- анкетування (діагностка спрямованості особистості Б. Басса);
- «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової);
- метод розв'язання ситуацій морального змісту з опорою на зображення;

– створення ситуацій, які потребують виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; уміння контролювати власну поведінку;

– опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова);

– педагогічні спостереження.

З огляду на результати діагностики відповідно до означених критеріїв і показників було визначено три рівні сформованості толерантності: рефлексивний, ситуативний, початковий.

Так, вважали, що *рефлексивний рівень* наявний в молодшого школяра, який має чіткі уявлення щодо сутності толерантності та її значення в житті людей: усвідомлені знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; правильно розуміє й аргументує причини власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях; завжди виявляє доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; вміє контролювати власну поведінку.

У випадку, якщо учасник експерименту не має чіткого уявлення щодо сутності толерантності та її значення в житті людей, тобто для нього є характерними несистематизовані знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; не завжди правильно розуміє та оцінює причини власної поведінки та поведінку інших людей у тих чи інших ситуаціях; ситуативно виявляє доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; намагається контролювати власну поведінку, визначали, що такий вихованець має *ситуативний рівень* сформованості толерантності.

Початковий рівень сформованості названої вище якості особистості констатували в тієї дитини, яка має узагальнені, не диференційовані уявлення щодо сутності толерантності та її прояву в житті людей, про що можна судити через її фрагментарні знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість; неправильне розуміння причин

власної поведінки та поведінки інших людей в тих чи інших ситуаціях; виявлення нетерпимості, нестриманості, агресивності, часті влаштування сварок і бійок, відсутність умінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість і контролювати власну поведінку.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що значна більшість молодших школярів виявили початковий рівень сформованості толерантності – 49,74 %. Ситуативний рівень сформованості зазначеної вище якості є характерним для 36,19 % вихованців, а рефлексивний – 14,07 % учнів 1–4 класів.

З метою визначення рівнів готовності вчителів початкової школи до формування толерантності у молодших школярів було використано такі методи, як: авторська анкета, індивідуальні бесіди, цілеспрямовані педагогічні спостереження, ранжування, тестування «Ваші емпатійні здібності» (В. Бойко). Результати діагностичної роботи дозволили визначити такі рівні і показники готовності вчителів початкової школи до зазначеного процесу: високий рівень – 39,65 % опитаних, середній рівень – 44,55 %, низький рівень – 15,80 % педагогів.

Другий етап констатувального експерименту передбачав визначення рівнів готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

В основу визначення критеріїв і показників готовності вчителів початкової школи до формування толерантності покладено провідні ідеї особистісно-діяльній теорії (Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна та інших) [54;129;174]:

– *ціннісно-мотиваційний* емоційно-позитивна мотивація щодо організації процесу формування толерантності в молодших школярів як актуальний аспект педагогічної діяльності, прагнення ефективно здійснювати її);

– *когнітивний* (знання про сутність толерантності й особливості її сформованості в зазначеного вище контингенту дітей); *морально-психологічний* (здатність педагога до емпатії);

– *діяльнісно-технологічний* (володіння формами і методами формування толерантності в учнів початкової школи).

Визначення рівнів готовності вчителів початкової школи до формування у вихованців толерантності у позаурочній діяльності відбувалося за допомогою різноманітних методів дослідження, а саме:

- анкетування;
- індивідуальних бесід;
- цілеспрямованих педагогічних спостережень;
- ранжування;
- тестування «Ваші емпатійні здібності».

Отже, за результатами констатувального етапу експерименту було виявлено такі результати щодо готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в учнів 1–4 класів, як: високий рівень – 39,65 % педагогів, середній – 44,55 %, низький рівень – 15,80 % респондентів.

Таким чином, встановлено, що більшість учителів початкової школи відчують значні труднощі у формуванні толерантності в молодших школярів, робота в цьому напрямі має переважно епізодичний характер, значна кількість учителів 1–4 класів відчують труднощі у виборі форм і методів цієї якості особистості; можливості позаурочної діяльності використовуються недостатньо. Для значної кількості педагогів початкової школи характерною є суб'єкт-б'єктна взаємодія з вихованцями.

Аналіз і узагальнення результатів констатувального етапу експерименту засвідчили необхідність посилення уваги до цієї проблеми, зокрема теоретичного

обґрунтування й експериментальної перевірки педагогічних умов формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

РОЗДІЛ 3

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили необхідність розроблення комплексу педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Під поняттям «умови» розуміються «обставини, які впливають (прискорюють чи гальмують) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості» [140, с. 97]. Педагогічна наука визначає педагогічні умови як суттєвий компонент педагогічного процесу, який включає в себе зміст, методи, організаційні форми виховання.

У нашому дослідженні виходили з припущення про те, що запровадження певних педагогічних умов спроможне забезпечити ефективне формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності. До таких умов, на нашу думку, доцільно віднести наступні:

- підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
- змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності;
- залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

Охарактеризуємо педагогічні умови формування толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності.

Однією з педагогічних умов формування у молодших школярів толерантності є *підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позааурочній діяльності.*

Головним педагогічним засобом формування толерантності в молодших школярів є особистість самого вчителя. На думку О. Савченко, толерантність є ознакою майстерності вчителя, його педагогічної культури, позиції, як людини. Дослідниця зазначає, що «толерантність педагога – це передусім його життєва позиція. Він має усвідомити, що толерантність є соціальною та індивідуальною цінністю не тільки освіти, а й суспільства загалом. Тоді толерантна позиція педагога проявлятиметься у повсякденних вчинках, словах, що створюють освітній простір, у якому він працює з дитиною» [212, с. 6].

Сформувати толерантну особистість здатний лише толерантний учитель. Під педагогічною толерантністю розуміють:

- професійну здатність педагога встановлювати діалогічні відносини з суб'єктами освітнього процесу, які суттєво відрізняються від нього за певними ознаками (В. Чернявська);
- здатність педагога зрозуміти, визнати та прийняти учня таким, яким він є, тобто як носія інших цінностей, логіки мислення й форм поведінки (М. Перепеліцина);
- інтегративну якість особистості вчителя, ідеал міжособистісних стосунків «учитель – учень» на основі прийняття, поваги й толерантності (Н. Ліпатова);
- здатність педагога конструювати рівноправні відносини з іншими учасниками освітнього процесу (О. Богданова).

Педагогічна толерантність є «професійно значущою інтегративною якістю вчителя, що забезпечує його здатність установлювати діалогічні відносини з усіма учасниками педагогічного процесу (учнями, їхніми батьками, учителями, адміністрацією школи) на

основі прояву поваги до їхніх думок, цінностей та інших особистісних відмінностей» [53, с. 7].

Особисті якості вчителя початкової школи можуть сприяти або перешкоджати продуктивному вирішенню завдання формування толерантності у вихованців. Науковець О. Савченко слушно зауважує: «Толерантний педагог готовий проявити терпіння, він налаштований на те, щоб не принизити дитину, не зламати її, побачити та прийняти її особливості й пристосуватися до них, спрямований на пошук шляхів корекції проблем розвитку вихованців, розв'язання конфліктів у дитячому колективі» [212, с. 6].

Ознаками толерантного педагога, на думку Л. Байбородової є такі:

- співпраця з іншими на засадах партнерства;
- готовність слухати і чути думки інших;
- повага права інших на індивідуальність та ідентичність;
- терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки;
- здатність подивитися на проблему очима інших;
- визнання різноманітності; усвідомленість дій;
- емоційна виваженість;
- конструктивна критика;
- уникнення застосування насильства;
- здатність брати відповідальність на себе за прийняті рішення;
- вміння здійснювати аналіз своїх дій з подальшою їх корекцією [19, с. 36].

Характеризуючи сутність педагогічної толерантності Т. Варенко виділяє складові цього феномена, а саме:

- цілі-цінності (формулюються на основі усвідомлення самоцінності кожної особистості, включення педагогічної толерантності до системи індивідуальних цінностей, наявності розвиненої мотивації до її засвоєння);

- знання-цінності (пов'язані з уявленнями особистості про суть педагогічної толерантності та про особливості її прояву);
 - уміння-цінності (забезпечують дієвий аспект педагогічної толерантності);
 - відносини-цінності (забезпечують гуманістичне ставлення до інших учасників педагогічної взаємодії);
 - якості-цінності (сформованість таких професійно необхідних якостей, як щирість, доброзичливість, тактовність, емпатія тощо) [53, с. 15].
- Вважаємо, що ці компоненти є важливими не тільки для студентів, а й для вчителів початкової школи.

Підтримуємо думку Л. Канішевської про те, що важливою складовою образу педагога є професійна спрямованість – сукупність мотивів і цілей, що орієнтують його діяльність. Центральною проблемою професійної спрямованості педагога є проблема мотиву [106, с. 181]. Таким чином, основною у процесі формування толерантності у молодших школярів є емоційно-позитивна мотивація педагога – усвідомлення актуальності та необхідності професійної діяльності, бажання ефективно здійснювати її, знання про сутність толерантності та особливості її формування у молодших школярів; прийняття дитини, емпатійне розуміння; настановлення на терпимість у педагогічній діяльності; володіння формами і методами формування толерантності.

Виходячи з цих положень, реалізацію педагогічних завдань щодо формування толерантності в дітей зазначеної вікової групи у позаурочній діяльності розпочали з організації цілеспрямованої роботи з вчителями початкової школи з метою надання їм необхідних знань із теорії та методики формування названої вище якості особистості. Для підвищення рівня готовності фахівців до формування толерантності у вихованців у позаурочній діяльності нами для педагогів експериментальних навчальних закладів було запроваджено діяльність учительських студій «Формуємо

толерантну особистість» для вчителів початкової школи (20 годин; див. додаток 3).

Дослідники Ю. Богачков, О. Пінчук, В. Царенко, О. Кочерга [38, с. 119] визначають «студії» як форму організації навчальної діяльності. Ознаками освітніх студій є: «свобода вибору виду навчальної діяльності; свобода вибору змісту та послідовності його вивчення; змінна інтенсивність участі вчителя (тьютора) у навчальній діяльності; можливість змін у ролі «учень» на роль «учитель»; суттєве застосування групових методів навчання та навчання у групі; використання різних співвідношень в обсязі індивідуальної та групової діяльності; переважна відповідальність за результат навчання на тому, хто навчається» [38, с. 290–291].

Завданнями вчительських студій «Формуємо толерантну особистість» були такі:

- поглибити знання вчителів початкової школи про сутність і структуру толерантності молодших школярів;
 - актуалізувати проблему формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
 - розглянути особливості формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
 - ознайомити педагогів з методами діагностики рівнів сформованості толерантності в молодших школярів;
 - поглибити знання вчителів початкової школи про форми і методи формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
 - ознайомити вчителів початкової школи з педагогічними умовами формування толерантності в дітей у позаурочній діяльності;
- розкрити зміст програми «Толерантний світ»;
- сприяти формуванню суб'єкт-суб'єктних відносин педагогів і вихованців.

У процесі підвищення рівня готовності вчителів початкової школи щодо формування толерантності в молодших школярів ми виокремлювали такі етапи: організаційно-аналітичний, інформаційний, практичний, оцінно-результативний.

На першому – організаційно-аналітичному етапі проводилась підготовча робота з адміністраціями загальноосвітніх навчальних закладів, спрямована на усвідомлення педагогами значущості й актуальності проблеми формування толерантності в учнів 1–4 класів у позаурочній діяльності, вивчення педагогічного досвіду; розроблення стратегії вирішення заявленої проблеми.

Другий етап – інформаційний, метою якого було надання інформації вчителям початкової школи з теоретичних питань щодо формування в дітей зазначеної якості особистості; виявлення особливостей виховання толерантності в них у позаурочній діяльності; розроблення педагогічного супроводу виховної роботи; ознайомлення з програмою учительських студій «Формуємо толерантну особистість» (див. додаток З).

Перше заняття учительських студій «Сутність, структура толерантності молодших школярів» (лекція) мало на меті розкрити сутність і структуру поняття «толерантність» стосовно учнів молодшого шкільного віку; розглянути види толерантності, поглибити теоретичні знання педагогів щодо сутності понять «толерантна особистість», «інтолерантна особистість».

Наступне заняття – «Зміст та специфіка педагогічної толерантності» мало на меті висвітлити зміст, специфіку педагогічної толерантності; особливості взаємовідносин і спілкування в педагогічному колективі та необхідність створення сприятливої психологічної атмосфери; діагностувати рівень емпатійних здібностей вчителів початкової школи за допомогою тесту «Ваші емпатійні здібності» (див. додаток Ж) і тесту на визначення комунікативної толерантності, розробником яких є В. Бойко (див. додаток Е).

Метою наступного заняття «Особливості формування толерантності у молодших школярів», що проводилось у формі круглого столу, було розглянути сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування толерантності; визначити основні завдання початкової ланки ЗНЗ щодо формування толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності.

У процесі обговорення сенситивності названого вище віку щодо формування толерантності, акцентували увагу на типових особливостях особистості сучасного учня початкової школи:

- висока пластичність центральної нервової системи вихованця, що забезпечує йому здатність фіксувати впливи середовища;

- формування в молодших школярів інтелектуальних, етичних, естетичних почуттів;

- розвиток здатності до емпатії;

- виявлення дітьми зазначеної вище вікової групи інтересу до змісту моральних правил поведінки;

- формування розумових операцій, таких як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо;

- розвиток рефлексії, що дає змогу учневі об'єктивно оцінювати свої вчинки та надавати моральну оцінку вчинкам інших людей;

- інтенсивне формування вольових якостей особистості;

- авторитет учителя; здатність до наслідування.

Далі відбувся обмін думками, у результаті якого було визначено основні завдання початкової школи щодо формування толерантності в молодших школярів, а саме:

- використання можливостей навчальних предметів і позаурочної діяльності у процесі формування толерантності;

- реалізація гуманістичного підходу у стосунках «учитель-учень», «учитель і учнівський колектив», «учитель-батьки»;

- створення толерантного виховного середовища початкової школи;

- оптимізація форм і методів формування толерантності у вихованців у позаурочній діяльності;
- своєчасна діагностика та корекція рівнів сформованості толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
- організація спільної діяльності в учнів 1–4 класів, яка сприяє формуванню досвіду толерантної поведінки.

Отже, протягом інформаційного етапу підготовки до формування толерантності в молодших школярів фахівців у галузі початкової освіти ознайомили з програмою вчительських студій «Формуємо толерантну особистість», що сприяло:

- поглибленню теоретичних знань із питань формування толерантності в дітей у позаурочній діяльності;
- аналізу особливостей формування толерантності у вихованців, зокрема в позаурочній діяльності;
- усвідомленню вчителями початкової школи завдань щодо формування толерантності у молодших школярів;
- зосередження уваги педагогів на питаннях спрямування позаурочної діяльності у плані формування в учнів 1–4 класів названої якості особистості, що дозволило залучити фахівців до активної діяльності.

Третій етап (практичний) було спрямовано на оволодіння вчителями початкової школи діагностикою рівнів сформованості толерантності вихованців; формами і методами формування толерантності; використання комплексу педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; ознайомлення педагогів початкової школи із змістовим і методичним забезпеченням процесу формування толерантності в учнів у позаурочній діяльності; формування суб'єкт-суб'єктних відносин педагогів і вихованців.

Метою практикуму «Діагностика рівнів сформованості толерантності в молодших школярів» було ознайомити вчителів початкової школи з методикою діагностування сформованості

толерантності в молодших школярів; надати індивідуальні консультації з питань діагностики сформованості толерантності в молодших школярів.

Практикум «Форми і методи формування толерантності у молодших школярів» було спрямовано на поглиблення знань педагогів щодо форм і методів формування толерантності, обговорення педагогічних умов формування толерантності в учнів 1–4 класів у позаурочній діяльності, ознайомлення вчителів із змістом програми «Толерантний світ».

Метою лекції-візуалізації «Створення толерантного середовища у початковій школі» було розкрити мету, сутність, функції, структуру толерантного середовища у початковій школі.

Проблему створення і розвитку виховного середовища для учнів розкрито у сучасних дослідженнях психологів і педагогів, зокрема (Т. Алексеєнко, І. Беха, Л. Божович, Д. Григор'єва, О. Киричука, Л. Новікової, О. Савченко, В. Сухомлинського, Н. Щуркової, В. Ягупова та ін.).

Толерантне середовище початкової школи ми розуміємо як сукупність суспільних, матеріальних та духовних умов, факторів, суб'єкт-суб'єктних відносин у колективі тощо, в яких існує молодший школяр, і які впливають на формування толерантної свідомості, поведінки й діяльності.

Толерантне середовище початкової школи має сприяти формуванню таких компетенцій:

- позитивно ставлення до себе (повага до себе, почуття власної гідності, впевненість у собі, адекватна самооцінка, здатність до самопізнання та саморозвитку, відповідальність);

- позитивно ставитися до іншого (повага гідності інших, розуміння їх точки зору, поглядів, почуттів, розвитку емпатії);

- взаємодіяти з іншими людьми на основі порозуміння, злагоди, компромісу, конструктивного діалогу.

Під час лекції за допомогою програми для презентацій POWER POINT демонструвалися окремі компоненти толерантного середовища в початковій школі, педагоги мали можливість висловити власну думку, доповнити інформацію власним досвідом і обговорити пропозиції щодо створення толерантного середовища в 1–4 класах сучасного загальноосвітнього закладу.

У процесі обговорення, вчителі дійшли висновку, що для створення толерантного середовища у початковій школі необхідно створити такі умови, як:

- суб'єкт-суб'єктна взаємодія вчителя та учнів у спілкуванні (у такому випадку діти вчать будувати стосунки на основі поваги, розуміння іншого, довіри та гідності);

- створення психологічного комфорту для молодших школярів;

- продуктивна діяльність учнів (вчити співпрацювати, вести діалог під час спілкування, здатності критично ставитися до власної діяльності й поведінки, бути відповідальним, приймати спільне рішення, шукати шляхи вирішення проблеми на основі компромісу, порозуміння, толерантності);

- використання парних і групових форм організації виховного процесу (вчити вести конструктивний діалог, шукати компроміс, висловлювати, доводити власну точку зору, із повагою ставитися до точки зору іншого);

- створення дружніх стосунків у колективі класу (вчити приймати, поважати та цінувати кожного, радіти успіхам товаришів, допомагати іншим, розвивати емпатію);

- надання переваги активним формам організації виховної роботи (рольові, командні, театралізовані, народні ігри, квести, тренінги, виховні ситуації, ранкові зустрічі, вистави, спектаклі, випуски газет, колективні творчі справи, які надаватимуть можливість для прояву активності, ініціативи, творчих здібностей);

– використання потенціалу позакласного читання (ознайомлювати молодших школярів із культурою власного народу та інших країн світу; із загальнолюдськими цінностями, моральними нормами та правилами, здобувати досвід поведінки на прикладі героїв творів, наслідувати позитивних героїв, аналізувати поведінку й учинки інших, робити моральний вибір, висновки, формувати та висловлювати власну точку зору);

– створення «ситуацій успіху» (сприяти формуванню позитивної «Я»-концепції, підвищувати самооцінку учнів);

– створення можливостей для вибору (вчити робити усвідомлений вибір, відповідати за наслідки власних дій);

– створення сприятливої атмосфери для самореалізації та саморозвитку кожної дитини (сприяти розкриттю інтересів та здібностей, розвитку творчості, креативності);

– опора на позитивне у вихованцеві. (Повний зміст заняття подано в додатку 3). Тренінгове заняття «Толерантне спілкування у взаємодії вчителя й учнів початкової школи» мало на меті ознайомити вчителів початкової школи з технологіями толерантного спілкування; розкрити основні вимоги до толерантного спілкування педагога й учнів; сприяти формуванню практичних навичок толерантного спілкування, оволодінню прийомами та технологіями; надати можливість зіграти роль учня, відчути його емоції та переживання (повний зміст заняття подано в додатку 3).

Заняття «Ігрова діяльність як засіб формування толерантності молодших школярів», яке проходило у формі рольової гри і мало на меті розширити знання вчителів початкової школи про можливості ігрової діяльності щодо формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; ознайомити з методикою проведення ігор для формування толерантності.

Так, у процесі проведення заняття, педагогам було запропоновано об'єднатись у три групи. Кожна група отримала набір карток із описом правил гри, згідно з якими в кожній групі було визначено «учнів» і «вчителів». При цьому всі учасники побували в ролі «учня» і «вчителя».

Запропонована гра передбачала дотримання таких правил:

1. Поважати почуття учасників гри.
2. Вислуховувати думку кожного.
3. Спільно приймати рішення.

Учителям початкової школи було запропоновано такі рольові ігри, а саме: «Чарівна скринька», «Віддзеркалення», «Біла ворона», «Витинанка», «Я вмю», «Допоможи сліпому», «Добрі ельфи», «Картопля», «Я – інший», «Іграшки, що ожили», «Ярлики», «З'єднувальна нитка» (див. додаток 3).

Так, наприклад, метою гри «Віддзеркалення», було якої було допомогти учасникам відчутти стан іншого учасника гри, його емоції, почуття, навчитися відображати їх. У процесі її проведення вчителі об'єднувались у пари. Спочатку перший з них грав роль «дзеркала», а другий – «людини». Учасник, який грав роль «дзеркала» повторював рухи «людини», відображав її емоції. Після проведення першого «раунду» гри учасники мінялись місцями. Потім відбувалось обговорення гри за наступними запитаннями:

- Чи важко було відтворювати рухи іншої людини? Чому?
- Що Ви відчували, коли відтворювали рухи?
- В якій ролі Ви краще себе почували? (повний зміст заняття подається в додатку 3).

Заняття «Використання потенціалу позакласного читання щодо формування толерантності в молодших школярів» мало на меті розкрити можливості позакласного читання щодо формування толерантності в учнів; ознайомити з прийомами роботи з художнім твором; ознайомити з колом літератури для формування толерантності молодших школярів (повний зміст заняття подається у додатку 3).

Тренінгове заняття «Шляхи попередження та подолання конфліктів у початковій школі» мало на меті: ознайомити педагогів з основними шляхами попередження і подолання конфліктів з вихованцями; розробити методичні рекомендації щодо попередження конфліктних ситуацій у початковій школі.

Для визначення рівнів конфліктності вчителів початкової школи було проведено тестування «Наскільки Ви конфліктні» [185, с. 57–58].

За допомогою тесту «Стратегія поведінки у конфлікті» [185, с. 55–57] педагоги виявляли форми власної поведінки в ситуації конфлікту з вихованцями, батьками, колегами, адміністрацією загальноосвітнього навчального закладу.

З метою визначення шляхів попередження конфліктів у початковій школі, педагогам було запропоновано вправу «Як уникнути конфліктів». Підсумком її виконання стали розроблені вчителями початкової школи шляхи вирішення конфліктних ситуацій у початковій школі, а саме:

- 1) знайти коріння зародження конфлікту, визначити його сферу, причини й рівень;
- 2) проаналізувати власні почуття й емоції щодо конфлікту;
- 3) зрозуміти глибинні інтереси кожного учасника конфлікту;
- 4) обрати оптимальну модель поведінки в конфлікті;
- 5) запропонувати ідеї щодо вирішення конфлікту, які задовольняють усі сторони;
- 6) обрати правильне рішення та втілити його в життя.

Отже, практичний етап підвищення готовності вчителів початкової школи до формування толерантності у вихованців дав змогу вирішити такі завдання:

- забезпечити оволодіння педагогами діагностикою рівнів сформованості толерантності в молодших школярів;
- поглибити знання вчителів початкової школи про форми і методи формування толерантності;

- ознайомити фахівців із педагогічними умовами формування толерантності в учнів у позаурочній діяльності;
- ознайомити педагогів зі змістом програми «Толерантний світ»;
- розкрити шляхи формування суб'єкт-суб'єктних відносин вчителів і вихованців.

IV етап реалізації програми вчительських студій «Формуємо толерантну особистість» – оцінно-результативний, який передбачав визначення шляхів подолання особистісних ускладнень у процесі підготовчої роботи вчителів початкової школи щодо формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності. На цьому етапі застосовувалися такі методи і прийоми, як: спостереження, анкетування, бесіди, індивідуальні консультації.

Одержані дані свідчать, що проведення вчительських студій «Формуємо толерантну особистість» сприяло підвищенню рівнів готовності вчителів початкової школи до формування толерантності, а саме:

- розвитку емоційно-позитивної мотивації щодо організації цього процесу; поглибленню знань про сутність і структуру толерантності учнів 1–4 класів;
- особливості формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
- оволодінню вчителями початкової школи формами і методами формування у вихованців зазначеної якості особистості;
- формуванню їхньої рефлексивної позиції (див. підрозділ 3.3.).

3.2. Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

Наступною педагогічною умовою є *змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній*

діяльності. Для реалізації цієї педагогічної умови було розроблено програму «Толерантний світ», основними завданнями якої були такі:

- розширювати, збагачувати, систематизувати, узагальнювати, уточнювати уявлення молодших школярів про толерантність, толерантну особистість;
- ознайомити з правилами толерантного спілкування, толерантної взаємодії з оточуючими людьми;
- сприяти виявленню доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших людей;
- формувати досвід толерантного спілкування і толерантної поведінки з оточуючими людьми;
- створювати умови для виявлення толерантних учинків.

Програма «Толерантний світ» передбачала проведення різноманітних форм проведення виховної діяльності, а саме: виховні години, уявні подорожі, ранкові зустрічі, усні журнали, ігри, вправи, виховні ситуації, творчі завдання з малювання, художньої праці, читання й обговорення художніх творів для дітей, перегляд і обговорення мультфільмів, тренінги «Я – толерантний. Я – толерантна», проектна діяльність (див. додаток К).

Наведемо тематику занять: Так, для першокласників проводили такі заходи:

- тренінгові заняття: «Толерантність – що це?», «Толерантна людина», «Я вмю співчувати»;
- виховні години: «Я – неповторний і унікальний», «Діти планети Земля», «Толерантний світ», «Як стати толерантним»;
- ранкові зустрічі «Такий різний світ», «Галявина толерантності».

Учні другого класу стали учасниками: тренінгових занять: «Я пізнаю себе», «Я поважаю себе»; виховних годин «Мандрівка до країни толерантності», «Традиції», «Правила толерантності», «Толерантні друзі»;

ранкових зустрічей «Що таке толерантність», «Комплімент», «Я пишаюсь собою».

Заняття з третьокласниками передбачали проведення тренінгів «Я спілкуюсь толерантно», «Я поводжусь толерантно»; виховних годин «Подорож до країни толерантності», «Україна єдина», «Риси толерантної людини», «Мої друзі – неповторні та різні», «Відстоюємо свої права», «Толерантний клас»; ранкових зустрічей «Терези толерантності», «Я поважаю інших».

Для найстарших молодших школярів (4 клас) дібрані тренінгові заняття «Толерантний світ навколо»; виховні години «Такий різний світ», «Правила толерантного спілкування», «Правила толерантної поведінки», «Як вирішити конфлікт», «Я вмію чути думку іншого», «Я вмію розуміти іншого», «Ти живеш серед людей»; ранкові зустрічі «Терези толерантності», «Я – толерантний друг».

Заняття проводились як з учнями всього класу (фронтальна форма роботи), так і з окремими групами, які створювались на основі гетерогенного принципу. Зазвичай групи складались із молодших школярів, які належали до різних рівнів сформованості толерантності, проте не об'єднували в одну групу дітей із початковим рівнем сформованості зазначеної якості особистості. Це сприяло орієнтації учнів на діалогічну взаємодію з іншими людьми, надавало можливість випробовувати здобуті теоретичні знання.

У процесі роботи з молодшими школярами, які виявили ситуативний рівень сформованості толерантності застосовували переконання, розповіді, приклади, привчання, впралання на виявлення емпатійного відгуку, створювали ситуації успіху, стимулювали прояви толерантної поведінки, залучали їх до спільної діяльності.

Працюючи з вихованцями, які виявили початковий рівень сформованості толерантності, спрямовували свої зусилля на вирішення наступних завдань, а саме: активізацію важливості цієї проблеми;

інформування молодших школярів з проблеми толерантності, використання привчання, вправ, залучення учнів до спільної діяльності, що передбачає виявлення толерантності; наводили приклади із життя щодо наслідків інтолерантних учинків, егоїстичної поведінки.

В експериментальній перевірці ефективності обґрунтованих педагогічних умов формування толерантності в дітей у позаурочній діяльності брали участь 22 вчителі початкової школи та 402 молодших школяра. Експериментальну групу склали 204 учня 1–4 класів і контрольну групу – 198 вихованців зазначеного віку (навчально-виховного комплексу № 30 «ЕкоНад» (спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов-гімназія) м. Києва, спеціалізованої школи I–III ступенів № 125 м. Києва з поглибленим вивченням англійської мови школи, навчально-виховного комплексу «Барвінок» м. Києва, спеціалізованої школи I–III ступенів № 120 м. Києва з поглибленим вивченням предметів природничо-математичного циклу, школи I ступеня № 330 м. Києва, Копачівської загальноосвітньої школи I–II ступенів Обухівської районної ради Київської області, Прилуцької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 14 Прилуцької міської ради Чернігівської області).

Реалізація педагогічної умови – змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності – відбувалася завдяки реалізації програми «Толерантний світ», яка включала виховні години, уявні подорожі, тренінг «Я – толерантний. Я – толерантна», ранкові зустрічі, ігрові вправи і завдання. Кожна тема зазвичай розглядалася протягом двох-трьох занять, що створювало сприятливі умови для розуміння сутності толерантності та її значення в житті людини; мотивації на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння і визнання відмінностей інших, формуванню досвіду толерантного спілкування, здійснення толерантних вчинків.

Заняття проводилися як із усім класом (фронтальна форма роботи), так і з групами дітей, які створювалися на основі гетерогенного принципу. Зазвичай до груп вводили молодших школярів, які мали різні рівні сформованості толерантності, проте не об'єднували в одну групу дітей із ситуативним і початковим рівнями сформованості цієї якості особистості, або лише з початковим рівнем її сформованості. Це сприяло орієнтації учнів на діалогічну взаємодію з іншими людьми, надавало можливість випробовувати здобуті теоретичні знання. З учасниками експерименту, які мали низький рівень сформованості толерантності, за необхідності проводилися індивідуальні консультації.

Виховні години проводили з метою ознайомлення молодших школярів із сутністю понять «толерантність», «толерантна людина», «толерантна поведінка», «толерантне спілкування», формування поглядів, ставлення учнів до явищ толерантного світу, загальнолюдських цінностей, оточуючого світу, оцінювання поведінки, вчинків своїх та інших людей, набуття вмінь спілкуватися, співпрацювати з іншими, доцільно поводитись у різних життєвих ситуаціях, визначати шляхи та засоби взаємодії з оточуючим світом.

Під час проведення виховних годин дотримувались такого алгоритму: організаційний момент, створення психологічного настрою; повідомлення теми та мети, завдань; ознайомлення з темою (повідомлення, бесіда, розповідь, слухання казки, легенди, притчі, оповідання з теми); обговорення, приклади, поради, правила, ситуації, ігри, спільні завдання; підбиття підсумків.

Наведемо орієнтовний зміст (уривки) деяких виховних годин, які проводилися на формувальному етапі експерименту з метою формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності (повністю основні методичні розробки подано в додатках (К, Л, М, Н).

Ознайомленню молодших школярів із правилами толерантності було присвячено виховну годину «Правила толерантності» (для

другокласників). Заняття розпочалось із створення доброзичливої, дружньої, толерантної атмосфери. Школярам було запропоновано повернутись один до одного, подивитися в очі і посміхнутись.

З метою активізацій і закріплення знань про толерантність було обрано вправу «Обери дієслово». Під час її виконання учні серед запропонованих дієслів (захистив, образив, провідав, прочитав, відібрав, відвідав, обігрів, штовхнув, допоміг, поділився, злякав, утішив, заспокоїв, подарував, зруйнував, пожалів, вислухав, посварився, ударив, вибачився, помирився, запропонував) обирали ті, які є властивими толерантній людині, доповнювали їх іншими словами так, щоб вислів називав певний вчинок. Наведемо приклади відповідей: захистив слабшого; провідав хворого; прочитав книжку; відвідав бабусю; обігрів кошеня, песика; допоміг товаришу; поділився яблуком, цукеркою, іграшкою; втішив ображеного; заспокоїв друга; подарував посмішку; пожалів хворого; вислухав товариша; вибачився за образу; помирився з однокласниками; запропонував допомогу.

Далі учні другого класу разом з учителем сформулювали правила, яких має

дотримуватись толерантна людина, а саме:

- вислухати іншу людину;
- запропонувати свою допомогу, дружбу іншому.

Після прослуховування української народної казки «Як їжачок зі звірами подружився», молодші школярі ділилися враженнями, які вона в них викликала, обговорювали почуття їжачка, поведінку звірів, мурахи, визначали толерантні вчинки звірят.

Під час обговорення молодші школярі додали до вже сформульованих ще правила толерантності ще такі:

- дізнайся про іншу людину щось гарне;
- запропонуй іншій людині свою дружбу першим.

З метою активізації учнів початкової школи формуванню в них практичних умінь було запропоновано завдання розглянути ситуації та знайти їх вирішення. Об'єднавшись у невеликі групи, діти вчилися висловлювати власну точку зору, вислуховувати інших, спільно вирішувати проблему, безпосередньо виявляючи толерантність. Кожна група запропонувала своє правило толерантності.

Наприкінці заняття учасники експерименту разом з учителем уточнювали, доповнювали правила толерантності, які потім записали на великому аркуші паперу і залишили у класі.

Наводимо правила толерантності, створені молодшими школярами під час виховної години.

1. Цінувати кожну людину, поважати її думки, почуття.
2. Вислухати, зрозуміти іншу людину.
3. Дізнаватися про гарні якості, переваги, інтереси іншої людини.
4. Запропонувати свою допомогу, дружбу іншому.
5. Домовлятися з іншими, шукати мирні шляхи вирішення проблеми.
6. Цінувати та поважати себе й інших.

Під час підбиття підсумків учні ділилися своїми враженнями, обговорювали правила, які вони вже виконують і ті, які ще потрібно опанувати (повний зміст додатку подано в додатку Л).

Під час проведення експериментальної роботи ми обирали різноманітні форми організації виховної діяльності, а саме: уявні подорожі, мандрівки, ігри-подорожі, які допомагали поглибити розуміння сутності толерантності та її ролі в житті людей.

Під час проведення уявних подорожей, мандрівок, ігор-подорожей дотримувались такої послідовності: привітання дітей, створення позитивного настрою; повідомлення теми, мети, завдань, маршруту, виду транспорту подорожі; зупинки на станціях (повідомлення інформації, обмін думками, враженнями, слухання й обговорення творів дитячої художньої літератури, мовні, інтелектуальні, рухливі ігри, вправи та

завдання для формування толерантності, аналіз виховних ситуацій, ознайомлення з правилами, порадами); підсумок подорожі.

Так, з метою розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей, з другокласниками було проведено мандрівку до країни «Толерантність». Вихованці отримали путівки і їм було запропоновано зайняти місця в уявних вагонах потягу. Потім пролунали звуки готовності до відправлення, діти почули голос чергового вокзалу, який запрошував їх мандрувати. Це допомогло налаштувати молодших школярів на особливу форму роботи, створити відповідний позитивний настрій, викликати інтерес і бажання пізнавати нове. Далі дітям було повідомлено мету і завдання заняття, його кінцевий результат, що забезпечило мотивацію молодших школярів.

Учням було запропоновано прослухати притчу й обговорити її, дати відповідь на запитання: «Як ви розумієте слово «злагода»?». Увагу дітей акцентували на тому, що злагода – це мирні, дружні відносини, стосунки, взаємна домовленість, погодженість, гармонія, які потрібні всім людям для мирного життя. Злагода відкривала ворота до країни Толерантності.

На першій зупинці – «Галявині Толерантності» – вихованцям було пояснено, що толерантність означає поважання, сприйняття і розуміння відмінностей інших людей, їх думок, поглядів, національності, кольору шкіри, мови, уподобань, інтересів, смаків, культури. Увагу другокласників було акцентовано на тому, що всі люди різні, кожен – унікальний і неповторний, і важливо цінувати ці якості.

На наступному етапі заняття молодшим школярам було запропоновано прослухати притчу (текст притчи наведено у додатку К) й обговорити її за такими запитаннями:

- Що допомогло людям вирішити проблему?
- Що з того, що зрозуміли люди, є найголовнішим?

Далі молодші школярі виконували практичне завдання: серед квітів, на яких були записані якості людини (доброзичливість, доброта,

людяність, милосердя, повага до себе, розуміння інших, ввічливість, терпимість, дружелюбність, злагода, тактовність, упевненість, власна гідність, активність, ініціативність, щирість, упертість, ворожість, поступливість, чуйність, чемність, співчутливість, ласкавість, лагідність, справедливість, упередженість, пихатість) потрібно було скласти великий букет толерантності. Учні пояснювали, чому саме вони обирають ту чи іншу якість, як вона допомагає бути толерантними.

На другій зупинці – «Озеро Посмішки» – другокласники вправлялися в умінні посміхатись і дарувати гарний настрій іншим, висловлювали свою думку щодо того, коли з'являється посмішка, кому ми її даруємо, для чого людям потрібна посмішка. При цьому акцентували увагу дітей на тому, як посмішка допоможе бути толерантним.

Далі вихованці отримали золоту рибку, вирізану з паперу, яка мала виконати їх побажання щодо толерантного і дружнього співіснування в колективі. Школярі записали свої бажання з названого вище приводу, проговорили їх з посмішкою і прикріпили рибок до акваріуму, намальованого на папері.

На третій зупинці – «Сад Добра» – учні прослухали казку Є. Пиріг «Про велике добро» і з'ясували, що таке справжнє добро. Разом із персонажем твору Щуриком дійшли висновку, що справжнє добро має бути в серці, тобто треба бути чесним і вміти прощати.

Потім за допомогою гри «Якщо ти добра людина» молодші школярі визначали вчинки доброї людини, а саме: ділиться тим, що в неї є; допомагає друзям у біді; захищає того, хто слабший; підтримує словом, порадою, посмішкою того, кому важко; шанує і поважає інших людей; намагається знайти в кожній людині щось добре, хороше; ввічливо розмовляє; чемно поводить з іншими.

Четверта зупинка – «Парк Дружби» – передбачала наступне завдання для дітей: розгадати кросворд із казковими персонажами і поміркувати над тим, які з цих персонажів є хорошими друзями. Прислів'я про дружбу

допомогли другокласникам закріпити правила дружби та виявити її, виконуючи подані нижче завдання в командах.

Завданням для першої команди було – перетворити прислів'я, дібравши протилежні слова (антоніми):

Ворога ховай, а заховаєш – покинь (Друга шукай, а знайдеш – бережи).

Вороги бувають в радості (Друзі пізнаються в біді).

Новий ворог кращий за старих двох (Старий друг краще за нових двох).

Не скажу тобі хто мій ворог, – ти не скажеш, хто я (Скажи мені, хто твій друг, – я скажу, хто ти).

У ворога мед солодший від дружньої води (У друга вода солодша від вражого меду).

Для учасників другої команди було запропоновано скласти початок і кінець прислів'їв, як:

Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.

Нових друзів май, ... старих не забувай.

То не друг, що хвалить тихо, ... а той друг, що хвалить вслух.

Дружба – як дзеркало: ... розіб'єш, не складеш.

Людина без друзів – ... що дерево без коріння.

На п'ятій зупинці – «Море Ввічливості» – вихованці з'ясовували, як ввічливість допомагає людині стати толерантною, вчилися ввічливо висловлювати свою незгоду за допомогою таких фраз:

Я думаю, що ти маєш рацію (не маєш) ...

Мені здається, що ти помиляєшся...

Я згоден (не згоден) з тобою...

Вибач, я не можу з тобою погодитися...

Поміркуємо разом...

На шостій зупинці – «Печера скарбів» – за допомогою скриньки, на дні якої знаходилось дзеркальце, молодші школярі дізнавались хто є

найціннішим і найдорожчим скарбом на планеті Земля. При цьому увагу учнів було зацентровано на тому, що кожна дитина – унікальна і неповторна, єдина на цій Землі, але й інші люди такі ж унікальні та неповторні, отже, потрібно цінувати і поважати їх особливості. Наприкінці заняття молодші школярі отримали конверти з марками, поклали в них путівки до країни Толерантності, підписали адресатів, записали свої враження від мандрівки (повний зміст заняття подано в додатку М).

Поглибити знання про толерантність, толерантну поведінку, формувати навички терпимого ставлення до відмінностей інших людей – мета гри-подорожі до Країни Толерантності (3 клас).

На початку цього заходу вихованців було ознайомлено з картою і маршрутом подорожі. На першій станції подорожі – «Повчальній» – учні прослухали легенду. Наведемо її зміст.

Легенда

Зустрілись одного разу білошкірий і чорношкірий чоловіки та й стали розмовляти:

– Який ти потворний, негре. Неначе увесь сажею вимазаний, – сказав білий. Чорний зневажливо зіщулився і сказав:

– Який ти потворний, білий! Неначе тебе всього обернули папером.

Сперечалися вони, сперечалися, ніяк не могли дійти згоди і вирішили піти до мудреця.

Вислухав їх мудрець і сказав білому:

– Подивися, який красивий твій чорний брат. Він чорний, як південна ніч, і в ній, подібно до зірок, сяють його очі...

Потім мудрець звернувся до чорношкірого:

– А ти друже, подивися, який красивий твій білий брат. Він красивий як виблискуючий білий сніг, що лежить і виблискує на вершинах гір, а волосся його – кольори сонця.

Негр і білий присоромилися своєї суперечки і помирилися. А мудрець подумав: «Як добре, що всі ми різні. А то жити було б так нудно!»

У ході обговорення легенди молодшим школярам було поставлено запитання:

- Чи погоджуєтесь Ви з думкою мудреця? Чому?
- Чому навчає вас ця легенда?

У результаті обговорення даних запитань третьокласники дійшли висновку, що різноманітний світ є цікавим і веселим, якщо навчитися розуміти і поважати інших.

На станції «Дослідній» учні виконували вправу «Витинанка» (див. додаток Н), у результаті виконання якої переконались у тому, що всі діти в класі різними та всі є гарними.

Наступна станція – «Довідникова» – передбачала, що учасники експерименту за допомогою довідок зі словників мають з'ясувати зміст понять «толерантність», «толерантний», визначити для чого потрібна толерантність і чи хотіли б вони бути толерантними.

На станції «Творчій» вихованці більше дізналися про ознаки толерантної людини, визначили її риси характеру за допомогою вправи «Розшифруй» (див. додаток Н).

Станція «Казкова» мала на меті допомогти молодшим школярам навчитися розрізняти толерантні вчинки казкових персонажів, а саме: Пеппі Довгапанчохи, Аніки, Томмі; Гидкого каченя, матері-качки, старої качки; Нерозумного мишеняти, мишки-матері; Малюка і Карлсона; Попелюшки і Мачухи, сестер, принца; Буратіно, Мальвіни, П'єро, Артемона, Карабаса Барабаса, – доводити свою думку, робити висновки про те, яких героїв вони хотіли б наслідувати.

Далі третьокласники відправились на станцію «Правову», де ознайомились зі статтями Конституції України (Статті 21,23,24) та Декларацією прав людини. Увагу школярів акцентували на тому, що всім людям надаються однакові права і кожен має їх дотримуватись і не порушувати прав інших людей.

На станції «Малюнковій» дітям було запропоновано об'єднатись у невеликі групи і намалювати емблему толерантності. Ця вправа допомогла учасникам експерименту виявити власну толерантність, працюючи спільно у невеликій групі, обговорюючи пропозиції, вислуховуючи думки інших.

Тестові завдання станції «Пізнавальній» дозволили молодшим школярам визначати власний рівень сформованості толерантності, зробити висновки щодо його вдосконалення.

На останній станції – «Природничій» – учням було запропоновано посадити і виростити дерево Толерантності. Крону дерева школярі склали листочки з висловлюваннями третьокласників про те, що потрібно зробити, щоб їхній клас став толерантним. Листочки приклеювали до дерева. Наведемо вислови дітей: «Для того, щоб наш клас був толерантним необхідно: співчувати, розуміти інших, поважати думку інших, поважати свої права та права інших, підтримувати, терпіти, прощати, бути доброзичливими, бути добрими, миритися, слухати і розуміти інших, бути стриманими».

Наприкінці подорожі молодшим школярам було запропоновано продовжити фразу «Я буду...». У результаті було отримано такі висловлювання: «Я буду толерантним, добрим, чуйним, доброзичливим, терпимим, уважно слухати і розуміти інших, поважати думку інших, поважати права інших» (повний зміст додатку подано в додатку Н).

З метою формування навичок толерантної поведінки у процесі дослідно-експериментальної роботи застосовували тренінгові заняття, метою яких було ознайомити молодших школярів із загальнолюдськими цінностями, основними етичними нормами толерантного ставлення до себе та оточуючих; формувати навички толерантної поведінки; розвивати потреби в самопізнанні.

Так, з учнями 1–4 класів було проведено наступні заняття: «Толерантність – що це?», «Толерантна людина», «Толерантний світ навколо», «Я – неповторний та унікальний» (1 клас), «Я пізнаю себе», «Я

поважаю себе та інших» (2 клас), «Я вмію співчувати», «Я спілкуюсь толерантно», «Я поводжусь толерантно» (3 клас), «Толерантний світ навколо» (4 клас).

Під час проведення тренінгових занять дотримувались такої послідовності: привітання учасників, презентація теми, повідомлення мети, завдань; прийняття правил роботи групи; очікування учасників; інформаційне повідомлення, обговорення; вправи, ігрові завдання, спільні творчі завдання; рольові ігри, аналіз виховних ситуацій; висновки учасників, здійснення очікувань; підбиття підсумків.

Кожне заняття розпочинали з привітання, яке проводило в колі вихованців, що допомагало створити позитивну атмосферу тренінгу, а школярам більше дізнатись один про одного. Учасники експерименту називали своє ім'я і відомості про себе, наприклад свої вподобання, інтереси, якості тощо (відповідно до теми тренінгу).

Далі молодшим школярам повідомлялась тема заняття й основні запитання, на які вони мали дати відповідь. Також, на початку заняття дітям було повідомлено, що разом вони створюють скриньку толерантності, наповнюючи її корисними порадами, що допомагало визначати головну думку кожного заняття. Наступним кроком у проведенні тренінгу було створення, обговорення і прийняття правил роботи під час заняття. Так, спільно з учителем, учні створили такі правила:

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути дружелюбними.

У процесі проведення тренінгових занять вся необхідна інформація подавалась у формі короткого інформаційного повідомлення. Увага акцентувалася на здобутті потрібної інформації під час проведення вправ, ігор, спільних творчих завдань, вирішення виховних ситуацій. Це давало

змогу дітям самостійно робити висновки, обговорювати проблему в колі друзів, учитися вислуховувати інших, домовлятися, спільно приймати рішення, що сприяло формуванню толерантності.

Наприклад, з'ясуванню ознак толерантної людини, формуванню вміння розуміти, сприймати та поважати інших було присвячено тренінгове заняття «Толерантна людина» (1 клас). На початку названого заняття кожному першокласникові було запропоновано назвати своє ім'я та рису, яка йому властива, наприклад: «Мене звати... Я добрий, чесний...». Учні називали такі риси, як: добрий, чесний, розумний, веселий, ввічливий тощо.

Далі вихованцям було повідомлено тему заняття «Толерантна людина» і поставлено завдання – знайти відповідь на такі запитання: «Яку людину називають толерантною?», «Чи хочу я бути толерантним?», «Що потрібно робити, щоб бути толерантним?».

Для успішної роботи молодшим школярам запропонували створити і прийняти правила роботи, які допоможуть працювати під час тренінгу. Учасники експерименту спільно з учителем створили подані нижче правила, які були

записані на аркуші паперу великими літерами:

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути дружелюбними.

Далі першокласникм запропонували написати на стікерах у формі пелюсток зеленого кольору свої очікування від заняття: кілька слів про те, що хотіли б дізнатися, чого навчитися. Свої очікування, записані на паперових пелюстках, діти проговорювали і прикріплювали на великий аркуш паперу у формі кошика.

У процесі інформаційного повідомлення було названо ознаки толерантної людини, а саме, що толерантні люди краще знають самих себе, причому не тільки свої переваги, але і свої недоліки; почувають себе в безпеці, упевнені, що проблеми, загрози можна подолати; не перекладають своєї відповідальності на інших і не намагаються в усьому звинувачувати інших; визнають світ у його різноманітності та готові вислухати будь-яку точку зору; можуть зрозуміти почуття іншої людини, поставити себе на місце іншого; уміють співчувати, утішити, розвеселити; почуваються комфортно в оточенні різних людей; уміють домовлятися, спільно виконувати завдання і вирішувати проблеми.

Далі учасникам експерименту було запропоновано до кожної букви слова «толерантна» дібрати характеристики толерантної людини.

Наводимо приклад виконаного завдання:

- Т** – тактовна, творча
- О** – об'єктивна, оригінальна, оптимістична
- Л** – людяна, лагідна, ласкава
- Е** – енергійна, емоційна
- Р** – радісна, рішуча, розсудлива
- А** – активна, акуратна
- Н** – надійна
- Т** – терпима, турботлива
- Н** – наполеглива, незалежна
- А** – артистична

Потім дітям було запропоновано взяти участь у грі «Біла ворона», для проведення якої їх об'єднали у три групи, повідомляючи кожному на вушко назву однієї з трьох тварин (кіт, собака, качка). На наступному етапі гри всі першокласники виходили на середину кімнати, де мали не говорити ні слова, а тільки вимовляти звуки, які утворюють ці тварини. За звуками школярі об'єднались у три групи, але одному з них було повідомлено слово «ворона». Після того, як учні об'єднались у групи, вчитель зачекав,

щоб побачити, як вони будуть поводитись з тим вихованцем, якому дісталась роль «білої ворони». Наприкінці гри відбулось обговорення за такими запитаннями:

- Як ви знайшли свої групи?
- Чому ніхто не звернув уваги на «білу ворону»?
- Чи важко було почуватися «білою вороною», відокремленою від усіх?
- Чи хотіли б ви опинитись на місці «білої ворони»? Чому?
- А чи бувають «білі ворони» серед людей?
- Як ставляться до «білих ворон» толерантні люди?

Після завершенню гри учасники експерименту разом сформулювали пораду до скриньки толерантності: «Будьте готові до того, що всі люди – різні: не кращі й не гірші, а просто різні. Навчіться сприймати людей такими, якими вони є, не намагайтеся змінити в них те, що вам не подобається».

З метою формування досвіду толерантної поведінки діти молодшого шкільного віку у групах вирішували проблемні ситуації в ролі толерантних людей (ситуації наведено в додатку П). Свій варіант вирішення проблеми вони представляли перед усіма.

Далі вихованці написали свої очікування від тренінгу на стікерах у формі фруктів, що символізувало плоди, проговорили та прикріпили до розміщеного на дошці плакату у формі кошика. Для підбиття підсумків учні відповіли на запитання, які були поставлені на початку заняття (повний зміст заняття подано в додатку П).

При проведенні тренінгу «Я – толерантна. Я – толерантний» перевагу надавали іграм, вправам, аналізові виховних ситуацій, спільним творчим завданням.

Під час дослідно-експериментальної роботи ми проводили ранкові зустрічі, які допомагали створити позитивний настрій, атмосферу

сприятливого психологічного клімату для кожної дитини, педагога і всього колективу, толерантну атмосферу; забезпечували формування вмінь слухати, говорити, сприймати та аналізувати інформацію, вирішувати проблеми, дотримуватися вказівок, приймати рішення. Ранкова зустріч проходила на початку навчального дня у класній або ігровій кімнаті на килимі, де кожен займав зручне для себе положення в колі однокласників, що сприяло вільному, відкритому, доброзичливому, толерантному спілкуванню, давало можливість бачити всіх співрозмовників, спілкуватися «очі в очі», об'єднувало дітей. Учитель при цьому займав місце поруч з вихованцями на килимі, для того щоб не відокремлюватися від колективу, не домінувати у спілкуванні. Увагу вчителів початкової школи акцентували на дотриманні атмосфери довіри, доброзичливості, залученні всіх учнів до обговорення, прийняття рішень, заохочення з боку однокласників і вчителя, справедливості та рівноправності у співробітництві, щирості та неупередженості позиції вчителя.

Темами ранкових зустрічей були такі: «Такій різний світ», «Толерантність – що це?», «Галявина толерантності», «Толерантна людина: яка вона?», «Я – унікальний і неповторний», «Я пишаюся собою», «Комплімент», «Терези толерантності», «Як спілкуватись толерантно?», «Я – толерантний друг» тощо.

Під час проведення ранкової зустрічі дотримувались такої послідовності: привітання дітей (компліменти, усмішки); робота з календарем (природничим, історичним, народним, навчальним); обмін новинами, думками (мовні, інтелектуальні, виховні вправи й ігри для формування толерантності, ситуації, поради, презентація робіт, «крісло автора»); планування робочого дня.

Для привітання молодшим школярам було запропоновано такі прийоми:

– повернутись обличчям до сусіда справа і зліва, посміхнутися і привітатися;

- повернутися обличчям до сусіда справа і зліва, посміхнутися, назвати себе і привітати сусіда на ім'я (наприклад, «Я – Оленка, вітаю тебе, Сашко!»);
- повернутися обличчям до сусіда справа, посміхнутися, привітати, передати м'яку іграшку (чарівну паличку, повітряну кульку, атрибут класу);
- привітатися, посміхнутися, плеснути долоню сусіда або потиснути руку;
- назвати своє ім'я і продовжити речення «Я вмю краще за інших...», «Я хочу...», «Я зможу...», «Я досягну...», привітати, сказавши комплімент тощо.

На етапі роботи з календарем віддавали перевагу народознавчому календарю, який ознайомлював вихованців з народними святами, традиціями, звичаями, обрядами, що існували в Україні, вивчали прислів'я, приказки, потішки, замовлянки, забави, народні ігри українського народу, що забезпечувало пізнання культурно-історичного досвіду рідного народу, виховувало почуття приналежності та гордості за власний народ, державу.

На наступному етапі ранкової зустрічі відбувалося обговорення проблем та шляхів їх вирішення, виконувалися вправи, проводилися ігри, використовувався прийом «крісло автора» (відповідно до теми заняття). Цей етап ранкової зустрічі був найбільш значущим, оскільки його складовими були спілкування й обмін думками. Молодші школярі ділилися новинами з усім класом, розповідали про свою сім'ю, членів родини, домашніх улюбленців, про свої пригоди за межами навчального закладу, цікаві події, про свої радощі, успіхи або проблеми. Вони очікували на пораду, ствердження, підтримку чи похвалу з боку однолітків. Це надавало можливість кожному учневі відчувати зацікавлене ставлення до себе, увагу і повагу, розуміння успіхів і невдалих вчинків, що створювало умови для особистісного зростання. Значущим на ранковій зустрічі було перебування у «кріслі автора», з якого молодші школярі презентували товаришам свої усні або письмові, творчі роботи (власні

вірші, казки, книжечки, малюнки тощо). Обговорення цих робіт сприяло формуванню толерантного ставлення до думок, почуттів інших людей.

У процесі проведення ранкових зустрічей з молодшим школярами проводились різноманітні ігри, які сприяли формуванню вміння контролювати власну поведінку, виявляти співчуття іншим «Фарби», «Життя у лісі», «Добрі ельфи», «Іграшки, що ожили».

З метою пізнання себе, почуття власної гідності, впевненості у собі, підвищення самооцінки проводились ігри: «Чарівна скринька», «Намисто унікальності», «Чарівна крамниця», «Збір валізи», для розвитку емпатії, поваги до іншого – «Віддзеркалення», «Знайди свою емоцію», «З'єднувальна нитка», «Ярлики», «Розвесели партнера».

Вихованню поваги і толерантного ставлення до інших людей була присвячено ранкову зустріч на тему «Комплімент», основним завданням якої було навчати дітей робити компліменти. З цією метою на початку цього заходу молодшим школярам було повідомлено, що комплімент – це приємні слова, які приносять задоволення іншим людям; похвала, схвалення, повага, визнання, захоплення, люб'язність.

Потім діти прослухали вірш Д. Павличка «Про дівчинку Алісію», в якому розповідається саме про те, як робити комплімент. На наступному етапі зустрічі першокласники з'ясували, що потрібно знайти гарні якості, помічати хороше в людині, щиро висловлювати свою думку. Учням було запропоновано зробити комплімент друзям, при цьому привітно дивитися в очі співрозмовнику, звертатися до нього з теплою інтонацією, посміхатися. При цьому акцентували увагу на тому, що уважність і вміння помічати позитивні якості в інших допомагає знаходити більше хорошого в нас самих. Також було зазначено, що починати комплімент можна зі слів «У тебе чудова посмішка!» або «Мені так приємно з тобою спілкуватись!». Далі учасникам експерименту було запропоновано зупинити свій привітний погляд на сусідові, посміхнутись і з теплою інтонацією звернутися до нього. Після того, як обидва учасники обмінялися

компліментами, їм пропонувалось обговорити: «Що ви почували, коли говорили комплімент?», «Що ви почували, коли сприймали комплімент на свою адресу?», «Які виникали труднощі?».

Так, молодші школяри вчилися робити компліменти. Наприклад: «Ти сьогодні радісна, як сонечко на небі», «У тебе очі кольору синього неба», «Ти дуже привітна і лагідна», «Твої очі сьогодні випромінюють тепло і радість». Важливо зазначити, що діти вчилися помічати хороше в інших, тим самим помічали більше хорошого в себе, виявляли толерантне ставлення до інших і підвищували власну самооцінку.

З метою створення позитивного настрою в учнів другого класу, формування поваги до себе було проведено ранкову зустріч на тему «Я пишаюся собою».

На початку ранкової зустрічі молодші школярі прослухали вірш Є. Гуцала «Ворона з Лісабона і крук із Прилук» та обмінялись своїми враженнями від почутого, висловили свою думку щодо того, чим насправді варто пишатися.

Далі діти виконали вправу «Я пишаюся», яка дала змогу замислитись над тим, чим може пишатися кожен учень і висловити це вголос. Однокласники в цей час аплодували або казали: «Це здорово!», «Молодець!», показували жестами, що створювало атмосферу дружньої підтримки, дозволяло підвищувати власну самооцінку, поважати себе.

Під час проведення ранкової зустрічі акцентували увагу вчителів на таких важливих моментах, як: створення атмосфери довіри, доброзичливості, залучення всіх до обговорення, прийняття рішень, заохочення з боку однокласників і педагога, справедливість і рівноправність у співробітництві; щирість і неупередженість позиції фахівця.

Під час дослідно-експериментальної роботи широко застосовували сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, ігри-інсценізації та спеціальні ігри та ігрові вправи, спрямовані на формування в

молодших школярів толерантності. Сюжетно-рольові ігри імітують реальність і надають можливість учасникам діяти, «наче насправді».

Перед проведенням гри з учнями обговорювали з учнями її зміст, створювали мотивацію, обговорювали план дій, розподіляли ролі для кожного учасника, добирали ігровий матеріал, елементи костюмів і реквізит. У процесі добору ролей враховували результати діагностування сформованості толерантності у молодших школярів. Використовуючи сюжетно-рольову гру, намагалися ввести в неї елемент переживання, пов'язаного як із входженням дитини в ігровий образ, так і з емоційним її ставленням.

Із цією метою добиралися такі сюжетно-рольові ігри, які допомагали учням переживати емоції, пов'язані з виявленням толерантності, доброзичливості, співпереживання, співчуття, поваги (наприклад: «У лікарні», «У магазині», «У театрі», «У кафе», «У поїзді», «На дитячому майданчику», «На дні народження», «В гостях у друга», «Королівство» тощо).

Так, наприклад, у процесі гри «Королівство» серед учасників обирався «Король», який шукав собі підданих – Королеву, Принца, Принцесу, Радника, Казначея, Слугу, Стражів, Кухаря, Лікаря, Ката тощо. Потім Король роздав кожному доручення. Всі учасники програвали свої ролі.

Наступним етапом гри було обговорення ролей. Кожний мав право пояснити, чим роль була привабливою особисто для нього або чого він не згодний із Королем, чого роль йому сподобалась. Кожному учаснику гри було надано змогу внести свої корективи в «Королівство»: щось змінити, підвищити в посаді, ввести нові посади, відмінити деякі посади тощо. Дуже важливим було після кожного кроку пояснити перестановки, співвіднести отриманий досвід із ситуаціями в родині, у класі, в реальному житті.

Проведена гра сприяла поліпшенню взаєморозуміння в класі; формуванню

вмінь поважати думку іншої людини, обґрунтовувати свій вибір; а також можливість побути в ролі лідера; випробувати на собі тиск і зрозуміти його негативний і позитивний ефект; визначити статуси та ролі учнів у класі, в реальному житті.

У процесі дослідно-експериментальної роботи особливу увагу приділяли іграм, які сприяли розвитку таких якостей особистості, як упевненість у собі, почуття власної гідності, повага до іншого, емпатія, рефлексія, комунікативність, дружні стосунки, творчість. Так, було проведено такі ігри, а саме: «Чарівна скринька», «Посудомийна машина», «Біла ворона», «Нічний поїзд», «Фарби», «Чарівна крамниця», «Намисто унікальності», «Фея доброти», «Добрі ельфи», «Мої бажання», «Віддзеркалення», «Хто я?» тощо. Для ігрових завдань були обрані такі: «Царівна Несміяна», «Посмішка по колу», «Три обличчя», «Дзеркало», «Кошик», «Перетворення», «Терези терпимості», «Витинанка», «Картопля», «Асоціативний куц», «Абетка толерантності», «Емблема толерантності» та ін.

Наприклад, під час проведення гри «Посудомийна машина» молодші школярі уявляли себе предметом посуду, описували як їх потрібно мити, а інші учасники намагались виконати ці рекомендації. Ця гра допомагала одним дітям уявляти, фантазувати, відчувати себе в ролі неживого предмету, а іншим учням зрозуміти, відчувати почуття неживого предмету та виконати його побажання.

Проведенню гри «Добрі ельфи» передувала розповідь учителя про те, що колись дуже давно люди боролись за своє виживання, багато працювали вдень і вночі. Вони дуже втомлювались. Добрим ельфам їх стало дуже шкода. Коли наставала ніч, вони почали прилітати до людей, гладили по голівці, заколихувати добрими словами. І тоді люди спокійно засинали, а зранку,

сповнені сил та енергії бралися за роботу.

Учасники експерименту об'єдналися у групу давніх людей і добрих ельфів і зіграли їх ролі. Потім вихованці помінялися ролями. Після гри відбувалось обговорення за такими запитаннями:

- Як Ви почували себе у ролі давніх людей і добрих ельфів?
- Яка роль вам сподобалась більше?
- Які прийоми ви знайшли для того, щоб заколисати людей?

З метою формування в молодших школярів досвіду толерантної взаємодії використовували ігри-драматизації. Змістом таких ігор виступала інсценізація художніх творів дитячої літератури, які слугували прикладом для наслідування позитивної моделі поведінки. Дітям пропонувався емоційно-образний матеріал, сюжетами виступали інсценізації казок, оповідань, віршів, сценок-мініатюр, де були задіяні кілька діючих осіб.

Гра-драматизація здійснювалась у такій послідовності: повідомлення учням завдань гри, створення відповідної мотивації; ознайомлення вихованців із персонажами та подіями, які відбуватимуться у грі; розподіл ролей; підготовка ігрового матеріалу, костюмів або їх елементів; процес гри-драматизації; підбиття підсумків, обговорення вражень від гри.

Так, у процесі дослідно-експериментальної роботи були проведені ігри-драматизації з наочним показом моделей толерантної поведінки, а саме: 1. «Рукавичка» (українська народна казка).

2. «Незадоволена Генрієтта» Олени Комової.

3. «Колискова для ведмедів» Василя Чухліба.

4. Уривки з казок «Золотий ключик або Пригоди Буратіно» Олексія Толстого. 5. «Незвичайні пригоди в лісовій школі» Всеволода Нестайка.

6. «Пеппі Довгапанчоха» Астрід Ліндгрєн та ін.

Під час гри-драматизації молодші школярі ототожнювали себе із тими образами, що були цікавими саме для них. Це сприяло виявленню співпереживання дійовим особам. Так, під час гри-драматизації за твором

Олени Комової «Незадоволена Генрієтта», учні розподілили ролі бабусі Генрієтти, сонечка, хмарки, вітру, дощику, молочника, корови, обговорили характер персонажів, відтворили сюжет казки. За допомогою драматизації вихованці відчували та передавали емоції, почуття, настрої персонажів, їхній характер через інтонацію, жести, міміку, зробили висновки разом із бабусяю Генрієттою про те, що добре, коли тобі все подобається, коли ти поважаєш інших, їх працю, старання.

Під час гри-драматизації за уривком казки Олексія Толстого «Золотий ключик або Пригоди Буратіно» дітям було запропоновано змінити кінцівку сюжету, висловити поради персонажам казки.

У класах було обладнано куточок читача, де розташовувалась класна бібліотечка, яка складалась із домашніх книжок учнів, виставки рекомендованих книжок, анотацій до них, ігрового матеріалу, що заохочував дітей читати (ребуси, шаради, кросворди, чайнворди, головоломки, вікторини, анкети до змісту книжок, добір прислів'їв, які відображають головну думку твору, ілюстрацій до творів); виставки творчих робіт школярів (створених обкладинок книжок, малюнків, ілюстрацій до прочитаних творів, анотацій, творів-роздумів); творчих завдань до творів (оформлення власних книжок, малювання портретів персонажів, створення одягу для них, виготовлення героїв з незвичайних матеріалів). До списку рекомендованих книжок включили твори, де описуються толерантні вчинки персонажів, надаються поради щодо толерантної поведінки (див. додаток Р).

У процесі дослідно-експериментальної роботи значну увагу було приділено читанню й обговоренню творів дитячої літератури. Нами обирались художні твори, які відповідають віковим особливостям молодших школярів, із захопливим сюжетом, динамікою подій, які інтригують, спрямовують увагу на сприймання змісту, викликають емоційний відгук у дітей, збагачують їхній життєвий досвід школярів, є прикладом толерантної поведінки, але при цьому не містять прямих

моральних указівок, а мають прихований виховний вплив. Особливу увагу звертали на наявність у художньому творі однієї сюжетної лінії, невелику кількість дійових осіб, художню цінність твору.

Важливим було обрати твори, в яких головні герої, їх риси, вчинки були подібними до рис характеру самих вихованців, з якими трапляються такі самі неприємності і пригоди, що і з дитиною. Нами було вибрано такі літературні твори:

– українські народні казки («Солом'яний бичок», «Дві білочки», «Два цапи», «Гуска та риба», «Бджоли та ведмідь», «Коза-дереза», «Крилатий, волохатий та масляний», «Їжачок та дівчинка», «Чому гуси миються у воді, коти – на печі, а кури порпаються в поросі», «Як їжачок зі звірами подружився», «Ворона, білка та їжак», «Добрий домовик», «Котигорошко»);

– зарубіжні народні казки («Я – Сам», «Чому зимою ялинка зелена», «Як з'явилися перші метелики» тощо);

– авторські казки українських письменників (Ю. Ярмиш «Про Андрійка і чашку», «Слонятко, що любило танцювати», «Веселий чародій», О. Комова «Незадоволена Генрієтта», «Співаюче слоненятко», М. Пономаренко «Що буває, коли пісеньку образять», «Як м'яч став веселий», «Капці для бабусі», В. Нестайко «Кеша Реша, або Казка про пісню», Г. Усач «Як зайчик Кося знайшов собі друга», В. Чухліб «Брилик», «Колискова для Ведмедиків», І. Мацко «Медовий Сухарик», «Мамине серденько», Г. Макуліна «Пригоди коника Стрибунця», З. Мензатюк «Зварю тобі борщика», «Київські казки», Л. Мовчун «Арфа для павучка», «Політ рожевої мрії», Ю. Смаль «Казка про Бабая», О. Бусенко «Паперовий янгол», І. Калинець «Повітряна кулька», О. Пенюк «В пошуках веселки», М. Микицей «Будинок, який умів розмовляти», Р. Росицький «Мешканці старого двору», Г.Малик «Вуйко Йой і Страшна Велика Кука» тощо);

– авторські казки зарубіжних письменників (С. Маршак «Казка про нерозумне мишеня», Г. Фаллада «Історія про мамину казку», Ш. Перро «Чарівниці», О. Уальд «Хлопчик-зірка», Г. Андерсен «Стійкий олов'яний солдатик», «Ромашка», «Ялинка», «П'ятеро з одного стручка», Р. Кіплінг «Чого в носорога така шкіра», «Слоненя», М. Метерлінк «Синій птах», О. Пройслер «Маленька Баба-Яга», А. Ліндгрєн «Пєппі Довгапанчоха» тощо);

– оповідання (В. Моруга «Мурашка, коник і сонечко», М. Слабошпицький «Що ж буде з Костиком?», В. Сухомлинський «Пелюстки і квітка», І. Сенченко «Як Олеся заснула в квітці», В. Дорошенко «Пригоди Олі та Солі», О. Буцєнь «Гуля», «Ожеледь», «Полохливий гриб», М. Слабошпицький «Жирафєня Берізка», Б. Комар «Загублені рукавички», М. Фролова «Щасливий день», А. Григорук «Нещасливий день», «Гра в шашки», «Дивовижні імена», О. Кониський «Знахідка» тощо);

– вірші (Л. Коваль «Кицька Мурка», І. Світличний «Як Гусак говорив: «Так-так-так», «Слухала лисичка солов'я», Д. Павличко «Гонорова ворона», «Папуга», «Дівчинка Алісія», «Баран», Л. Гнатюк «Їжак», «Про ворону Каркону», Є. Гуцало «Ворона з Лісабона і крук із Прилук», П. Воронько «Їжачок», Ю. Бєдрик «Чемний Вовчик», І. Андрусак «Вечірній чай», О. Овчар «Кольорові пригоди чорного котика», С. Цушко «Хто живе за шафою» тощо);

– гумористичні твори (Є. Гуцало «Лис зустрів у лісі лиса», А. Коцур «Як кошеня з хвостиком посварилося», М. Стєльмах «Заячий секрет», Ю. Бєдрик «Тьотя Бєгемотя», І. Світличний «Побрєхєньки для Яремки» тощо).

Під час читання й обговорєння художніх творів дотримувалися такої послїдовності роботи: підготовка до сприймання художнього твору; виразне емоційне читання твору; з'ясування емоційного впливу, вражень; розуміння змісту прочитаного; аналіз учинків, моральних якостей персонажів; з'ясування мотивів учинків героїв; обговорєння ставлення

учнів до вчинків дійових осіб; виявлення зв'язків із життєвим досвідом молодших школярів; обговорення висновків. Особливу увагу звертали на героїв дитячих художніх творів, їхні вчинки, мотиви, наслідки дій для інших, порівнювали їх характер, проводили аналогії.

Так, під час читання української народної казки «Крилатий, волохатий та масляний», учням третього класу пропонували дати відповідь на такі запитання:

1. Хто є головними героями казки?
2. Що робив кожен персонаж для спільної справи?
3. Чи легко було їм виконувати свою справу? Чому?
4. Чого горобець, пацючок і млинець вирішили змінити розподіл роботи?
5. Чи справились вони з новими завданнями? Чому?
6. Які висновки ви зробили для себе?

Відповідаючи на запитання, вихованці дійшли висновку, що горобець, пацючок і млинець добре вміли робити свою справу, яка в них виходила найкраще: горобець – їжу носити, пацючок – дрова рубати та піч топити, млинець – борщ і кашу готувати, а разом виходила спільна справа. Під час обговорення казки учні побачили переваги кожного персонажу, якими вони можуть пишатися і за які їх можна поважати.

На розуміння, сприйняття, повагу відмінностей кожного було спрямовано читання й обговорення української народної казки «Чому гуси миються у воді, коти – на печі, а кури порпаються в поросі», англійської казки Р. Кіплінга «Чому в носорога така шкіра», вірша І. Світличного «Як Гусак говорив: «Так-так-так», Д. Павличка «Папуга», О. Овчар «Кольорові пригоди чорного котика», Ю. Бедрика «Тьотя Бегемотя» та інших.

Важливого значення надавали виділенню головної думки твору, ставлення автора до персонажів, подій. Так, під час читання й обговорення казки Ю. Ярмиша «Про Андрійка і чашку», звертали увагу другокласників на такі запитання:

1. Чому Летюча Чарівниця перетворила Андрійка на чашку?
2. Що відчував Андрійко, коли був чашкою?
3. Чого навчила Летюча Чарівниця Андрійка?
4. Як автор ставиться до Андрійка? Доведіть свою думку.
5. Чого навчила вас казка?

Обговорюючи казку, діти зробили висновок про те, що важливо зрозуміти іншу людину, спробувати побути на її місці, виявляти співчуття до інших, не схожих на тебе.

Робота над дитячими художніми творами сприяла висловлюванню молодшими школярами власної думки, емоційному переживанню від прочитаного. З цією метою під час опрацювання творів ставили учням такі запитання:

1. Що ти відчував, коли читав твір?
2. Який настрій викликав у тебе твір?
3. Що найбільше тебе вразило під час читання?
4. Учинки яких персонажів викликали у тебе здивування, обурення, співчуття, радість, підтримку?
5. Як би вчинив ти?
6. Що ти порадив би персонажам твору?

Використання художніх творів дитячої літератури дозволило збагатити емоційний, життєвий досвід вихованців, розширити їхні уявлення про толерантність, толерантну особистість, показати приклади толерантних вчинків, толерантної поведінки.

У процесі дослідно-експериментальної роботи широко використовували мультфільми. Персонажі мультиплікаційних фільмів демонстрували школярам найрізноманітніші способи взаємодії з навколишнім світом, сприяли формуванню в них уявлення про добро і зло, еталони толерантної поведінки. Такими мультфільмами були обрані подані нижче, а саме:

– «Квітка-Семіцвітка» (реж. Ф. Хитрук, «Союзмультфільм»);

- «Пригоди Кота Леопольда» (реж. А. Резніков, «Екран»);
- «Просто так» (реж. С. Аристакесова, «Союзмультифільм»);
- «Капітошка» і «Капітошко, повертайся!» (реж. Б. Храневич, «Київнаукфільм»);
- «Про всіх на світі» (реж. Є. Пружанський, «Київнаукфільм»);
- «Свара» (реж. В. Костилева, «Київнаукфільм»);
- «День, коли щастить» (реж. Ж. Вітензон, «Київнаукфільм»);
- «Чарівні окуляри» (реж. Є. Пружанський, «Київнаукфільм»);
- «Курча в клітиночку» (реж. Л. Зарубін, «Київнаукфільм»);
- «Дзеркальце» (реж. П. Носов, «Союзмультифільм»);
- «Найбільший друг» (реж. П. Носов «Союзмультифільм»);
- «Чарівний мішечок» (реж. А. Полушкін, «Куйбишевтелефільм»);
- «Найменший гном» (реж. М. Каменецький, «Союзмультифільм»);
- «Як песик і кошеня мили підлогу» (реж. А. Грачова, «Київнаукфільм»);
- «Вінні Пух та всі, всі, всі» (реж. Ф. Хитрук, «Союзмультифільм»);
- «Капризна принцеса» (реж. В. і З. Брумберг);
- «Гидке каченя» (реж. В. Дегтярьов, «Союзмультифільм») тощо.

Перегляд та обговорення мультфільмів сприяв розширенню уявлень дітей про толерантність, правила толерантної поведінки, вихованню поваги до інших, розумінню їх почуттів, поваги до себе; виробленню вмінь співвідносити свою поведінку із поведінкою персонажів казок і мультфільмів.

У процесі дослідження широко використовували вислови, поради мудрих людей про толерантність, які містять правила поведінки. Молодші школярі замислювались над їхнім змістом, міркували, запам'ятовували, поступово починали дотримуватися порад, діяти, відповідно до правил. Вихованцям пропонувались такі завдання: довідатися, чим видатна ця постать, розповісти, зацікавивши інших, вражаючими фактами з життя, дитинства. Для обговорення дітям було запропоновано такі вислови:

«Не все те неправильне, що тобі незрозуміле» (Григорій Сковорода);
«Давайте погодимося мати розбіжності» (Роберт Льюїс Стивенсон);
«Ображаючи іншого, ти не турбуєшся про самого себе» (Леонардо да Вінчі) та інші.

Під час роботи на окремих плакатах розміщували прислів'я українського та інших народів, які відображали цінності, традиції, думки, норми, правила, поради народу, які поширюються і передаються від покоління до покоління, поєднують у собі глибокий зміст і просту образну форму, що легко запам'ятовується й повторюється вихованцями. Наприклад: « За добро добром платять», «Не хочеш почути поганих слів, не кажи їх сам», «Бійкою правий не будеш», «Шануй людей і тебе шануватимуть» тощо.

Під час роботи було створено портфоліо молодших школярів, які мали назву «Моя скарбничка», «Моя скринька мудрості», «Мої досягнення». Портфоліо містили папку з найкращими роботами дітей, які зберігались у класі на окремій полиці, доступній учням, що давало можливість завжди переглянути їх, показати іншим – друзям, вчителям, гостям. У папку відбиралися найкращі роботи за бажанням учня, батьків і вчителя, що свідчили про успіхи дитини, наприклад: малюнки, твори, вірші, власні міні-книжки, автопортрет, грамоти, подяки за участь у різних заходах, привітання друзів, фотографії тощо. Така папка досягнень вихованця була не тільки предметом його гордості, а й сприяла підвищенню самооцінки, надавала впевненості у собі, стимулювала до самовдосконалення.

З метою розвитку емпатії, формування досвіду толерантної поведінки в молодших школярів ми спиралися на такий педагогічний прийом як включення вихованців у різноманітні реальні й уявні ситуації морального вибору. Так, спочатку серед пропонованих нами ситуацій домінували ті, що були орієнтованими на констатацію емоційних станів. Пізніше використовувалися ситуації морального вибору, спрямовані на

пізнання дитиною переживань іншої людини, а також ситуації на виявлення толерантності; ситуації із продовженням.

Так, наприклад, для виявлення та розвитку в учнів 1–4 класів емпатії було використано такий метод виховання як аналіз виховної ситуації із продовженням «У цирку». Наведемо її зміст.

Ситуація «У цирку»

Першокласники прийшли до цирку на виставу. Роздягнувшись, діти швидко зайняли місця у першому ряду. Наталка розгубилася, бо їй не вистачило місця. Як ти вчинеш?

1. Не буду звертати уваги, хай Наталка сама шукає собі місце.
2. Скажу вчителю, що Наталці не вистачило місця.
3. Запропоную сісти поруч, трохи посунувшись.

Під час вирішення ситуації 43,14 % вихованців відповіли наступним чином: «Запропоную сісти поруч, трохи посунувшись». Більшість учасників експерименту (47,55 %) дали таку відповідь: «Скажу вчителю, що Наталці не вистачило місця». Слід зазначити, що 9,31% молодших школярів відповіли: «Не буду звертати уваги, хай Наталка сама шукає собі місце».

Під час обговорення виховної ситуації, учні під керівництвом вчителя шукали інші шляхи вирішення проблеми. При цьому педагоги звертали увагу на емоційний стан школярів і відповідно коригували свої дії.

Учням молодшого шкільного віку пропонувались також виховні ситуації, де необхідно було самостійно знайти вирішення.

Ситуація 1.

До класу прийшов новий учень. Як ви будете поводити себе на початку його перебування в класі?

Під час розв'язання ситуації 36,76 % вихованців відповіли так: «Підійду і запитаю про те, що йому подобається», «Запропоную товаришувати», «Запитаю, чи грає він у футбол» тощо.

Переважна більшість учасників експерименту (48,53 %) у своїх відповідях зазначили наступне: «Придивився б, а потім познайомився», «Почекав поки сам перший заговорить», «Подивився б, як він поводиться» тощо.

Варто зазначити, що 14,71 % молодших школярів відповіли так: «Мені це не цікаво», «У мене вже є друзі» тощо.

Під час обговорення ситуацій морального вибору педагоги акцентували увагу дітей на різноманітних способах вирішення ситуації, вислуховували різні пропозиції, обговорювали емоційний стан нового учня, правила толерантної поведінки.

З метою встановлення дружніх, доброзичливих, толерантних стосунків у колективі учнів було створено поштову скриньку, яку назвали «Пошта друга» або «Пошта класу». Учням пояснили, що в класі створено власну пошту класу. На великий аркуш ватману або тканини прикріплювались конверти, які виконували роль поштової скриньки із зазначенням прізвищ та імен учнів. Такі скриньки були також для вчителя та вихователя групи продовженого дня. Увагу педагогів акцентували на ознайомленні школярів із правилами листування, написання листа, етикою письмового спілкування. Діти писали листи один одному, вчителю, повідомляли та обговорювали важливі для них новини, події, висловлювали пропозиції, побажання, давали поради, обмінювалися малюнками, писали запрошення разом відсвяткувати день народження або провести вихідні дні, вчилися формулювати та висловлювати думки.

У процесі дослідно-експериментальної роботи широко застосовували творчі завдання з малювання, художньої праці. Це допомагало молодшим школярам набувати навичок співробітництва, міжособистісного спілкування, прийняття спільних рішень, узгодження різних поглядів.

Так, вихованцям було запропоновано наступні завданнями для спільної групової роботи: створити букет квітів, акваріум з рибками, кошик з грибами, вазу фруктів, лісову галявину, пінгвінів на кризі тощо.

Техніка виконання таких робіт могла бути різноманітною: аплікація, оригамі, вирізування, ліплення, малювання. Важливим було те, що кожна дитина виконувала свою частину роботи, яка потім ставала складовою спільної великої картини.

Для спільної творчої діяльності під час перерв використовували листи для спонтанних записів і малюнків (рулон паперу, який прикріплювався до стіни і папір міг вільно рухатися вниз). Малюючи разом, молодші школярі вчилися обговорювати, домовлятися, що саме вони будуть малювати, як буде розташований малюнок, яку частину роботи буде виконувати кожен.

Під час дослідно-експериментальної діяльності організовували виставки дитячих творчих робіт, які свідчили про успіхи та досягнення учасників експерименту, демонстрували результат їх роботи іншим дітям, батькам, що давало можливість порівняти свою роботу з іншими, слугувало поштовхом до творчості, удосконалення, виступало стимулом для нових ідей, результатів. Намагалися, щоб виставки частіше змінювались, охоплювали різні сторони творчості та успіхів дитини, даючи таким чином можливість кожному виявити свої здібності, розкрити ті таланти, які він має. Пропонувались такі рубрики: «Мої захоплення», «Я творю дома», «Я вмю краще за всіх...», «Я цікавлюсь...», «Мої вихідні» тощо.

З метою встановлення доброзичливої атмосфери в колективі, зняття напруженості, страхів учнів, розвитку впевненості у собі, формування позитивної думки застосовували такий прийом, як «Чарівний стільчик». Використовували звичайний стілець, який був красиво розфарбований або прикрашений красивим тканинним драпіруванням, займав окреме місце у класі. Стільчик набував чарівної сили, коли на нього сідав молодший школяр, а всі інші діти казали лише гарні, добрі, приємні, хороші слова про нього. У такому разі увага вихованця акцентувалася на тому позитивному, що в нього є, що сприяло підвищенню самооцінки, впевненості в собі,

викликало почуття гордості, у той же час давало можливість іншим учням побачити позитивні риси однокласника, його сильні сторони.

Для діагностування настрою молодших школярів використовували календар «Мій настрій», в якому на початку дня вони відмічали кольором або смайліками свій настрій на окремому аркуші паперу, де зазначались прізвища всіх учнів класу і вчителя та дати календаря.

У випадку поганого настрою учня вчитель проводив індивідуальну бесіду для з'ясування причин. Також однокласникам пропонувалось допомогти змінити настрої учня, а саме сказати комплімент, приємні слова, розказати веселу, смішну історію, виявити співчуття тощо. Це допомагало розвивати у вихованців емпатію.

Поруч із календарем «Мій настрій» завжди були олівці або фломастери всіх необхідних кольорів, за допомогою яких молодші школярі виражали свій настрій (червоний – захоплений, оранжевий – радісний, веселий, жовтий – приємний, світлий, зелений – спокійний, урівноважений, синій – сумний, невпевнений, фіолетовий – тривожний, напружений, чорний – украй незадовільний, зневірений). Раз на місяць змінювали форму та вид календаря.

З метою створення сприятливої позитивної атмосфери у класі використовували наклейки позитивного змісту, наприклад: «Посміхнись, коли заходиш», «Усміхнися всім навколо: небу, сонцю, квітам, людям, і тобі обов'язково день тоді веселим буде!» тощо.

Отже, у процесі дослідно-експериментальної роботи, спрямованої на формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності використовували наступні методи: бесіду, розповідь, роз'яснення, переконування, приклад; вправи (на вироблення вмінь сприймати і розуміти емоційний стан іншої людини), педагогічну вимогу, виховні ситуації, доручення (групові й індивідуальні), привчання; сюжетно-рольові ігри, рольові ігри, ігри-драматизації, спеціальні ігри й ігрові завдання для

формування толерантності, стимулювання толерантних проявів учня та гальмування інтолерантних дій і вчинків.

Основними формами організації позаурочної діяльності щодо формування в дітей толерантності: виховні години, уявні подорожі, ранкові зустрічі, тренінги, читання й обговорення казок, оповідань, віршів (порівняння характерів і вчинків героїв), демонстрація та обговорення мультфільмів і фільмів для вихованців, що відображають вчинки дійових осіб, із якими учасники експерименту співвідносять свою поведінку, можуть бути зразком для наслідування; ігри; творчі завдання на узгодження спільної діяльності, інсценізації ситуацій, що виникають в житті молодшого школяра та спонукають його до дій і толерантних вчинків; використання ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини; проектна діяльність, виставки результатів спільної творчої діяльності (малюнків, творчих робіт).

3.3 Залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності

Наступною педагогічною умовою формування толерантності визначили *залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.*

Проблема діяльності знайшла широке відображення у працях К. Абульханової-Славської [3], О. Асмолова [13], Л. Виготського [61], В. Давидова [77], О. Леонтєва [148], С. Мартиненко [164], С. Рубінштейна [207], Д. Фельдштейна [266] та ін.

Так, на думку О. Леонтєва, діяльність є одиницею життя, реальна функція якої полягає в орієнтації суб'єкта в предметному світі. За всієї своєрідності діяльність людського індивіда є системою, включеною в систему суспільних відносин; поза цими відносинами діяльність взагалі не існує [148, с. 82].

Дослідник С. Максименко розглядає діяльність як «специфічно людську форму ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни і перетворення речей і явищ залежно від людських потреб» [92, с. 401].

С. Мартиненко вважає, що «діяльність – це форма психічної активності особистості, спрямована на пізнання та перетворення світу й самої людини, яким відповідають певна мета і завдання, мотиви, способи, умови і результат» [164, с. 14].

Аналізуючи різні погляди науковців, можна виділити в них спільне, а саме: діяльність розуміється як специфічна форма суспільного буття людей, цілеспрямоване, активне перетворення природної і соціальної дійсності.

До структури діяльності О. Леонт'єв включив такі компоненти, як: потреби, мотиви, завдання, дії та операції. Він зазначав, що діяльність містить три мікроструктурні блоки: перший з них пов'язаний з мотивами, другий – з метою, а третій – з операціями [148].

Дослідник С. Рубінштейн [207] структуру діяльності розглядав як складне співвідношення її різнопланових компонентів (рух – дія – операція – вчинок) у їх взаємозв'язку з метою, мотивами й умовами діяльності.

Науковець А. Петровський [190] у структурі діяльності виділяє мотиваційну, цільову й інструментальну основу.

Узагальнюючи погляди психологів можна виділити у структурі діяльності такі компоненти: потреба – мотив – мета (завдання) – процес (дії, операції, вчинки) – засоби (знання, уміння, навички) – результат.

Проте не кожна діяльність може мати виховний вплив на учнів. Пристаємо до думки Л. Канішевської, яка вважає, що «виховний вплив мають лише ті різновиди діяльності, які спрямовується на пізнання і перетворення навколишнього світу й самої себе, відбувається

виховна взаємодія і, як наслідок, вона оволодіває тими чи іншими елементами соціального досвіду, людської культури» [106, с. 50–51].

О. Запорожець [96] зазначає, що основою формування взаємин учнів, виховання їх особистісних якостей є спільна діяльність.

Дослідник Я. Коломинський [124] наголошує на становленні дитини як соціальної істоти саме у процесі спільної діяльності, значній ролі соціальних зразків-еталонів (діяльнісних, естетичних, етичних) у регуляції поведінки дитини та виконанні визначених соціумом орієнтирів поведінки, що викликають певні настановлення, переконання, цінності, відносини.

Пристаємо до думки О. Запорожця та Я. Неверович [96], які вважають, що завдяки спільній діяльності, яка опосередкована емоційними еталонами – моральними нормами, – в дитини зароджується емпатія. Науковці зазначають, що у процесі усвідомленої діяльності молодший школяр реалізує свої стосунки зі світом, що оточує, починає по-новому розуміти й емоційно реагувати на події, що відбуваються.

Емоції, які виникають у процесі спілкування та спільної діяльності з іншими людьми, сприяють засвоєнню вихованцями моральних норм, еталонів, що відбувається у три етапи, зокрема:

- 1) створення орієнтованої основи;
- 2) засвоєння певних способів поведінки, що є необхідними для успішного засвоєння дій;
- 3) перетворення вимог, які висувають дитині, в її внутрішні моральні спонуки [92, с. 59–63].

Отже, у процесі спільної діяльності молодші школярі вчать спілкуватися, взаємодіяти, вислуховувати, приймати і поважати думку інших, висловлювати, аргументувати, доводити власну, співпереживати, знаходити спільне рішення, разом досягати бажаного результату.

У молодшому шкільному віці провідним видом діяльності є навчальна, яка дає можливість вихованцю отримувати знання про

різноманітний навколишній світ, інших людей, про самого себе, відносини з іншими, людські чесноти, культуру свого та інших народів світу, розвиває пізнавальні інтереси, пам'ять, мислення, мовлення, уяву, фантазію, виховує відповідальність, але навчальна діяльність у класі в кількості 25–30 учнів не дає можливості організувати повноцінне спілкування і співпрацю, взаємодію з однокласниками. Молодші школярі не здатні підтримувати контакт з такою кількістю ровесників. Як зазначає науковець Н. Голованова, «у класі переважає відкрита активність вчителя при пасивній позиції дітей» [70, с. 2].

Вважаємо, що кожний вид діяльності – навчальна, ігрова, комунікативна, трудова, художньо-естетична, екологічна, спортивна, громадсько-суспільна тощо – створює потенційні можливості щодо формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. Ураховуючи проблематику нашого дослідження, а також результати констатувального етапу експерименту, основними видами позаурочної діяльності для дітей молодшого кільного віку обрали такі: ігрову, комунікативну, художньо-естетичну.

Вибір ігрової діяльності пояснюється тим, що ігри допомагають вихованцям виражати власні почуття, розв'язувати внутрішні конфлікти, опановувати маловідомі способи дій, набувати досвіду конструктивної взаємодії, спілкування. Гра надає можливість кожному уявити себе на місці інших людей, розширити спектр власних думок і почуттів, сприяє кращому розумінню себе та оточуючих. До того ж програвання ролей дає вихованцю можливість проекспериментувати з різними моделями поведінки і побачити, до яких наслідків вони призводять [176, с. 122].

У процесі дослідно-експериментальної роботи використовувалися сюжетно-рольові, народні, командні, рухливі ігри, ігри-вправи, ігри-драматизації. Спеціально проводились ігри-вправи з метою розвитку

почуття власної гідності, впевненості в собі, здатності бачити, розуміти, сприймати відмінність іншого, розвитку емпатії.

Спілкування як вид спільної діяльності є чинником формування особистості. Дослідник В. М'ясищев розглядав спілкування як процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином ставляться одна до одної та виявляють взаємні впливи [177].

На думку Б. Ананьєва, особливою і головною характеристикою спілкування є те, що завдяки йому людина будує свої стосунки з іншими, відбувається пізнання учасниками спілкування один одного [9].

Отже, важливим для формування толерантності в молодших школярів є організація спілкування, оволодіння ними правилами, навичками продуктивного спілкування.

Художньо-естетична діяльність учнів 1–4 класів була спрямована на оволодіння естетичними знаннями, розвиток естетичних смаків, умінь і навичок, здатності розрізняти прекрасне і потворне, сприймати прекрасне в культурах інших народів, створення власного продукту прекрасного. У процесі дослідно-експериментальної роботи організували концерти, виставки малюнків, робіт із природничого матеріалу, газет, створених вихованцями, конкурси співаків, читців, перегляд й обговорення фрагментів дитячих фільмів, мультфільмів, прочитаних книжок, їх інсценізацію, прослуховування дитячих пісень, які відображають емоційний стан різних героїв.

Громадсько-суспільна діяльність молодших школярів створює сприятливі умови для розвитку в них організаторських і комунікативних навичок [271, с. 112–113]. У процесі дослідно-експериментальної роботи громадсько-суспільна діяльність учнів була спрямована на виконання суспільно значущих справ, що сприяло формуванню ціннісного ставлення до іншої людини незалежно від її поглядів, звичок.

Нам імпонує думка О. Савченко [213] про те, що виховний вплив діяльності залежить від умов і характеру її організації, а саме: добровільності, доступності та різноманітності змісту; педагогічно доцільного поєднання різних видів діяльності з елементами гри; використання таких форм організації діяльності, які створюють об'єктивні умови для виникнення взаємодії, залучення дітей до індивідуальної чи спільної діяльності не з позиції «повинен», а з позиції «можеш», стимулювання бажання виконувати ту чи іншу діяльність; зняття невпевненості, страху перед діяльністю; створення умов для вияву кожним максимальної активності у процесі досягнення результату; використання широкого діапазону стимулів з метою впливу на мотивацію кожного учня; утвердження довірливо-діалогового стилю спілкування педагога з вихованцями; формування в них адекватної самооцінки своїх можливостей і поведінки; забезпечення становлення прагнення до саморозвитку та самовдосконалення; створення умов, за яких учень мав би можливість неодноразово пережити почуття спражнього успіху [271, с. 153–154].

Таким чином, для здійснення успішного процесу формування толерантності в дітей молодшнього віку в позаурочній діяльності доцільно дотриматись комплексу таких умов: підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; залучення їх до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

У процесі залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності використовували правила організації спільної виховної діяльності:

1. Налагоджена діяльність має бути достатньо довготривалою, стабільною та одноманітною, аби закладені в ній стосунки стали звичними,

і в той же час мінливою, різноманітною та розвиваючою, аби підтримати дитячий інтерес до самостійного життя дорослого суспільства.

2. Спільна виховна діяльність повинна бути доступною для учнів, аби заняття нею приносило задоволення, і, в той же час, вона має характеризуватися зростанням труднощів, аби її рівень наближався до рівня “справжнього” дорослого життя.

3. Діяльність вихованців повинна мати яскраві, привабливі форми, і, в той же час, має поступово розвиватися – від гри до серйозних суспільно корисних справ, вона повинна бути добровільною.

4. Груповий, колективний характер спільної виховної діяльності сприятиме набуванню вихованцями умінь спільної діяльності, співпраці, які притаманні дорослому життю, але не менш важливим щодо прояву індивідуальних можливостей є забезпечення простору, що дає потужні стимули для участі школярів.

5. Ініціатива у спільній діяльності має по суті йти від вихователя, оскільки саме він знає що, скільки, для чого і як необхідно робити, враховуючи мету виховання учнів. Однак, бажано, аби ініціатива виявлялась ззовні дітьми, оскільки тоді їм цікавіше брати участь у діяльності.

6. До організації спільної діяльності повинні бути залучені самі учні, причому з часом все більш широко та більш напружено; це забезпечить їм накопичення необхідного організаційного досвіду. Організаційна робота має приносити їм задоволення, і вони не повинні втомлюватися від неї [106, с. 276–277].

З метою збагачення досвіду толерантної поведінки у позаурочній діяльності учнів початкової школи було залучено до таких її видів: ігрової; комунікативної; художньо-естетичної. Зазначені види спільної діяльності давали змогу вихованцям виявити толерантність, практично реалізовувати навички співпраці, міжособистісного спілкування, прийняття спільного

рішення, узгодження різних поглядів. Такою практичною діяльністю для молодших школярів стала участь у роботі над проектами.

У процесі проведення дослідно-експериментальної роботи учні початкової школи були залучені до проектів щодо вивчення культури й традицій інших народів і країн світу, як: «Подорож світом», «Казки народів світу», «Ігри народів світу», «Іграшки народів світу», – та вивчення культури України («Міста моєї України», «Відомі пам'ятки України», «Національний одяг українців», «Іграшки українського народу», «Ігри українських дітей», «Символи українського народу»).

Так, під час пошуку проблеми, визначалися мета проекту, конкретні завдання, обговорювались основні напрями роботи, кінцевий результат подання роботи. У ході обговорення вчителі початкової школи ставили запитання, які давали можливість учням самостійно визначати завдання, пропонувати варіанти щодо кінцевого продукту проекту, його презентації.

На етапі планування роботи створювались групи, обирались керівники, розподілялись обов'язки, складався план роботи групи, визначались критерії оцінювання роботи. Отже, вихованці мали можливість об'єднуватись у групи за власним бажанням, за привабливою для них темою, на основі симпатій, дружніх стосунків, визначати й обирати різні ролі для роботи.

Практичний етап реалізації проектної діяльності передбачав реалізацію розробленого плану і програми дій. Учасники експерименту залучалися до практичних дій, заохочувались їхні активність та ініціативність, самостійність, здійснення конкретних вчинків, що сприяло впевненості молодших школярів у власних силах, забезпечувало набуття досвіду поведінки.

Етап презентації робіт засвідчив про результати діяльності молодших школярів, їх уміння представити роботу яскраво, змістовно, оригінально.

На оцінювально-контрольному етапі відбувалося підбиття підсумків проектної діяльності, обговорення позитивних моментів, недоліків в її організації. Учні висловлювали думки з таких запитань, як:

1. «Що найбільше сподобалося під час роботи над проектом?»
2. «Що вдалося реалізувати і чому?»
3. «Що не вдалось виконати і чому?»
4. «Які важливі висновки зробили для себе?»
5. «Чого навчив вас проект?»
6. «Що нового дізнались у ході проекту?»

Наприклад, на початку проекту «Подорож світом» було визначено мету – дізнатися більше про культуру інших народів, країн, які живуть на нашій планеті. Учасникам експерименту було запропоновано заповнити анкету, де були зазначені такі позиції: «Я знаю, що...», «Мені цікаво дізнатись...», «Я дізнався, що... ». Анкету було записано на великому аркуші паперу і всі учні класу давали відповідь усно і записуючи відповідь на перші два запитання.

Далі вихованці об'єднувались у невеликі групи (4-5 осіб) і обирали ту країну, про яку вони хотіли дізнатися більше. Так, для виконання проекту було обрано такі країни, як: Франція, Італія, Великобританія, Німеччина, США, Швеція, Японія. Учні обговорювали варіанти презентації результатів проекту, основних розділів, які мають бути представлені, інформацію, яку вони хотіли б отримати, критерії оцінювання роботи, розподіляли обов'язки. Під час обговорення звертали увагу вчителів на те, щоб усі учні мали можливість висловити думку, врахувати всі побажання, дійти згоди шляхом компромісу, домовленості.

Таким чином, молодші школярі дійшли висновку, що презентація проходитиме у вигляді театралізованого виступу, підготовки газети або журналу, де буде висвітлено наступне: назва, прапор, географічне положення, столиця країни, відомості про державу, видатні особистості, національний одяг жителів, привітання, національна страва, валюта.

У процесі практичного етапу учасники експерименту дізнавались інформацію про країну, її культуру, обмінювались інформацією з однокласниками, робили невеликі повідомлення перед класом про видатних людей країни, обговорювали традиції, звичаї інших народів, знаходили спільне в культурі та помічали відмінності.

Вивчення і розуміння культури іншої країни давало можливість вихованцям толерантно, з повагою ставитись до незвичних, відмінних від власних традицій, звичаїв, мови, одягу тощо. Молодшим школярам подобалось дізнаватися фрази, якими вітаються і прощаються в інших країнах, вивчати їх і вживати у власному мовленні.

Під час презентації проектів діти намагались представити країну якнайкраще: повідомляли багато корисної, цікавої, нової інформації, готували яскравий театралізований виступ, національний одяг, страви, музичне оформлення, фотовиставку, виготовляли газети, журнали про цю державу. Цінним було те, що більшість молодших школярів усвідомили: всі народи, які населять планету Земля – різні, мають відмінні традиції, звичаї, одяг, мову, але це робить світ різноманітним і цікавим; те, що відрізняється від власної культури – не гіршим і не кращим, а просто іншим; треба більше дізнатися про культуру іншого народу, щоб розуміти її; необхідно поважати культуру інших народів.

Наведемо висловлювання учнів:

«Мені цікаво було дізнаватись про звичаї та традиції інших народів»
(Анастасія К.);

«Я краще зрозуміла традиції інших народів і тому стала поважати їх»
(Марія Б.);

«Мені подобається, що всі люди різні і мають різні традиції, одяг, співають різні пісні» (Микита С.).

З метою вивчення культури українського народу було запропоновано Проекти; «Міста моєї України», «Відомі пам'ятки України», «Люблю і вивчаю тебе, рідний краю!», вивчення історії Києва «Бути киянином – доля

щаслива!», «Київ люби і вивчай шанобливо!», вивчення власного родоводу «У моєму родоводі – гордість кращого народу», пізнання власних сил «Я вірю в свою мрію, тому активно дію!».

Спільним проектом, до якого залучались діти, батьки й учителі були альбом «Життя класу», відеотека «Наш клас», газета класу «Наш клас», які відображали історію класу, фіксували найцікавіші, знаменні дати, події в житті учнів. Для випуску газети створювалась редакційна колегія, яка безпосередньо готувала кожний випуск, а всі вихованці брали активну участь (писали замітки, робили малюнки, фотографії, готували привітання, добирали цікавий матеріал, складали кросворди, ребуси, вікторини). Підготовка та випуск такої газети розвивали організаторські та творчі здібності дітей, сприяли встановленню дружніх стосунків у колективі, вчили спілкуватися, працювати спільно, домовлятися, йти на поступки, компроміс, узгоджувати свої дії з іншими, шукати шляхи вирішення проблеми, приймати спільне рішення, що безпосередньо сприяло формуванню толерантності.

З метою засвідчення важливості та необхідності перебування кожного учня у класі була створена дошка приходу до школи. Вона мала вигляд будинку, поїзду, автобусу, літака, де відчинялися віконечка з фотографією або зазначеним ім'ям учасника експерименту. Коли школяр приходив до класу, він відчиняв віконечко, засвідчуючи таким чином, що він вже прийшов і є членом спільноти. Коли учень йшов додому, він зачиняв віконечко. Така дошка мала різний вигляд у кожному класі. Окрім зазначених вище були: кошик, віночок, галявина з квітами, які діти вставляли у кошик, віночок, галявину, коли приходили, та виймали, коли повертались додому. Подекуди дошка мала вигляд дерева, на якому прикріплювались на ниточках яблука, листячка, горішки, жолуді, що поверталися, засвідчуючи присутність або відсутність вихованця.

Змістове і методичне забезпечення формування толерантності в молодших школярів відбувалося завдяки реалізації програми «Толерантний

світ», що сприяло підвищенню сформованості толерантності, зокрема таких її показників, як: знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях; мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; уміння контролювати власну поведінку.

Реалізація педагогічних умов формування толерантності у вихованців у позаурочній діяльності, а саме змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів; залучення їх до різних видів суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності, сприяла підвищенню рівнів її сформованості, що є наслідком цілеспрямованого педагогічного впливу на когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінково-діяльнісну сферу особистості учня молодшого шкільного віку, про що йтиметься в наступному підрозділі.

3.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

В експериментальній перевірці ефективності розроблених педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності брали участь 22 вчителі початкової школи, 402 молодших школяра, із них 204 особи склали експериментальну групу і 198 – контрольну групу (навчально-виховного комплексу № 30 «Еконад» (спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов-гімназія) м. Києва, спеціалізованої школи I–III ступенів № 125 м. Києва з поглибленим вивченням англійської мови, навчально-виховного комплексу «Барвінок» м. Києва, спеціалізованої школи I–III ступенів № 120 м. Києва з поглибленим вивченням предметів природничо-математичного циклу, школи I ступеня № 330 м. Києва, Копачівської

загальноосвітньої школи I-II ступенів Обухівської районної ради Київської області, Прилуцької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 14 Прилуцької міської ради Чернігівської області).

Зазначимо, що в основу формування контрольної та експериментальної груп було покладено такі вимоги, як: приблизно однаковий рівень сформованості толерантності, згода адміністрацій загальноосвітніх навчальних закладів і бажання вчителів початкової школи цілеспрямовано формувати толерантність у молодших школярів.

Метою формувального етапу дослідження була експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Зазначений процес складався із трьох етапів: підготовчого, основного, узагальнювального. Кожен з них мав свої конкретні завдання.

Зокрема, під час підготовчого етапу (2013) на засіданнях методичних об'єднань учителів початкової школи було ознайомлено з результатами діагностики сформованості толерантності в молодших школярів, розроблено методику формувального етапу експерименту, підготовлено експериментальні матеріали (тематику і зміст виступів, визначено форми і методи роботи; розроблено програму вчительських студій «Формуємо толерантну особистість», програму для учнів початкової школи «Толерантний світ», узгоджено програму дій із керівниками навчальних закладів, їхніми заступниками та вчителями-експериментаторами, здійснено їх підготовку до роботи з експериментальними матеріалами).

Цей етап характеризувався підготовчою роботою з вчителями початкової школи та був спрямований на розуміння педагогами значення й актуальності проблеми формування толерантності у молодших школярів, вивчення досвіду роботи початкової ланки ЗНЗ України із заявленої

проблеми; розроблення стратегії вирішення проблеми формування толерантності у вихованців у позаурочній діяльності.

На початку формувального етапу було зроблено діагностичний зріз сформованості толерантності в учнів експериментальної і контрольної групи, згідно з визначеними в підрозділі 2.1. дисертаційного дослідження критеріями і показниками сформованості цієї якості на основі методів і методик, які застосовувались нами на констатувальному етапі експерименту (див. табл. 2.1.).

Порівняння даних розподілу молодших школярів за рівнями сформованості толерантності проводилося за допомогою критерія Пірсона (критерій «хі-квадрат» узгодженості двох емпіричних розподілів) [178]. Для обчислень було використано функцію Excel ХИ2ТЕСТ. Застосування методу Пірсона зводилося до наступного: для порівняння l емпіричних розподілів обраховували l наборів емпіричних частот.

Значення критерію Пірсона (в таблицях розрахунків ця величина позначена «хі-кв»).

$$\chi^{2*} = \sum_{j=1}^l \sum_{i=1}^m \frac{(n'_{ji} - n_{ji})^2}{n'_{ji}},$$

де m – кількість рівнів ознаки, а теоретичні частоти n'_{ji} (в розрахункових таблицях ці частоти йдуть під заголовком «прогноз» – за зразком допомоги Excel) визначалися так:

$$n'_{ji} = \frac{\sum_{v=1}^m n_{jv} \cdot \sum_{u=1}^l n_{ui}}{\sum_{u=1}^l \sum_{v=1}^m n_{uv}}.$$

Критичне значення критерію χ^2_{α} визначали для кількості степенів свободи $df = (l - 1)(m - 1)$, заданого рівня статистичної значущості α , двосторонньої критичної області (ненаправлена альтернатива). При

$\chi^{2*} < \chi_{\alpha}^2$ – нульову гіпотезу про узгодженість розподілів приймають, при $\chi^{2*} \geq \chi_{\alpha}^2$ – відхиляють. За умови використання статистичного пакету (Excel є найпростішим) p -рівень знаходиться як корінь рівняння:

$$\frac{\gamma\left(\frac{df}{2}, \frac{p}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{df}{2}\right)} = 1 - \frac{\alpha}{2},$$

ліва частина якого є функцією розподілу χ^2 ,

$\Gamma(z) = \int_0^{+\infty} t^{z-1} e^{-t} dt$ і $\gamma(z, x) = \int_0^x t^{z-1} e^{-t} dt$ – повна і неповна гама-функції відповідно [151].

P -рівень точного тесту Фішера (Fisher's exact test) обчислено за допомогою онлайн-калькулятора (як і у випадку критерію Пірсона для двосторонньої критичної області). Приклад статистичної гіпотези:

H₀ : доля молодших школярів з рефлексивним рівнем сформованості толерантності в експериментальній групі не відрізняється від долі учнів з рефлексивним рівнем сформованості толерантності в контрольній групі.

H₁ : доля молодших школярів з рефлексивним рівнем сформованості толерантності в експериментальній групі відрізняється від долі молодших школярів з рефлексивним рівнем сформованості толерантності в контрольній групі.

Одержані результати на початку формувального етапу експерименту подано в таблиці 3.1.

Аналіз таблиці 3.1. свідчить, що на початку дослідно-експериментальної роботи значна більшість дітей ЕГ та КГ виявили початковий рівень сформованості толерантності (ЕГ – 50,98 %, КГ – 48,99 %).

Отримані статистичні дані засвідчили про об'єктивний розподіл учасників формувального етапу експерименту на контрольну й експериментальну групи, оскільки кількість учнів 1–4 класів, які продемонстрували різні рівні сформованості толерантності (початковий –

50,98 % ЕГ і 48,99 %КГ, ситуативний – 35,78 % ЕГ і 36,87 % КГ, рефлексивний – 13,24 % ЕГ і 14,14 % КГ) виявилася майже однаковою в обох групах, а відхилення – несуттєвими.

Таблиця 3.1.

Рівні сформованості толерантності в молодших школярів експериментальної та контрольної груп (абс./відн. значення)

Рівні	Молодші школярі (N=402)	
	ЕГ (N=204)	КГ (N=198)
Рефлексивний	27/13,24	28/14,14
Ситуативний	73/35,78	73/36,87
Початковий	104/50,98	97/48,99

Отже, одержані статистичні дані підтвердили об'єктивний розподіл учасників формувального етапу експерименту на контрольну та експериментальну групи.

Про це свідчить результат статистичного аналізу за тестом Фішера: р-рівень 0,99, за хі-квадратом – 0,11. Отже, $0,99 > \alpha$ і H_0 різниці в розподілах вихованців за групами не виявлено.

У процесі проведення основного етапу експерименту щодо формування толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності, акцентовано увагу на таких аспектах:

- підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
- змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності;
- залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

З метою підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності у молодших школярів було організовано цілеспрямовану роботу з метою надання педагогам необхідних знань з теорії та методики формування толерантності в позаурочній діяльності.

Для реалізації цієї педагогічної умови в практику діяльності експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів було впроваджено вчительські студії «Формуємо толерантну особистість» (Додаток 3), які були покликані вирішити такі завдання:

- поглибити знання вчителів початкової школи про значення, сутність і структуру толерантності молодших школярів;
- ознайомити педагогів з особливостями формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності та діагностикою її рівнів сформованості;
- поглибити знання вчителів щодо форм і методів формування толерантності в учнів початкової школи в позаурочній діяльності;
- висвітлити зміст програми виховної діяльності «Толерантний світ»;
- сприяти формуванню суб'єкт-суб'єктних відносин педагогів і вихованців.

Під час проведення вчительських студій було проведено курс лекцій на такі теми: «Сутність, структура толерантності молодших школярів», «Створення толерантного середовища в початковій школі» (лекція-візуалізація) ; проведено такі інтерактивні заняття, як: «Зміст та специфіка педагогічної толерантності», круглий стіл «Особливості формування толерантності в молодших школярів», практикуми «Діагностика рівнів сформованості толерантності у молодших школярів», «Форми і методи формування толерантності в молодших школярів», «Використання потенціалу позакласного читання щодо формування толерантності в молодших школярів», тренінги «Толерантне спілкування у взаємодії вчителя й учнів початкової школи», «Шляхи попередження та подолання

конфліктів у початковій школі», рольова гра «Ігрова діяльність як метод формування толерантності молодших школярів».

Наведемо дані щодо рівнів готовності вчителів початкової школи (22 особи) до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності (після проведення дослідно-експериментальної роботи) (див. табл. 3.2.).

Дані таблиці 3.2. дозволяють стверджувати, що після проведення підготовчої роботи переважна більшість педагогів виявила високий рівень готовності до формування толерантності в дітей зазначеної якості особистості (71,59 %); середній рівень виявило 26,14 % спеціалістів. Характеристику рівнів готовності вчителів початкової школи до формування толерантності було подано в підрозділі 2.1.

Подані результати свідчать, що проведена нами підготовка вчителів початкової школи до формування толерантності у молодших школярів сприяла підвищенню їхньої емоційно-позитивної мотивації щодо організації цього процесу; поглибленню знань щодо сутності тназваної вище якості особистості й особливості її сформованості в учнів 1–4 класів; здатності до емпатії; володінню формами і методами формування толерантності в зазначеній групі дітей.

Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності у молодших школярів здійснювалося завдяки реалізації програми позаурочної діяльності «Толерантний світ», основними завданнями якої були такі:

розширювати, збагачувати, систематизувати, узагальнювати, уточнювати уявлення учнів про толерантність, толерантну особистість; ознайомити вихованців з правилами толерантного спілкування, толерантної взаємодії з оточуючими людьми; сприяти виявленню доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших людей; формувати досвід толерантного спілкування і

толерантної поведінки з оточуючими людьми; створювати умови для виявлення толерантних вчинків.

Таблиця 3.2.

Рівні готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності (після проведення підготовчої роботи, у %)

Показники готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів	Рівні готовності		
	Високий	Середній	Низький
1. Емоційно-позитивна мотивація щодо організації процесу формування толерантності в молодших школярів	77,27	22,73	–
2. Знання про сутність толерантності та особливості її сформованості в молодших школярів	72,73	27,27	–
3. Здатність до емпатії	63,64	27,27	9,09
4. Володіння формами і методами формування толерантності в молодших школярів	72,73	27,27	–
5. Загальний рівень готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів	71,59	26,14	2,27

Основними видами позаурочної діяльності, спрямованої на формування толерантності в молодших школярів, обрали ігрову, комунікативну, художньо-естетичну. Багатоманітність і взаємодоповнюваність одного виду позаурочної діяльності іншим позитивно позначилося на сформованості толерантності у вихованців.

В основу позаурочної діяльності щодо формування толерантності в молодших школярів було покладено принципи, а саме: добровільності, систематичності і послідовності, гуманістичної спрямованості, диференційованого підходу до вихованців; цілісності й різноманітності, оптимізації форм і методів виховної роботи в позаурочний час [121,

с. 22]; соціальної значущості, ініціативності, активності учнів [106, с. 64].

На початку 2015–2016 навчального року здійснено узагальнюючий етап формувального експерименту, проводилися підсумкові зрізи з метою перевірки ефективності педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності. Упродовж усієї дослідно-експериментальної роботи здійснювалася регулярна педагогічна діагностика як важлива умова формування зазначеної якості особистості, відбувався кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Розпочнемо з аналізу динаміки рівнів сформованості толерантності в учнів початкової школи за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей», який розкривається через такі показники, як: знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях.

Результати діагностування за поданим критерієм (див. табл. 2.3) свідчать про значні позитивні зрушення в рівнях сформованості толерантності в учнів експериментальної групи упродовж формувального етапу дослідження. Так, загальна кількість вихованців ЕГ, які виявили рефлексивний рівень сформованості зазначеної якості особистості за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей» зросла на +13,23 %, а у школярів КГ – відповідно на 1,52 %; значно зменшилася кількість учнів ЕК, які виявили початковий рівень сформованості толерантності за даним критерієм (від’ємний приріст у ЕГ – -39,21%, у порівнянні з КГ – -3,03 %).

Таблиця 3.3.

Динаміка рівнів сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей»

Рівні	Експериментальна група (204 учня)				Динаміка	Контрольна група (198 учні)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		осіб	%	осіб	%	
Рефлексивний	35	17,16	62	30,39	+13,23	36	18,18	39	19,70	+1,52
Ситуативний	74	36,27	127	62,25	+25,98	73	36,87	76	38,38	+1,51
Початковий	95	46,57	15	7,36	-39,21	89	44,95	83	41,92	-3,03

Зсув у долі рефлексивного рівня сформованості толерантності в учасників експерименту за критерієм «розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей» за тестом Фішера склав р-рівень 0,0024, за хі-квадратом – 9,86; зсув у долі ситуативного рівня сформованості названої якості особистості в молодших школярів за тестом Фішера – 0,0001, за хі-квадратом – 27,55; зсув у долі початкового рівня сформованості толерантності в учнів 1–4 класів за тестом Фішера – 0,0001, за хі-квадратом –79,66.

Аналіз даних таблиці 3.3. дозволяє стверджувати, що 30,39 % молодших школярів експериментальної групи, мають чіткі уявлення щодо сутності толерантності та її ролі в житті людей: усвідомлені знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість. Вони правильно розуміють і аргументують причини власної поведінки та поведінки інших людей у тих або інших ситуаціях; завжди виявляють доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших, уміють контролювати власну поведінку.

Наведемо приклади відповідей молодших школярів експериментальної групи на поставлені запитання:

Тетяна К : «Толерантна людина завжди терпимо ставиться до інших людей. Вона доброзичлива, співчуває іншим».

Катерина П : «Толерантна людина ніколи нікого не ображає. Вона вміє вислухати іншу людину, поспівчувати, допомогти їй».

Отже, розкриття молодшими школярами поняття «толерантність» свідчить про глибоке та свідоме сприйняття ними цієї моральної якості.

До позитивних зрушень належить також і зменшення чисельності учнів ЕГ із початковим рівнем сформованості толерантності за критерієм за «розуміння сутності толерантності та її ролі в житті людей». Так, на початку дослідно-експериментальної роботи цей показник становив 46,57 %, а в кінці дослідно-експериментальної – 7,36 %).

Важливе значення у формуванні толерантності в молодших школярів у позааурочній діяльності відіграла розроблена й апробована програма «Толерантний світ», завдяки якій учні експериментальної групи поглибили та систематизували знання щодо розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей, ознайомилися з правилами толерантного спілкування і взаємодії, оволоділи навичками толерантної поведінки. Це сприяло розвитку в молодших школярів умінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання; терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку; забезпечувало формування досвіду толерантної взаємодії з людьми.

Звернемося до аналізу одержаних результатів щодо змін наступного критерію сформованості толерантності в учнів початкової школи – «здатність до емпатії», який розкривається через такі показники, як мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості. Одержані результати динаміки рівнів сформованості толерантності в молодших школярів експериментальної групи за критерієм «здатність до емпатії» подаємо в таблиці 3.4.

**Динаміка рівнів сформованості толерантності в молодших
школярів за критерієм «здатність до емпатії»**

Рівні	Експериментальна група (204 учня)				Динаміка	Контрольна група (198 учні)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		%	осі б	%	осіб	
Рефлексивний	26	12,75	50	24,51	+11,76	28	14,14	32	16,16	+2,02
Ситуативний	70	34,31	132	64,71	+30,40	70	35,35	76	38,38	+3,03
Початковий	108	52,94	22	10,78	-42,16	100	50,51	90	45,46	-5,05

Результати сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «здатність до емпатії» в експериментальній групі суттєво перевищили статистичні дані в порівняння з контрольною.

Різниця приросту учнів молодшого шкільного віку контрольної та експериментальної груп з рефлексивним рівнем сформованості толерантності за критерієм «здатність до емпатії» склала – +11,76 в ЕГ і – +2,02 % у КГ, а із ситуативним – 64,71 % в ЕГ (приріст – +30,40 %), відповідно в КГ цей показник складав 38,38 % (приріст – +3,03 %). Наведені статистичні дані підтверджують ефективність розроблених педагогічних умов формування толерантності у вихованців у позаурочній діяльності.

Зсув у долі рефлексивного рівня сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «здатність до емпатії» за тестом Фішера склав р-рівень 0,0033, за хі-квадратом – 9,23; зсув у долі ситуативного рівня за тестом Фішера – р-рівень 0,0001, за хі-квадратом – 37,69; зсув у долі початкового рівня за тестом Фішера – р-рівень – 0,0001, за хі-квадратом – 83,50.

Продовжимо аналіз одержаних результатів щодо змін наступного критерію сформованості толерантності в молодших школярів «толерантна поведінка», який розкривається через такі показники: уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку. Одержані результати представляємо в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Динаміка рівнів сформованості толерантності у молодших школярів за критерієм «толерантна поведінка»

Рівні	Експериментальна група (204 учня)				Динаміка	Контрольна група (198 учні)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		%	осі б	%	осіб	
Рефлексивний	26	12,75	50	24,51	+11,76	28	14,14	32	16,16	+2,02
Ситуативний	70	34,31	132	64,71	+30,40	70	35,35	76	38,38	+3,03
Початковий	108	52,94	22	10,78	-42,16	100	50,51	90	45,46	-5,05

Аналіз даних таблиці 3.5 дозволяє констатувати, що 22,05 % учнів експериментальної групи виявили високий рівень сформованості толерантності за критерієм «толерантна поведінка» (відповідно, до початку дослідно-експериментальної роботи цей показник складав 11,27 %).

Результати сформованості толерантності за критерієм «толерантна поведінка» в експериментальній групі суттєво перевищують статистичні дані контрольної групи. Так, різниця приросту вихованців експериментальної і контрольної груп із рефлексивним рівнем сформованості толерантності за критерієм «толерантна поведінка» склала – +10,78 % (в ЕГ) та +2,02 % (у КГ), а із ситуативним – відповідно +25,00 % в ЕГ та +2,02 % у КГ.

Зсув у долі рефлексивного рівня сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «толерантна поведінка» за тестом Фішера склав p -рівень $-0,005$; за χ^2 -кватратом $- 8,54$; зсув у долі ситуативного рівня за тестом Фішера – p -рівень $- 0,0001$; за χ^2 -кватратом $- 25,50$; зсув у долі початкового рівня за тестом Фішера – p -рівень $- 0,0001$; за χ^2 -кватратом $- 58,99$.

В експериментальній групі початковий рівень сформованості толерантності за зазначеним критерієм виявили 15,20% молодших школярів (на початку дослідно-експериментальної роботи цей показник становив 50,98 %).

Після завершення дослідно-експериментальної роботи проводився контрольний зріз, зміст якого був ідентичним діагностичному вивченню рівнів сформованості толерантності в учнів початкової школи на початку дослідно-експериментальної роботи (табл. 3.1).

Контрольний зріз дав змогу оцінити ефективність проведеної дослідно-експериментальної роботи з вихованцями початкової школи щодо формування толерантності, визначити результативність педагогічних умов формування зазначеної якості особистості в молодших школярів у позаурочній діяльності та з'ясувати динаміку рівнів її сформованості.

Результати контрольного зрізу подано в таблиці 3.6.

Аналіз даних таблиці 3.6. дозволяє стверджувати, що після проведення дослідно-експериментальної роботи у вихованців значно підвищився рівень сформованості толерантності. Так, різниця приросту молодших школярів експериментальної групи із рефлексивним рівнем сформованості толерантності склала $+12,25\%$, у КГ $+2,53\%$, а із ситуативним – відповідно $+27,46\%$ в ЕГ і $+3,03\%$ в учнів КГ.

Отже, зсув у долі рефлексивного рівня сформованості толерантності в дітей молодшого шкільного віку експериментальної групи за тестом Фішера склав p -рівень $0,0025$, за χ^2 -критерієм $- 9,21$; зсув у долі ситуативного рівня сформованості толерантності в учнів початкової школи

за тестом Фішера – р-рівень – 0,0001, за хі-квадратом 30,75; зсув в долі початкового рівня сформованості толерантності в учасників експерименту за тестом Фішера склав р-рівень – 0,0001, за хі-квадратом – 75,01.

Таблиця 3.6.

Динаміка рівнів сформованості толерантності у молодших школярів ЕГ та КГ за результатами констатувального та формувального етапів експерименту

Рівні	Експериментальна група (204 учня)				Динаміка	Контрольна група (198 учні)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осі б	%	осі б	%		%	осіб	%	осі б	
Рефлексивний	26	12,75	50	24,51	+11,76	28	14,14	32	16,16	+2,02
Ситуативний	70	34,31	132	64,71	+30,40	70	35,35	76	38,38	+3,03
Початковий	108	52,94	22	10,78	-42,16	100	50,51	90	45,46	-5,05

Статистична значущість одержаних результатів формувального етапу експерименту за результатами підрахунку виявляється на рівні $p > 0.01$, отже H_0 приймається. Отже, подані результати засвідчили істотне зростання кількості молодших школярів із рефлексивним та ситуативним рівнями сформованості толерантності в експериментальній групі в порівнянні з контрольною (рис. 3.1).

Результати дослідно-експериментальної роботи дозволяють стверджувати, що розподіл кількості молодших школярів за рівнями сформованості толерантності в експериментальній групі склав таке математичне співвідношення: рефлексивний рівень – 25,49 % дітей (приріст – +12,25 %), ситуативний рівень – 63,24% учнів (приріст – +27,46 %) і початковий рівень – 11,27 % (від’ємний приріст – -39,71 %). Ці статистичні дані суттєво перевищують одержані результати дослідно-

експериментальної роботи в контрольній групі, математичне співвідношення між рівнями якої є таким: рефлексивний рівень – 16,67 % вихованців (приріст – +2,53 %), ситуативний рівень – 39,90 % (приріст – +3,03 %) та початковий рівень – 43,43 % учасників експерименту (від’ємний приріст – -5,56 %).

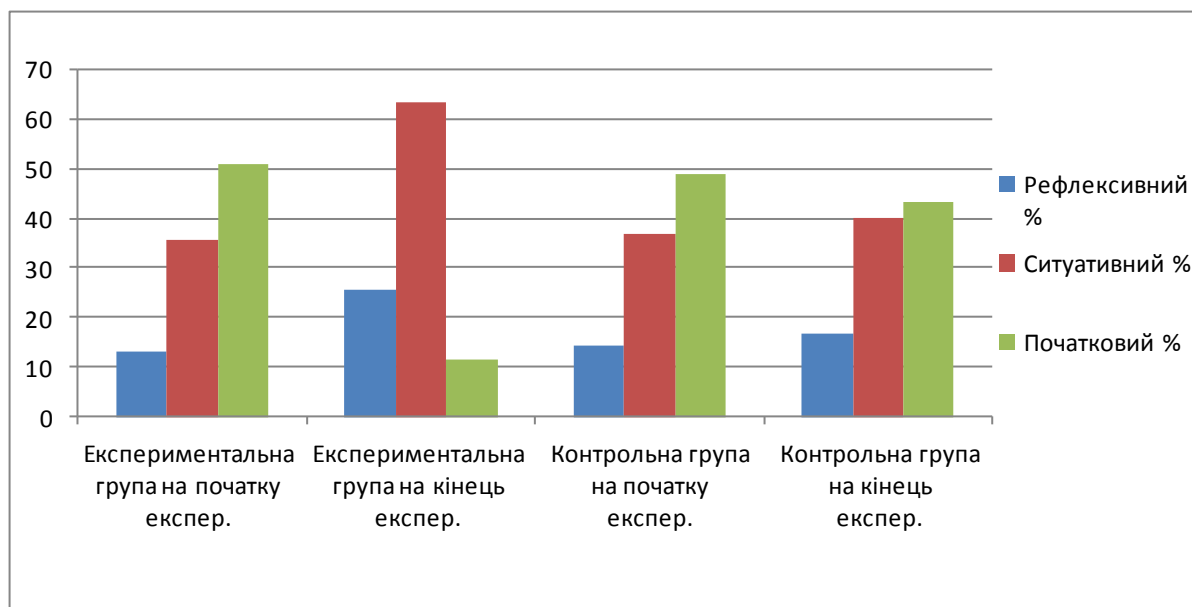

Рис. 3.1. Динаміка рівнів сформованості толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності експериментальної та контрольної групи

Зазначені показники можна пояснити тим, що в контрольній групі у процесі позаурочної діяльності не було апробовано педагогічні умови формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Таким чином, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтвердив ефективність розроблених та експериментально перевічених педагогічних умов, спрямованих на формування толерантності в учнів початкової школи в позаурочній діяльності.

Висновки до третього розділу

Теоретично обґрунтовано й експериментально доведено, що оптимальними педагогічними умовами формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності є такі, як:

- підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в дітей у позаурочній діяльності;
- змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;
- залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

Підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів відбувалося шляхом цілеспрямованої роботи з педагогами під час проведення вчительських студій «Формуємо толерантну особистість» з метою надання їм необхідних знань з теорії та методики формування толерантності в зазначеного вище контингенту дітей у позаурочній діяльності. Під час проведення вчительських студій було проведено лекції («Сутність, структура толерантності молодших школярів», «Створення толерантного середовища в початковій школі»), проведено інтерактивні заняття («Зміст і специфіка педагогічної толерантності»), круглий стіл «Особливості формування толерантності в молодших школярів», практикуми («Діагностика рівнів сформованості толерантності у молодших школярів», «Форми і методи формування толерантності у молодших школярів», «Використання потенціалу позакласного читання щодо формування толерантності у молодших школярів»), тренінгові заняття («Толерантне спілкування у взаємодії вчителя і учнів початкової школи», «Шляхи попередження та подолання конфліктів у початковій школі») і рольова гра («Ігрова діяльність як метод формування толерантності молодших школярів»).

У результаті проведення підготовчої роботи переважна більшість учителів початкової школи виявили високий рівень готовності до формування толерантності у молодших школярів (71,59 %), а середній рівень готовності – 26,14 % педагогів.

Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності здійснювалося за допомогою розробки й упровадження в позаурочну діяльність програми «Толерантний світ», основними завданнями якої було таке: розширювати, збагачувати, систематизувати, узагальнювати, уточнювати уявлення молодших школярів про толерантність, толерантну особистість; ознайомити з правилами толерантного спілкування, толерантної взаємодії з оточуючими людьми; сприяти виявленню доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших людей; формувати досвід толерантного спілкування і толерантної поведінки з оточуючими людьми; створювати умови для виявлення толерантних учинків.

Пропонована програма включала виховні години («Толерантний світ», «Толерантна людина», «Я – неповторний і унікальний», «Як стати толерантним» (1 клас); «Мандрівка до країни толерантності», «Я поважаю себе», «Я поважаю інших», «Правила толерантності», «Толерантні друзі» (2 клас); «Подорож до країни толерантності», «Мої друзі – неповторні та різні», «Я спілкуюсь толерантно», «Я поводжусь толерантно», «Наш толерантний клас» (3 клас); «Такий різний світ», «Правила толерантного спілкування», «Правила толерантної поведінки», «Як вирішувати конфлікт», «Толерантна сім'я» (4 клас). З молодшими школярами проводилися: ранкові зустрічі (1 клас: «Такий різний світ»; 2 клас: «Толерантність – що це?», «Толерантна людина: яка вона?», «Я пишаюсь собою», «Комплімент»; 3 клас: «Галявина толерантності», «Я – єдиний у світі», «Я поважаю інших»; 4 клас: «Терези толерантності», «Як спілкуватись толерантно?», «Я – толерантний друг»); уявні мандрівки,

ігри-подорожі до країни Толерантності (2, 3 класи); тренінгові заняття («Толерантність – що це?», «Толерантна людина», «Я вмію співчувати» (1 клас), «Я пізнаю себе», «Я поважаю себе» (2 клас), «Я спілкуюсь толерантно», «Я поведжусь толерантно» (3 клас), «Толерантний світ навколо» (4 клас); ігри-драматизації («Рукавичка» (українська народна казка), В. Нестайко «Незвичайні пригоди в лісовій школі» (уривки), В. Чухліб «Колискова для ведмедів», О. Комова «Незадоволена Генрієтта», О. Толстой «Золотий ключик або Пригоди Буратіно» (уривок), А. Ліндгрєн «Пеппі Довгапанчоха» (уривки) тощо). Після уроків для школярів організовували: перегляд і обговорення мультфільмів («Квітка-Семіцвітка», «Капітошка» і «Капітошко, повертайся!», «День, коли щастить», «Чарівні окуляри», «Просто так», «Курча в клітиночку», «Дзеркальце», «Найбільший друг», «Найменший гном»); усні журнали; ігри («Чарівна скринька», «Чарівна крамниця», «Перетворення», «Посудомийна машина», «Добрі ельфи», «Намісто унікальності», «Вчений», «Збір валізи», «Мурашки», «Іграшки, що ожили», «Життя в лісі» тощо); вправи («Віночок толерантності», «Емблема толерантності», «Терези толерантності», «Я – інший», «Оплески», «Витинанка», «З'єднувальна нитка», «Розтисни кулачок», «Олівець на двох» та ін.), виховні ситуації тощо.

Робота проводилась як з усім класом (фронтальна форма), так і з групами молодших школярів, які створювалися на основі гетерогенного принципу. Зазвичай групи складалися з молодших школярів, які належали до різних рівнів сформованості толерантності, проте не об'єднували в одну групу дітей із ситуативним і початковим рівнями або лише з початковим рівнем сформованості толерантності. Це сприяло орієнтації молодших школярів на діалогічну взаємодію з іншими людьми, надавало можливість випробувати здобуті теоретичні знання.

Робота з молодшими школярами, які виявили початковий рівень сформованості толерантності, була спрямована на вирішення різних

завдань, а саме: спрямування зусиль на актуалізацію важливості проблеми; використання привчання, вправ, наведення прикладів із життя щодо наслідків інтолерантної поведінки.

Залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності відбувалося через такі її види, як: ігрова, комунікативна, трудова, художньо-естетична тощо. Зазначені види спільної діяльності давали їм можливість виявити толерантність, практично реалізовувати навички співпраці, міжособистісного спілкування, прийняття спільного рішення, узгодження різних поглядів.

Основними формами організації позаурочної діяльності щодо формування толерантності в молодших школярів обрали такі: виховні години, уявні подорожі, ранкові зустрічі, тренінгові заняття, читання й обговорення казок, оповідань, віршів (порівняння характерів і вчинків героїв), демонстрація й обговорення мультфільмів і фільмів для молодших школярів, що відображають учинки дійових осіб, із якими молодші школярі співвідносять свою поведінку, можуть бути зразком для наслідування; ігри; творчі завдання на узгодження спільної діяльності, інсценізації ситуацій, що виникають в житті дитини та спонукають її до дій і толерантних учинків; використання ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини; проектна діяльність («Подорож світом», «Казки народів світу», «Ігри народів світу», «Іграшки народів світу», «Міста моєї України», «Відомі пам'ятки України», «Національний одяг українців», «Іграшки українського народу», «Ігри українських дітей», «Символи українського народу», «Відомі пам'ятки України», «Люблю і вивчаю тебе, рідний краю!», «Бути киянином – доля щаслива!», «Київ люби і вивчай шанобливо!», «У моєму родоводі – гордість нашого народу», «Я вірю в свою мрію, тому активно дію!»); спільні проекти разом із батьками: альбом «Життя класу», відеотека «Наш клас», газета «Наш клас»), виставки результатів спільної творчої діяльності (малюнків, творчих робіт) тощо.

Результати контрольних зрізів засвідчили, що у молодших школярів експериментальної групи сталися суттєві позитивні зміни щодо рівнів сформованості толерантності. Так, порівняно з початком дослідно-експериментальної роботи відсоток учнів, які виявили рефлексивний рівень сформованості названої якості особистості збільшився (з 13,24 % на початку проведення експериментальної роботи до 25,49 % після її завершення). Чисельність учнів, які виявили ситуативний рівень сформованості толерантності, збільшилася з 35,78 % до 63,24 %. До позитивних зрушень належить також зменшення чисельності молодших школярів із початковим рівнем сформованості толерантності на – 39,71 %.

Порівняльний аналіз результатів, які продемонстрували молодші школярі контрольної групи засвідчує, що суттєвих позитивних зрушень у рівнях сформованості толерантності в них не відбулося. Так, кількість учнів, які виявили рефлексивний рівень сформованості толерантності збільшилася на – +2,53 %, а ситуативний – на +3,03 %. Кількість молодших школярів, які виявили початковий рівень сформованості толерантності зменшилася лише на 5,56 %. Таким чином, результати дослідно-експериментальної роботи підтвердили ефективність розроблених нами педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

ПІСЛЯМОВА

У монографії наведено теоретичне узагальнення та практичне вирішення проблеми формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності, що знайшло відображення в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Результати теоретичного й експериментального дослідження, що засвідчили про досягнення мети та вирішення поставлених завдань, стали підставою для таких *висновків*:

1. На основі аналізу філософської, етичної, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури уточнено сутність і структуру поняття «*толерантність*», що визначаємо як інтегративну моральну якість особистості, в основі якої лежить ціннісне ставлення до інших людей, до себе, до оточуючого середовища, виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, співпереживанні, терпимому ставленні, повазі до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, звичок, характеру, темпераменту, національної та релігійної приналежності; характеризується прагненням досягти взаємної злагоди. Установлено структурні компоненти толерантності, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

У контексті нашого дослідження «*сформованість толерантності у молодших школярів*» визначено як результат цілісного організованого впливу, спрямованого на формування толерантної свідомості, яка шляхом виявлення толерантних емоцій і гуманістичних мотивів реалізується в толерантній взаємодії з іншими людьми.

2. Визначено особливості формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності:

– сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування толерантності (опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій

і рефлексія;

- збільшення рухливості нервових процесів, що дає змогу змінювати свою поведінку відповідно до вимог учителя;

- розвиток вольової сфери; переважання емоційної сфери у сприйнятті оточуючих;

- здатність до емпатії та емоційної рефлексії;

- формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності;

- здатність сприймати соціальні норми та виявляти власну позицію у ставленні до світу, до інших);

- урахування потенціалу позаурочної діяльності в контексті досліджуваної проблеми (відсутність оцінювання учнів; можливість нерегламентованого спілкування суб'єктів навчально-виховного процесу, неформальної взаємодії педагогів, школярів, батьків; можливість здійснення цілеспрямованої роботи щодо формування толерантності в учнів; своєчасної діагностики та корекції сформованості цієї якості особистості; використання різноманітних форм і методів формування толерантності в молодших школярів тощо).

3. Охарактеризовано критерії та відповідні показники сформованості толерантності в молодших школярів:

- *розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей* (знання про прояви доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях);

- *здатність до емпатії* (мотивація на виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості);

- *толерантна поведінка* (виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; уміння контролювати власну поведінку).

Визначено та схарактеризовано три рівні сформованості толерантності в молодших школярів, як: рефлексивний, ситуативний,

початковий.

Установлено, що найбільша кількість молодших школярів (50,98 % учнів ЕГ та 48,99 % учнів КГ) виявили початковий рівень сформованості толерантності; 35,78 % учнів ЕГ та 36,87 % учнів КГ – ситуативний рівень, відповідно 13,24 % молодших школярів ЕГ і 14,14 % молодших школярів КГ – рефлексивний рівень.

4. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: – підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;

– змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності;

– залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності.

У процесі реалізації педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності проводилась цілеспрямована робота з педагогами під час проведення вчительських студій «Формуємо толерантну особистість» з метою надання їм необхідних знань з теорії та методики формування означеного особистісного утворення, використовувалася програма «Толерантний світ», яка включала такі форми роботи як: виховні години, уявні подорожі, ранкові зустрічі, тренінгові заняття; читання й обговорення художніх творів, їх інсценізацію, перегляд й обговорення мультфільмів, фільмів для дітей, творчі завдання на узгодження спільної діяльності, інсценізації ситуацій, що виникають в житті дитини та спонукають її до дій і толерантних учинків; ситуації, орієнтовані на констатацію емоційних станів людини; проектну діяльність, конкурси, виставки результатів спільної творчої діяльності (малюнків, газет, казок); сукупність методів: бесіди, розповіді, роз'яснення, переконування, приклади; вправи (на вироблення вмінь сприймати і

розуміти емоційний стан іншої людини), педагогічну вимогу, виховні ситуації, доручення (групові й індивідуальні), привчання; сюжетно-рольові ігри, рольові ігри, ігри-драматизації, стимулювання толерантних проявів дитини та гальмування її інтолерантних дій і вчинків.

Стабільна динаміка підвищення рівнів сформованості толерантності в молодших школярів, що увійшли до експериментальної групи (рефлексивний рівень +12,55 %, ситуативний +27,46 %, початковий - 39,71 %) свідчить про педагогічну доцільність і ефективність визначених педагогічних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова И. В. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании / И. В. Абакумова, П. Н. Ермаков // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 78–82.
2. Абеляр П. Діалог між філософом, іудеєм і християнином. [Електронний ресурс] / П. Абеляр/ – режим доступу: <http://bookscity.org/katalog8/file3615-down.html>, вільний. – Назва з екрана.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Аульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
4. Аврелий М. Размышления римского императора Марка Аврелия о том, что важно для самого себя / Марк Аврелий. – М. : Репр. изд. 1991. – 140 с.
5. Акимова А. А. Вольтер. Серия «Жизнь замечательных людей» / А. А. Акимова. – М. : Молодая гвардия, 1970. – 448 с.
6. Алексеенко Т. Ф. Виховне середовище / Т. Ф. Алексеенко. // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 95–96.
7. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Шалва Амонашвили. – М. : Издательский дом Ш. А. Амонашвили, 1995. – 496 с.
8. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Шалва Александрович Амонашвили. – Минск : Университетское, 1990. – 560 с.
9. Ананьев Б. Г. Вопросы детской и общей психологии / Борис Герасимович Ананьев. – М. : АПН РСФСР, 1954. – 204 с.
10. Англо-русский словарь / Под ред. Н. Н. Ильиной – М. : Огиз / Гис, 1948. – 790 с.

11. Антропова М. В. Гигиена детей и подростков : учебн. / Мета Васильевна Антропова. – М. : Медицина, 1977. – 355 с.
12. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль. – 1984. – Т. 4. – 1984. – 830 с.
13. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : Смысл, 2001. – 416 с.
14. Асмолов А. Г. Формирование установки толерантного сознания как теоретическая и практическая задача / А. Г. Асмолов. // Мы – сограждане / [под. ред. Селивановой Л. И.] . – М. : Изд-во «Бонфи», 2002 – Т.2. – 2002. – С. 270–278.
15. Асмолов А. Г. Толерантность – гармония в многообразии Александр Григорьевич Асмолов. // Интернет-проект. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.tolerance.ru>.
16. Асташова Н. А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений / Н. А. Асташова. // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. / отв. ред. С. К. Бодырева. – М. : Изд-во Моск. психолого-социального инст-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – С. 74–84.
17. Бабенко Л.В. Педагогические условия формирования чувства милосердия у учащихся профтехучилищ : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Любовь Владимировна Бабенко. – К., 1993. – 206 с.
18. Бабій М. Ю. Толерантність : теоретичні та практичні засади / М. Ю. Бабій. // Українське релігієзнавство. – К., 1996. – № 4. – С. 20–30.
19. Байбородова Л. В. Теория, методика и практика взаимодействия в разновозрастных группах учащихся : монография /

Людмила Васильевна Байбородова. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2007. – 319 с.

20. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічних сферах) / Георгій Олексійович Балл. – К. : Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.

21. Балл Г. О. Про співвідношення принципності і толерантності / Г. О. Балл. // Педагогіка толерантності. – 1997. – № 1–2. – С. 110–111.

22. Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М. А. Барг. – М. : Мысль, 1991. – 492 с.

23. Бахтин М. М. Работы 1920-х годов / Михаил Михайлович Бахтин. – Киев : «Next», 1994. – 383 с.

24. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття / О. В. Безкоровайна. // Педагогіка толерантності. – 2003. – № 3 (25). – С. 4–11.

25. Безюлева Г. В. Толерантность: взгляд – поиск – решение / Г. В. Безюлева, Г. М. Шеламова. – М. : Вербум, 2003. – 168 с.

26. Бекон Ф. Опыты, или наставления и политические сочинения : в 2 т. / Френсис Бекон. – М. : Мысль, 1978 – Т. 1. – 1978. – С. 348–481.

27. Бердяев Н. А. Судьба России / Николай Александрович Бердяев. – М. : Советский писатель. – 1990. – 343 с.

28. Береговий Я. А. Актуальні проблеми впровадження толерантності в суспільно-державну і міжнародну практику / Я. А. Береговий. // Педагогіка толерантності – 2005. – № 1. – С. 27–35.

29. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 5–7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л. В. Бернадська. – К., 2009. – 20 с.

30. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 спец. «Теорія і методика виховання» / Бернадська Лілія Віталіївна. – К., 2009. – 219 с.

31. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. – Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003 – Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади. – 2003. – 280 с.

32. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008 – Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади – К. : Либідь, 2008. – 278 с.

33. Бех І. Виховання у дітей вміння жити в мирі та злагоді / Іван Бех. // Освіта України. – 1999. – 11 серпня (№ 33 – 34). – С. 5.

34. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини / Іван Дмитрович Бех. // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 52–58.

35. Білоус Т. М. Виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. М. Білоус. – К., 2004. – 18 с.

36. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія / Валентина Олексіївна Білоусова. – К. : ІЗМН, 1997. – 192 с.

37. Биологический энциклопедический словарь / Гл. ред. М. С. Гиляров. – М. : Советская энциклопедия, 1986. – 831 с.

38. Богачков Ю. М. Дистанційні освітні студії. Функції та можливості / Ю. М. Богачков, О. П. Пінчук, В. О. Царенко. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. / Вінниц.

держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Київ-Вінниця. – 2012, Вип. 31. – С.290–294.

39. Богданова Е. Л. Педагогическая толерантность как основа реализации педагогического партнерства / Е. Л. Богданова . – Режим доступа : http://psy.tsu.ru/data/pdf/1_07.pdf – Назва з екрана.

40. Богданова О. С. Содержание и методика этических бесед с младшими школьниками / О. С. Богданова, О. Д. Калинина. – М. : Просвещение, 1985.–176 с.

41. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – М., 1968. – 464 с.

42. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и других / В. В. Бойко. – М. : Информационно-издательский дом «Филинь», 1996.–180 с.

43. Большая советская энциклопедия: В 30 т. – М. : «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 26. – 1954. – 646 с.

44. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М. : Изд-во Моск. психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 240 с. – (Серия «Библиотека психолога»).

45. Борсук И. В. Генезис и тенденции воспитания толерантности в отечественной педагогике : исторический опыт и современные проблемы : автореферат дисс ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / И. В. Борсук. – Москва, 2007. – 41 с.

46. Брянцева Е.В. Педагогические условия воспитания толерантности у младших школьников : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Брянцева Елена Владимировна. – Карачаевск, 2005. – 200 с.

47. Бублер М. Я и Ты / М. Бублер. – М. : Высшая школа, –175 с.

48. Бужина І. В. Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до формування гуманістичних відносин молодших школярів // Ірина В'ячеславівна Бужина. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2002. – 338 с.
49. Бусев А. И. Словарь химических терминов. / Бусев А. И., Ефимов И. П. – М., Просвещение, 1971. – 208 с.
50. Бутыгин Г. С. Стереотипы поведения: распознавание и интерпретация / Г. С. Бутыгин. // Социологические исследования. – 1980. – № 4. – С. 102
51. Бычкова С. С. Формирование гуманистической направленности общения у старших дошкольников : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Бычкова Светлана Семеновна. – Липецк, 1999. – 22 с.
52. Валитова Р. Р. Толерантность : порок или добродетель? / Р. Р. Валитова. // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 1996. – № 1. – С. 33–37.
53. Варенко Т. К. Виховання педагогічної толерантності майбутніх вчителів на основі аксіологічного підходу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Тетяна Костянтинівна Варенко, Харків, 2011. – 20 с.
54. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. / Григорій Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994 – Том 1. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 192 с.
55. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
56. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – [2-е вид.]. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.

57. Вишенський І. Книжка / І. Вишенський. // Хроніка. Український культурологічний альманах. – 2000. – Т. 1. – С. 197 – 201.

58. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Волошина Оксана Василівна. – Вінниця, 2007. – 200 с.

59. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников [Текст] / Акад. пед. наук РСФСР, ин-т психологии ; под ред.: Д. Б. Эльконина, В. В. Давыдова. – Москва : АПН РСФСР, 1962. – 286 с.

60. Вульфов Б. З. Воспитание толерантности: сущность и средства / Б. З. Вульфов // Внешкольник. – 2002. – № 6. – С. 12–16.

61. Выготский Л. С. Психология. Генезис высших психических функций / Лев Семенович Выготский. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.

62. Гавриловец К. В. Нравственно-эстетическое воспитание школьников : книга для учителя / К. В. Гавриловец, И. И. Казимирская. – Минск : Народная асвета, 1988. – 128 с.

63. Галус О. М. Порівняльна педагогіка : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищих пед. навч. закл. / О. М. Галус, Л. М. Шапошнікова. – К. : Вища школа, 2006. – 215 с.

64. Гараджа В. И. Толерантность и религиозная нетерпимость / В. И. Гараджа // Философские науки. – 2004. – № 3. – С. 8–21.

65. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 томах –/ Г. В. Ф. Гегель / сост., общая ред. А. В. Гулыги. – М. : Мысль, 1973 – Т.2. – М. : Мысль, 1973. – С.71.

66. Герасимов С. А. Педагогические средства воспитания толерантности у детей младшего школьного возраста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / С. А. Герасимов. – Архангельск, 2004. – 23 с

67. Гладков С. М. Готовность будущего специалиста к педагогической поддержке личности в учреждениях интернатного типа : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Гладков Сергей Михайлович. – Балашов, 2005. – 165 с.

68. Глінчук Ю. О. Виховання милосердя у дітей молодшого шкільного віку в умовах кардіоревматичного санаторію : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Глінчук Юлія Олександрівна. – Вінниця, 2011. – 225 с.

69. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – Т.2. – 323 с.

70. Голованова Н. Ф. Особенности технологии воспитательной работы в начальной школе / Н. Ф. Голованова. // Начальная школа плюс до и после. – 2003. – № 3. – С. 1–9.

71. Горбатов Д. Практикум по психологическому исследованию: учебн. пособие / Дмитрий Горбатов. – Самара : БАХРАХ. – М., 2008. – 270 с.

72. Горват М. В. Виховання толерантності у молодших підлітків в умовах інтерактивного педагогічного спілкування : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Горват Маріанна Василівна. – Умань, 2014. – 315 с.

73. Горфункель А. Х. Томаззо Кампанелло / А. Х. Горфункель. – М. : Мысль, 1969. – 199 с.

74. Григорьев Д. В. Внеурочная деятельность школьников : методический конструктор : пособие для учителя. / Григорьев Д. В., Степанов П. В. – М. : Просвещение, 2010. – 223 с. – (Стандарты второго поколения).

75. Грива О. Виховання толерантності у дітей та молоді / О. Грива. // Психолог. – 2005. – № 21–22. – С. 3–24.

76. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору : автореф. дис. за здобуття канд. педаг. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. Ю. Гурова. – Луганськ, 2011. – 20 с.

77. Давыдов В. В. Основы современной психологии детей младшего школьного возраста : проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / В. В. Давыдов, А. К. Маркова. – М. : Педагогика, 1978. – С.180–205.

78. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / Владимир Иванович Даль. – М. : Русский язык, 1979 – Т. 2. – 1979. – 779 с.

79. Дедю И. И. Экологический энциклопедический словарь. / И. И. Дедю. – Кишинёв : Гл. ред. МСЭ, 1989. – 408 с.

80. Декларация принципов толерантности // Век толерантности. – 2001. – № 1. – С. 62–68.

81. Демокрит. Антология мировой политической мысли : в 5 т. // Демокрит. [руководитель проекта Г.Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1997 – Т. I. : Зарубежная политическая мысль : истоки и эволюция. – 1997. – 356 с.

82. Джурицкий А. Н. Поликультурное воспитание в современном мире / Александр Наумович Джурицкий. – М. : Смысл, 2002. – 72 с.

83. Дмитриев Г. М. Многокультурное образование. Учебное пособие. / Г. М. Дмитриев. – М. : Народное образование, 1999. – 208с.

84. Дружинин Р. Р. Репрезентация милосердия в современной культуре : автореф. дис. ... на соискание научной степени канд. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Роман Рудольфович Дружинин. – Ростов-на Дону. – 2013. – 20 с.

85. Духнович О. Твори / Олександр Духнович; упоряд. О. Рудловчак. – Ужгород : Карпати, 1993. – 250 с.

86. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Изд-во «Университетское», 1985. – 206 с.
87. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения / Э. Дюркгейм. // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 106–114.
88. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
89. Эплайя К. А. Мультикультуралистическое недопонимание / К. А. Эплайя. // – М., 2000. – С. 132–152.
90. Желнович О. В. Воспитание толерантности студентов вуза: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Желнович Ольга Владимировна. – Бийск, 2010. – 218 с.
91. Жирська Г. Я. Формування гуманістичних цінностей у старшокласників у позаурочній діяльності : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Галина Ярославівна Жирська. – К., 2003. – 23 с.
92. Загальна психологія : підр. / за заг. ред. академіка С. Д. Максименка. [2-ге вид., переробл. і доп.]. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
93. Загальна психологія : підр. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
94. Закон України «Про освіту» // Збірник основних нормативних актів про вищу освіту, наукову діяльність, підготовку та атестацію наукових кадрів. – Харків : Гриф, 2003. – С. 6–36.
95. Запорожец А. В. Избранные психологические труды : в 2-х томах / Александр Владимирович Запорожец. – М. : Педагогика, 1986 – Т. 1. – 1986. – 320 с.

96. Запорожец А. В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка / А. В. Запорожец, Я. З. Неверович. // Вопросы психологии. – 1974. – № 6. – С. 59–63.

97. Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной, социологии / Г. Зиммель. // Социологические исследования. – 1984. – № 2. – С. 170–178.

98. Зверева І. Д. Діагностика моральної вихованості школярів / І. Д. Зверева, Л. Г. Коваль, П. Д. Фролов. – К. : ІСДО, 1995. – 156 с.

99. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Іванчук Марія Георгіївна. – К., 1993. – 185 с.

100. Ионин Л. Г. Социология культуры / Леонид Григорьевич Ионин. – М., 1966. – 280 с.

101. Ионин Л. Г. Социология культуры : путь в новое тысячелетие : учеб. пособие для студ. вузов / Леонид Григорьевич Ионин. – М. : Логос, 2000. – 431 с.

102. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : учеб. пособ. для пед. учеб. заведений / под ред. акад. РАО А. И. Пискунова. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.

103. Історія світової культури : навч. посіб. / за ред. Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.

104. Ищенко Ю. А. Толерантность как философско-мирозренческая проблема / Ю. А. Ищенко // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 4. – С. 48–60.

105. Камю А. Бунтующий человек: философия, политика, искусство / Альбер Камю. [общ. ред. А. М. Руткевич] – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

106. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : монографія / Канішевська Любов Вікторівна – К. : ХмЦНП, 2011. – 368 с.

107. Канішевська Л. В. Програма семінару «Виховуємо соціально зрілу особистість»: [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канішевська – К. : Інститут проблем виховання НАПН України, 2011. – 56 с.

108. Канішевська Л. В. Ретроспективний аналіз проблеми виховання соціальної зрілості учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів / Л. В. Канішевська // Січневі педагогічні читання: гармонізація культурно-освітнього середовища як педагогічна проблема – Сімферополь : КРП Вид-во «Кримнавчпеддержвидав», 2008. – 220 с. – С. 106–109.

109. Канішевська Л. В. Виховуємо соціально зрілу особистість : [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канішевська. – К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2009. – 158 с.

110. Канішевська Л. В. Крокуємо до соціальної зрілості : [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канішевська. – К. : Ін-т проблем виховання НАПН України, 2011. – 175 с.

111. Кант И. Сочинение : в 6-ти т. / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1966. – 305 с.

112. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навч. посібник / Світлана Григорівна Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 304 с.

113. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / П. Ф. Каптерев. – М., 1982. – 704 с.

114. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : метод. посіб. [для вчителів] / Віра Андріївна Киричок. – К. : Інфодрук, 2004. – 132 с.

115. Киричук О.В. Основи психології : підр. для студ. вищих навч. закл. / В. А. Роменець, О. В. Киричук, Т. С. Кириленко, І. П. Маноха та ін. – К. :

Либідь, 2006. – 632 с.

116. Кирмач Г. А. Виховання у старшокласників цінності іншої людини в позаурочній діяльності : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання / Кирмач Галина Анатоліївна. – К., 2013. – 271 с.

117. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности : учеб. пособ. для слушателей системы доп. проф. пед. образования / Е. Ю. Клепцова. – М. : Академический Проект, 2004. – 176 с.

118. Коберник Г. І. Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання / Г. І. Коберник // Зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / гол. ред. : Мартинюк М. Т. – Умань : Софія, 2007. – С. 104.

119. Коберник О. М. Методи і засоби особистісно орієнтованого виховання / Олександр Миколайович Коберник. – Умань : СПД Жовтий, 2009. – 140 с.

120. Коберник О. М. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі : [навч.-метод. посібн.] / Олександр Миколайович Коберник. – К. : Науковий світ, 2001. – 182 с.

121. Кобзар Б. С. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, та дітей, які залишилися без піклування батьків / Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов. – К. : Стилос, 1997. – 311 с.

122. Кожухарь Г. С. Проблема толерантности в межличностном общении // Г. С. Кожухарь. – Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 3–12.

123. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Койкова Ельзара Імдатівна ; РВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т» (м. Ялта). – Луганськ, 2008. – 242 с.
124. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие возрастные особенности) / Яков Львович Коломинский. – Минск : БГУ, 1976. – 350 с.
125. Коменский Я. А. Великая дидактика / Ян Амос Коменский. // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1982 – Т. 1. – 1982 – С. 242–476.
126. Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих / Ян Амос Коменский. // Избр. пед. соч. в двух томах. Т.2. – М., 1978 – Т.2. – 1978. – С. 285–469.
127. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий. – М. : Педагогика, 1989. – 416 с.
128. Комогоров П. Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов ВУЗа : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / П. Ф. Комогоров. – Курск, 2000. – 22 с.
129. Кононко О. Л. Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування / О. Л. Кононко. // Педагогіка толерантності. –1998. – №1. – С.5–10.
130. Кононко О. Шкільна адаптація та психологічний вік / Олена Кононко // Початкова школа. – 2002. – № 1. – С. 5–10.
131. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / Огюст Конт; [пер.с фр.И. А. Шапиро] – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 256 с.

132. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи / Н. Ганнусенко, І. Бех, К. Чорна // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 36. – С. 265–281.

133. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Джерело педагогічної майстерності. Громадянська освіта школярів / Науково-методичний журнал. Випуск 1 (33). Ч. 1–2. – Харків : ХОНМІБО, 2005. – С. 35–45.

134. Концепція національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс]: Затверджена спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27.10.2009 № 3754/981/538/49. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397/> – Назва з екрана.

135. Концепція ООН про права дитини. – К. : Столиця, 1997. – 32 с.

136. Корчак Я. Правила життя / Януш Корчак. – М. : ИОКЦ. «Детство. Отрочество. Юность», 2012. – 160 с.

137. Кочерга О. М. Сучасні підходи до використання музейної педагогіки у професійній освіті вчителя початкової школи / О. М. Кочерга // Психолого-педагогічні науки. – 2013. – № 4. – С. 129–133.

138. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : моногр. / Тамара Володимирівна Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.

139. Красовицький М. Ю. На власні очі : проблеми морального виховання учнів у теорії і практиці вітчизняної та американської педагогіки / Михайло Юрійович Красовицький ; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Педагогічна думка, 1998. – 159 с.

140. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов н/Дону : Феникс, 1998. – 512 с.

141. Кремень В. Ми повинні якнайшвидше зробити все можливе для зміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності / В. Кремень. // Педагогіка толерантності. – 2002. – № 4. – С. 7–10.
142. Крушельницкая О. И. Психологические условия формирования толерантности у младших школьников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / О. И. Крушельницкая. – М., 2009. – 22 с.
143. Кузьменко В. В. Виховання толерантності – запорука діалогу культур / В. В. Кузьменко, А. Г. Гончаренко. // Педагогіка толерантності. – 2004. – № 4. – С. 11–16.
144. Куль Л. А. Прийняття себе та толерантне ставлення до інших / Куль Л. А. Прийняття себе та толерантне ставлення до інших / Л. А. Куль. // Наука і освіта. – 2002. – № 3–4. – С. 32–34.
145. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросскультурную психологию / Н. М. Лебедева. – М., 1999. – 224 с.
146. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский. // Философия, наука, цивилизация. – М. : 1999. – С. 284–292.
147. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский. // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46–54.
148. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
149. Леонтьев А. А. Словарь терминов / А. А. Леонтьев, Д. А. Леонтьев. // Психолингвистическая экспертиза ксенофобии в средствах массовой информации. – М. : Смысл, 2003. – 329 с.
150. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия «толерантность» / Д. А. Леонтьев. // Вопросы психологии. – 2009. – № 5. – С. 3–16.

151. Лёхин И. В. Словарь иностранных слов. / И. В. Лехин, Ф. Н. Петров. – М. : Государственное Издательство Иностранных и Национальных словарей, 1949. – 805 с.

152. Липатова Н. О. Формирование педагогической толерантности студентов – будущих учителей иностранного языка : дис... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. О. Липатова. – Самара, 2004. – 176 с.

153. Липман М. Обучение с целью уменьшения насилия и развития миролюбия / Липман М. // Вопросы философии. – 1999. – №5. – С. 110–121.

154. Локк Д. Розвідка про людське розуміння : у 4-ох книгах / Джон Локк ; [пер. з англ. Н. Бордукова]. – Харків : Акта, 2002. – 152 с., 608 с., 248 с., 394 с.

155. Лосев А. Ф. История античной эстетики / Алексей Фекдорович Лосев. – М. : Просвещение, 1977. – 480 с.

156. Люблинская А. А. Детская психология : учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / Анна Александровна Люблинская. – М.: Просвещение, 1971. – 415 с.

157. Макаев В. В. Поликультурное образование – актуальная проблема современной школы / В. В. Макаев, З. А. Маркова, Л. Л. Супрунова. // Педагогика. – 1999. – № 4. – С. 96–104.

158. Макаренко А. С. Сочинения : в 7-ми т. / Антон Семенович Макаренко. – М., 1960 – Т. 5. – 1960. – 688 с.

159. Маковецкий М. С. Толерантность как объект социологического исследования / М. С. Маковецкий. // Межкультурный диалог : исследования и практика / под. ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. – М. : Центр СМИ МГУ, 2004. – С.141–155.

160. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Світлана Петрівна Максимюк. – К. : Кондор, 2005. – 670 с.

161. Малахов В. А. «Час націй»: проблеми виховання толерантності / В. А. Малахов. // Науковий вісник № 10. Серія «Філософія». – Харків : ХДПУ, 2000. – Вип. 4. – С.14–15.
162. Малькова З. Школа и педагогика за рубежом / З. Малькова. – М. : Просвещение, 1983. – 84с.
163. Маралов В. П. Проблемы ненасилия в религиозных и педагогических концепциях / В. П. Маралов, В. А. Ситаров. // Педагогика толерантности. – 1998. – № 3–4. – С. 68–96.
164. Мартиненко С. М. Діагностична діяльність майбутнього вчителя початкових класів : теорія і практика : моногр. / Світлана Миколаївна Мартиненко. – К. : КМПУ ім. Б. Грінченка, 2008. – 434 с.
165. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу. – М. : Смысл, 1997. – 689 с.
166. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів : теорія і технологія / Олена Валеріївна Матвієнко. – К. : Стилос, 2006. – 543 с.
167. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції [Електронний ресурс] : дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / Матієнко Олена Степанівна ; Інститут проблем виховання АПН України. – Київ, 2006. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/139133.html> , вільний. – Назва з екрана.
168. Мацковский М. С. Толерантность как объект социологического исследования // Межкультурный диалог: исследования и практика / под ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. / М. С. Мацковский. – М. : Центр СМИ МГУ, 2004. – С. 141 – 155.
169. Мидова Дж. Х. Толерантность как лингвокультурный феномен: автореф. дисс. ... кандидата филологических наук: спец. : 10.02.19 / Мидова Джульетта Хаутиевна. – Нальчик, 2012. – 40 с.
170. Мирандола Джованни Пико делла. Речь о достоинстве человека / Мирандола Джованни Пико делла. / История эстетики.

Памятники мировой эстетической мысли в 5-ти т. – СПб : Алетейя, 2001 – Т.1. – 2001. – С. 506–514.

171. Мириманова М. Конфликтология : учеб. для средних пед. учеб. заведений / Мария Мириманова. – М. : Издат. центр «Академия», 2003. – 320 с.

172. Мириманова М. Толерантность как проблема воспитания / Мария Мириманова // Развитие личности. – 2002. – № 2. – С. 104–116.

173. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навчальний посібник / Н. Є. Мойсеюк. – 2-е вид. – К. : Гранмна, 1999. – 350 с.

174. Монтень М. Досліди [Електронний ресурс] / М. Монтень. – Режим доступу: http://vozrozhdenie.at.ua/publ/m_monten_doslidi/1-1-0-5, вільний. – Назва з екрана.

175. Монтессори М. Антологія гуманної педагогіки / Мария Монтессори; [сост. : Богуславский М. В., Корнетов Г. Б.]. – М. : Издательский дом Шалвы Амонашвили; Московский городской педагогический университет, 1999. – 224 с.

176. Москальова А. С. Формування психологічної культури дівчат-підлітків в умовах позашкільного навчального закладу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Москальова Алла Степанівна. – К., 2004. – 223 с.

177. Мясищев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / Владимир Николаевич Мясищев. / под. ред. А. А. Бодалева. – Москва–Воронеж, 1995. – 356 с.

178. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / Андрей Дмитриевич Наследов. – СПб. : ООО «Речь», 2004. – 388 с.

179. Національна доктрина розвитку освіти: затв. Указом Президента України від 27 квіт. 2002 р. № 347 // Освіта. – 2002. – 24 квітня–1 травня (№ 26). – С. 2–4.

180. Нечерда В. Б. Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Валерія Борисівна Нечерда. – К., Ін-т проблем виховання НАПН України, 2014. – 332 с.
181. Новикова Л. И. Педагогика детского коллектива: вопросы теории / Новикова Людмила Ивановна. – Москва : Педагогика, 1978. – 144 с.
182. Обухова Л. Ф. Концепция Ж. Пиаже : за и против / Людмила Филипповна Обухова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 191 с.
183. Ожегов С. И. Словарь русского языка : ок. 57 000 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. / Сергей Иванович Ожегов.– 17-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1985. – 797 с.
184. Олпорт Г. Природа предубеждения / Г. Олпорт. // Век толерантности. – 2003. – № 6. – С. 39–50.
185. Ольшанская Н. Техника педагогического общения : практикум [для учителей и классных руководителей] / Наталья Ольшанская. – Волгоград : Учитель, 2005. – 74 с.
186. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее «Я» человека / А. Б. Орлов. // Психология личности. Хрестоматия. Т.2. – Самара, 1999. – С. 509–532.
187. Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України. Програма. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 80 с.
188. Переломов Л. С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время (V в до н.э. – XXI в.) / Леонид Сергеевич Перемолов. – М. : Стилсервис, Институт Дальнего Востока РАН, 2009. – 704 с.
189. Перепелицына М. А. Формирование педагогической толерантности у будущих учителей : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Перепелицына Мария Алексеевна. – Волгоград, 2004. – 176 с.

190. Петровский А. В. Проблемы развития личности с позиции социальной психологии / А. В. Петровский. // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15–23.
191. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М. : Политиздат, 1982. – 256с.
192. Пиаже Ж. Моральное суждение ребенка / Жан Пиаже. – М. : Академический проект, 2006. – 480 с.
193. Пісоцький В. П. Діалог і толерантність / В. П. Пісоцький. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. – К. : Інф.-вид. центр Тов-ва «Знання» України, 2001. – Вип. 3. – С.61–64.
194. Пісоцький В. Еволюція толерантності : від язичництва до християнства / Вадим Пісоцький. // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. – 1996. – Том XVI, вип.1.–С. 107–111.
195. Погодина А. А. Толерантность : термин, смысл, позиция, программа / А. А. Погодина. // История: прил. к газ. «Первое сентября» – 2002. – Март (№ 11). – С. 4–7.
196. Подобед В. Образование взрослых на рубеже веков : вопросы методологии, теории и практики / В. Подобед. – Екатеринбург, 2000. – Т. 2. – С. 93–127.
197. Покровский В. И. Энциклопедический словарь медицинских терминов. / В. И. Покровский. – М. : Медицина, 2005. – 1591 с.
198. Политологический словарь-справочник. Авторы-составители: Погорелый Д. Е., Фесенко В. Ю., Филиппов К. В. / Под общ. редакцией С. Н. Смоленского. – М. : «Эксмо», 2008. – 320 с. – (Библиотека словарей. Общественно-гуманитарные науки).

199. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : науково-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. – К. : Видавництво АСК – 2006. – 192 с.
200. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Указ Президента України №344/ 2913. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>, вільний. – Назва з екрана.
201. Психолого-педагогический словарь : [для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений] / [авт.-сост. : В. А. Мижеринов; под. ред. П. И. Пидкасистого] – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 544 с.
202. Психологічний словник / [ред. Н.А.Побірченко, авт.-уклад. В.В.Синявський, О.П.Сергеєнкова]. – К. : Науковий світ, 2007. – 274с.
203. Реан А. А. Самоактуализация самотрансценденция личности / А. А. Реан. // Психология личности в трудах отечественных психологов. – Спб., 2000. – С. 305–307.
204. Ребер А. Большой толковый психологический словарь: В 2-х томах. / Артур Ребер. – М. : Вече : АСТ, 2003. – 585с.
205. Рерих Н. К. О вечном / Николай Константинович Рерих. – М. : Республика, 1994. – 462 с.
206. Риэрдон Б. Толерантность – дорога к миру / Бетти Э. Риэрдон. – М. : Изд-во «Бонфи», 2001. – 304 с.
207. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : избр. произведения : в 2-х т. / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989 – Т 2. – 1989. – 328 с.
208. Руссо Ж.-Ж. Эмиль или о воспитании / Жан-Жак Руссо. // Хрестоматия по истории зарубежной школы и педагогики. – М. : Просвещение, 1971. – С. 334–337.

209. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / Софія Русова. – К. : Либідь, 1997 – Кн. 2. – 1997. – 320 с.

210. Саблина Н. А. Толерантность как способ гармонизации семейных отношений в России : дисс. ... канд. социологич. наук: спец. 22.00.04. / Саблина Наталья Александровна. – Иркутск, 2006. – 274 с.

211. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / Олександра Яківна Савченко. – К. : СПД «Цудзинович Т.І.» – 2007. – 204 с.

212. Савченко О. Вчимось толерантності / О. Савченко, О. Андрусич // Учитель початкової школи : науково-методичний журнал. – 2014. – № 9 (16). – Вересень. – С. 4–8.

213. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів факультетів / Олександра Яківна Савченко. – К. : Абрис, 1997. – 416 с.

214. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект / О. Я. Савченко. // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 4–7.

215. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко – К. : Академвидав, 2011. – 368 с.

216. Сартр Ж.-П. Избранные произведения / Жан-Поль Сартр. – М. : Политиздат, 1992. – 480 с.

217. Селевко Г. К. Технология саморазвития личности школьника / Герман Константинович Селевко. // Школьные технологии. – № 6. – С. 5–25.

218. Скворцов Л. В. Перспектива толерантности / Л. В. Скворцов. // Человек: образ и сущность (Гуманитарные аспекты). Толерантность и архитектоника эмоций / Скворцов Л.В. (гл. ред.). – М., 1996. – С. 8–45.

219. Скрипник Н. Теоретичні засади виховання толерантності [Електронний ресурс] / Н. Скрипник. – Режим доступу:

[http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/16/v
isnuk_23.pdf](http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/16/v
isnuk_23.pdf), вільний. – Назва з екрана

220. Скрыбина О. Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников : автореф. дисс. ...на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / О. Б. Скрыбина. – Кострома, 2000. – 22 с.

221. Слостёнин В.А. Педагогика : [учебное пособие для студ. высш. учеб. завед. / В. А. Слостёнин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов] ; общ. ред. В. А. Слостёнин. – [7-е изд., стер.] – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 526 с.

222. Словарь по этике / Под ред. И. Кона. – М. : Политиздат, 1981. – 480 с.

223. Словник практичного психолога / Под ред. С. Ю. Головина. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.

224. Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов, А. Ф. Филиппов. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.

225. Соколов М. Ю. Проблема толерантності в інформаційному просторі : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Максим Юрійович Соколов. – К., 2007. – 200 с.

226. Солдатова Г. У. Научная конференция «Толерантность – норма жизни в мире разнообразия» / Г. У. Солдатова. // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 132–134.

227. Солдатова Г. У. Жить в мире с собой и другими : тренинг толерантности для подростков / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова. – М. : Гратис Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2002. – М. : Генезис, 2001. – 112 с.

228. Соловйов Е. Толерантність як новоєвропейська універсалія / Ерік Соловйов. // Політична думка. – 1996. – № 3–4. – С. 148–161.

229. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Союмонов ; пер. с англ. С. А. Сидоренко. / Питирим Александрович Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

230. Спицына О. А. Психологические условия формирования когнитивного и поведенческого компонентов толерантности у младших школьников в образовательной среде : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Спицына Оксана Александровна. – Казань, 2006. – 221 с.

231. Степанов Н. Н. Методические советы по организации внеурочной деятельности учащихся начальных классов / Н. Н. Степанов. // Завуч начальной школы. – № 6. – 2011. – С. 36–40.

232. Степанов П. М. Педагогические условия формирования толерантности у школьников-подростков : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Степанов Павел Валентинович. – М., 2002. – 180 с.

233. Степанов П. В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика / П. В. Степанов; под ред. Л. И. Новиковой. – М. : АПК и ПРО, 2005. – 84 с.

234. Степанов П. В. Как воспитать толерантность? / П. В. Степанов. // Народное образование. – 2002. – № 1. – С. 159–165.

235. Степанов П. В. Как воспитывать толерантность? / П. В. Степанов. // Народное образование. – 2001. – № 9. – С. 91–97.

236. Степанов П. В. Толерантный человек : как его воспитать? / П. В. Степанов. // Народное образование. – 2001. – № 6. – С. 152–156.

237. Столяров А.А. Философия Фомы Аквинского / История философии. Запад-Россия-Восток. Кн. 1. Философия древности и средневековья. – М. : Греко-латинский кабинет, 1995 – с. 367–371.

238. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977 – Т.4. – 1977. – 638 с.

239. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977 – Т.5. – 1977. – 639 с.

240. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський. // Вибрані твори : в 5-ти т. – К. : Радянська школа, 1976 – Т. 2. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 147–416.

241. Сухомлинський В. А. О воспитании / Василий Александрович Сухомлинський. – М. : Просвещение, 1979. – 290 с.

242. Сухопара І. Г. Ранкова зустріч як прийом адаптації першокласника до навчальної діяльності / І. Г. Сухопара. // Початкова школа. – 2002. – № 11. –

С. 11–12.

243. Сухопара І. Г. Формування у молодших школярів толерантності як соціально-ціннісної якості особистості: теоретичний аспект/ І. Сухопара. // Наукові праці. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія. Випуск 8 (168). –

Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2010. – С. 227–231.

244. Сухопара І. Г. Готовність майбутнього вчителя початкових класів до виховання толерантності в учнів початкових класів / І. Сухопара. // Акмеологія – наука XXI століття : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конфер. / заг. ред. В. О. Огнев'юка. – К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. – С. 156–159.

245. Iryna G. Suhopara. Organization of educational environment as a condition formation tolerance of junior schoolchildren's in extracurricular activity / Iryna G. Suhopara. // EUROPEAN HUMANITIES STUDIES: State and Society. – 2016. – № 3. – P. 233–241.

246. Таланчук П. М. Идеалы и реальность интерсоциального воспитания: Примерная концепция исследования и советская педагогика / П. М. Таланчук П.М. – 1989. – №1. – С. 18–24.

247. Тарума М. П. Воспитание межкультурной толерантности у школьников в Японии : 13.00.01 : автореферат дис. ... канд. пед. наук / М. П. Тарума. – Санкт-Петербург, 2012. – 28 с.

248. Творения Блаженного Августина: В 8 ч. – Киев, 1901 – 1902. – Ч.5. – Кн. 14 – 17. – 105с.

249. Тернопільська В. І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку / В. І. Тернопільська. // Нові технології навчання: наук.- метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2014. – Вип. 82, Част. I. – С. 66–71.

250. Тернопільська В. І. Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності: дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Тернопільська Валентина Іванівна. – К., 2009. – 532 с.

251. Тилова Х. Х. Формирование толерантности у младших школьников в полиэтническом регионе: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогіки» / Тилова Хани Хасановна – Москва, 2007. – 198 с.

252. Тишков В. А. Образование и культура толерантности / Тишков В. А. // Высшее образование в России. – № 3. – 2001. – С. 150–152.

253. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в России / Валерий Александрович Тишков – М. : Русский мир, 1997. – 530 с.

254. Тодоровцева Ю. В. Педагогіка толерантності: методичні рекомендації / Ю. В. Тодорцева. – Одеса : СВД Черкасов М.П., 2004. – 90 с.

255. Толерантность / общ. ред. М. П. Мчедлова / Мчедлов М. П., Ойзерман Т. И., Кирилл (Гундяев; митрополит) и др.; Ин-т комплексн. соц. исслед. РАН и др.; – М. : Республика, 2004. – 414 с.

256. Толкачова А. С. Толерантність як психолого-педагогічна проблема / А. С. Толкачова. // Зб. наук. праць Бердянського державного

педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ. – 2016. – № 3. – С. 181–187.

257. Толковый словарь живого великорусского языка В.И.Даля : В 4 т. / Вступ. ст. А. М. Бабкина. – М. : ГИС, 1955 – Т. 4. – 1955. – 684 с.

258. Толковый словарь русского языка : в 4-х т. / гл. ред. Б. М. Волин, Д. Н. Ушаков; Сост. В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, Б. В. Томашевский, Д. Н. Ушаков: под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1940 – Т. 4. : С – Яшурный –1940. – 1502 стб.

259. Толстой Л. Н. Об истине, жизни и поведении / Лев Николаевич Толстой. – М. : Наука, 1998. – 254 с.

260. Толстой Л. Н. Путь к жизни / Лев Николаевич Толстой. – М. : Республика, 1993. – 431 с.

261. Томас М. Утопия / Томас Мор. – М. : Наука, 1978. – 284 с.

262. Торчинов Е. А. Введение в буддизм. Курс лекций / Евгений Алексеевич Торчинов. – СПб.: Амфора, 2005. – 432 с.

263. Третяк О. П. Виховання ціннісного ставлення до людини у молодших школярів у навчально-виховному процесі : дис ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Третяк Ольга Петрівна. – Київ, 2014. – 209 с.

264. Уолцер М. Про толерантність / Майкл Уолцер ; пер. з англ. М. Лупішко. – Харків : Видавнича група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.

265. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, пер. с нем./ М. Фасмер. – Т. 4. – М. : Изд-во Прогресс, 1964–1973. – 354с.

266. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Давид Иосифович Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.

267. Философия любви. Антология любви. / Составитель А. А. Ивин. – М., 1990. – Ч. 1. – 510 с.

268. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис. – 2002. – 744с.
269. Философский энциклопедический словарь / редакторы-составители: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 576 с.
270. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис. – 2002. – 744с.
271. Формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатного типу : навч.-метод. посіб. / Л. В. Канішевська та ін. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 172 с.
272. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
273. Франко І. Я. План викладів історії літератури руської. – Радянське літературознавство. / Іван Якович Франко. – 1958. – №3. – С. 119 – 127.
274. Френе С. Избранные педагогические сочинения / Селестен Френе. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
275. Френе С. Педагогические инварианты : избр. пед. соч. / Селестен Френе. – М., 1990. – С. 265–302.
276. Фромм Э. Иметь или быть / Эрик Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.
277. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрик Фромм. – М. : Республика, 1990. – 384 с.
278. Чернявская В. С. Развитие педагогической толерантности в процессе непрерывного профессионального образования учителя : автореф. ... дис. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В. С. Чернявская. – Владивосток, 2007. – 35 с.

279. Шашуріна С. В. До питання про методологічні засади толерантності та її виховання у школярів / С. В. Шашуріна. // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського / Збірник наук. праць / Вип. 5–6. – Одеса, 2000. – С. 99–107.

280. Швачко О. В. Лабораторное социологическое исследование толерантности / О. В. Швачко. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 137–152.

281. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / О. В. Швачко. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 154–170.

282. Швейцер А. Жизнь и мысли / Альберт Швейцер. – М. : Республика, 1996. – 528 с.

283. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер. – М. : Прогресс, 1973. – 387 с.

284. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / О. О. Шевченко; МОН України. – К. : Олан, 2008. – 351 с.

285. Ширванян А. Э. Формирование толерантности младших школьников в процессе педагогического общения : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Ширванян Аревик Эрниковна. – Ставрополь, 2008. – 230 с.

286. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992. – 448 с.

287. Шутова В. «Не воздавать злом на зло?» Важная человеческая добродетель / Виктория Шутова // Граждановедение. – 2002. – № 44. – С. 7.

288. Шутова В. А. Педагогические условия воспитания милосердия у детей младшего школьного возраста : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Шутова Виктория Александровна. – Смоленск, 1999. – 189 с.

289. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности / Светлана Дмитриевна Щеколдина. – М. : Ось-89, 2004. – 80 с.
290. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учеб. пособ. / Надежда Егоровна Щуркова. – СПб – Питер, 2005. – 366 с.
291. Щуркова Н. Е. Этика школьной жизни / Надежда Егоровна Щуркова. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 192 с.
292. Юрчук В. В. Современный словарь по психологии / Виктор Викторович Юрчук. – Мн. : Современное слово, 1998. – 768 с.
293. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. // Василь Васильович Ягупов. – К. : Либідь, 2003. – 560 с.
294. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; пер. с нем. М. И. Левина. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
295. Ященко М.М. Проблема воздействия сложных ситуаций на процессе формирования нравственного опыта старшеклассников: автореф. дисс. ... на соискание научн. степени канд.пед. наук: спец. 13.00.01 « Теория и история педагогики» / М.М.Ященко. – М., 1969. – 20, [1] с
296. Adamczyk D. Znaczenie tolerancji we współczesnym wychowaniu międzykulturowym / Adamczyk Dariusz: // W: Wielokulturowość - międzykulturowość obszarami edukacyjnych odniesień / pod red. nauk. Alicji Szelağ. – Kraków: «Impuls» , 2005. – P. 155–170.
297. Allport G. Nature of Prejudice / Allport G. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954.
298. Conche M. La tolérance française et la signification universelle ? / Conche M. // La tolérance aujourd'hui. – UNESCO. – Paris, 1993. – P.72.
299. Cristi M. Toleration, Reconciliation and philosophy / Cristi M. // La tolérance aujourd'hui. – UNESCO. – Paris, 1993. – P.33.
300. Frankl V. E. Der Wille zum Sinn / V. E. Frankl. – 3. erw.Aufl.– Bern : Huber, 1982. – P. 275–308.

301. King P. The problem of tolerance: Government and opposition / King P. // The London school of economics and political science. – L.: Univ. of London. 1971. – P. 172–207.

302. Maslow A.H. Some Educational Implications of the Humanistic Psychology / A.H. Maslow // Harvard Educational Review. – 1968. – Vol. 38. – № 4. – 670–692 p.

303. Mendus S. Toleration and the Limits of Liberalism / S. Mendus. – MacMillan. – 1989. – P. 109–116.

ДОДАТКИ**Додаток А****Діагностика спрямованості особистості Б. Басса**

Інструкція: оберіть один варіант відповіді на запитання. Відповідь внесіть до таблиці.

Тестовий матеріал (запитання):

1. Найбільше задоволення я одержую від:
 - А. Схвалення моєї роботи;
 - Б. Свідомості того, що робота зроблена добре;
 - В. Свідомості того, що мене оточують друзі.
2. Мені подобається, коли діти:
 - А. Радіють виконаній роботі;
 - Б. Із задоволенням працюють в колективі;
 - В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших.
3. Я хотів би, щоб мої друзі:
 - А. Були чуйні і допомагали людям;
 - Б. Були віддані і не зраджували мене;
 - В. Були розумними і цікавими людьми.
4. Кращими друзями я вважаю тих:
 - А. Хто ділиться зі мною іграшками;
 - Б. На кого завжди можна покластись;
 - В. Хто гарно навчається.
5. Мені найбільше подобається:
 - А. Проводити час з друзями;
 - Б. Відчуття виконаних справ;
 - В. Коли мене за що-небудь хвалять.
6. Якби у мене було більше вільного часу, охочіше за все я використовував би його:

- A. Для спілкування з друзями;
- B. Для відпочинку і розваг;
- B. Для своїх улюблених справ і самоосвіти.

7. Я люблю, коли:

- A. Інші люди поважають мене за доброту;
- B. Отримую задоволення від виконаної роботи;
- B. Приємно проводжу час з друзями.

8. Для мене немає нічого гірше, ніж:

- A. Приниження особистої гідності;
- B. Невдача при виконанні важливої справи;
- B. Втрата друзів.

9. Я не люблю людей, які:

- A. Вважають себе гіршими за інших;
- B. Часто сваряться;
- B. Заперечують проти всього нового.

10. Приємно, коли:

- A. Працюєш над важливою для всіх справою;
- B. Маєш багато друзів;
- B. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся.

11. У вільний час я охоче прочитав би книги:

- A. Про те, як заводити друзів і підтримувати добрі стосунки з людьми;
- B. Про життя видомих і цікавих людей;
- B. Про останні досягнення науки і техніки.

12. Дитина повинна прагнути того, щоб:

- А. Інші були нею задоволені;
- Б. Перш за все виконати свої завдання;
- В. Їй не дорікали за виконану роботу.

13. Краще за все я відпочиваю у вільний час коли:

- А. Спілкуюсь із друзями;
- Б. Дивлюсь розважальні фільми;
- В. Займаюсь своєю улюбленою справою

Ключ до тесту:

№	Я	П	Д
1	А	В	Б
2	В	Б	А
3	Б	А	В
4	В	А	Б
5	В	А	Б
6	А	Б	В
7	А	Б	В
8	А	В	Б
9	А	Б	В
10	В	Б	А
11	Б	А	В
12	В	А	Б
13	Б	А	В

Інтерпретація і пояснення до тесту:

1. Орієнтація на себе (Я) – орієнтація на пряму винагороду і задоволення безвідносно до змісту роботи, агресивність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність.

2. Орієнтація на спілкування (П) – прагнення за будь-яких умов підтримувати стосунки з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто не на користь виконанню конкретних завдань або наданню щирої допомоги людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи,

потреба в прихильності і емоційних стосунках з людьми.

3. Орієнтація на справу (Д) – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстоювати на користь справи власну думку, яка корисна для досягнення загальної мети.

Додаток Б
Опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова)

№	Прояв емпатійних реакцій і поведінки	Часто	Інколи	Ніколи
1	Виявляє інтерес до емоційної поведінки інших			
2	Спокійно здалеку дивиться на дитину, яка переживає якийсь стан			
3	Підходить до дитини, яка щось переживає, спокійно дивиться на неї			
4	Намагається привернути увагу дорослого до емоційного стану іншої дитини			
5	Яскраво, емоційно реагує на стан іншого, заражується ним			
6	Реагує на переживання іншого, говорячи при цьому: «А я не плачу», «А в мене теж...»			
7	«Зображує» співчуття, дивлячись при цьому на дорослого, очікуючи від нього схвалення, підтримки			
8	Повідомляє дорослому, як пожалів(ла), допоміг(ла) іншому			
9	Пропонує щось дитині, яка переживає емоційний стан (іграшку, цукерку тощо)			
10	Встає поряд з іншим, безпорадно			

	дивиться на нього, на дорослого			
11	Виявляє співчуття лише на прохання дорослого (заспокоює, обіймає тощо)			
12	Активно залучається до ситуації, за власною ініціативою допомагає.			

Додаток В

Картка педагогічних спостережень

Об'єкт: учні 1–4 класів.

Мета: визначити рівні сформованості толерантності в молодших школярів.

Місце спостереження: уроки, перерви, позаурочна виховна діяльність.

Результати експерименту фіксуються вчителями за схемою:

Прізвище, ім'я учня _____

Рік народження _____ клас _____ навчальний рік _____

1. Виявлення толерантності до оточуючих _____

2. Рівень сформованості вмінь виявляти:

доброзичливість _____

співчуття _____

співпереживання _____

терпиме ставлення до інших _____

контролювати власну поведінку _____

Умовні позначки: «В» – високий рівень сформованості вмінь; «С» – середній рівень; «Н» – низький.

Додаток Д

Анкета для вчителів початкової школи

Мета:

1) виявити ставлення вчителів початкової школи до проблеми виховання толерантності у молодших школярів (питання 2, 3, 4);

2) визначити осмислення поняття «толерантність» стосовно дітей молодшого шкільного віку (питання 1);

3) з'ясувати питання щодо володіння вчителями формами та методами формування толерантності у молодших школярів (питання 5, 6, 7, 8);

4) виявити бажання вчителів займатися формуванням толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності (питання 9).

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема формування толерантності у молодших школярів? _____

2. Чи може сучасна початкова школа досягти значних успіхів у формуванні толерантності _____ у _____ молодших школярів? _____

3. Як Ви розумієте поняття «толерантність»? Перерахуйте ознаки прояву толерантності _____

4. Які методи формування толерантності Ви використовуєте в практиці роботи? Назвіть їх _____

5–6. Чи приділяєте Ви увагу формуванню толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності? Якщо ваша відповідь позитивна, то вкажіть з якими труднощами Ви при цьому стикаєтесь _____

Додаток Е

Тест «Ваші емпатійні здібності» (В. Бойко)

Інструкція: «Вам пропонуються запитання, на які слід дати відповіді «так» чи «ні».

Стимулювальний матеріал:

1. У мене є звичка уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їх характер, нахили, здібності.
2. Якщо оточення виявляє ознаки нервовості я, зазвичай, залишаюся спокійним.
3. Я більше довіряю переконанням, розуму, ніж інтуїції.
4. Я вважаю нормальним для себе цікавитися проблемами інших людей.
5. Я можу легко увійти в довіру, якщо на те буде потреба.
6. Зазвичай, я з першої зустрічі відчуваю у новій людині «близьку душу».
7. Як правило, я першим починаю розмову.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточення чимось засмучене.
9. Моя інтуїція – більш надійний засіб розуміння людей, ніж знання чи досвід.
10. Виявляти інтерес до внутрішнього світу іншої особистості – нетактовно.

11. Часто своїми словами я ображаю близьких мені людей, не помічаючи того.
12. Я легко можу уявити себе якоюсь твариною, відчуті її звички та стан.
13. Я рідко розмірковую про причини поведінки людей, що близькі мені.
14. Я рідко переймаюсь проблемами людей.
15. Зазвичай, за кілька днів я відчуваю, що щось має трапитись із близькою мені людиною, і передчуття здійснюються.
16. У спілкуванні з людьми, як правило, намагаюсь уникати розмови про особисте.
17. Іноді близькі люди дорікають мене за черствість і неувагу до них.
18. Мені легко вдається копіювати інтонацію, міміку людей, наслідуючи їх.
19. Мій допитливий погляд часто збентежує нових партнерів.
20. Чужий сміх, зазвичай, дратує мене.
21. Часто, діючи навмання, я, проте, знаходжу підхід до людини.
22. Плакати від щастя – нерозсудливо.
23. Я здатний(на) повністю довіряти друзям.
24. Я рідко зустрічав(ла) людей, яких я розумів(ла) би без зайвих слів.
25. Я (випадково чи від допитливості) часто підслуховую розмови сторонніх людей.
26. Я можу залишатися спокійним навіть тоді, коли всі навколо хвилюються.
27. Мені простіше підсвідомо відчуті людину, ніж зрозуміти її, «розклавши на плюси і мінуси».
28. Я спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, які виникають у моїх однокласників.
29. Мені було б важко довірливо спілкуватись із обачливою, замкненою людиною.
30. У мене творча натура – поетична, художня, артистична.
31. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.
32. Я розчулююсь, якщо бачу людину в сльозах.

33. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, логічністю, послідовністю, ніж інтуїцією.

34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.

34. Якщо я бачу, що в когось із близьких на душі зле, то, зазвичай, утримуюся від розпитувань.

35. Мені важко зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.

Обробка даних. Підрахуйте число правильних відповідей, що відповідають «ключу», а після визначте сумарну оцінку: +1, – 2, – 3, +4, +5, +6, +7, +8, +9, – 10, – 11, +12, – 13, – 14, +15, – 16, – 17, +18, +19, +20, +21, – 22, +23, – 24, +25, – 26, +27, – 28, – 29, +30, – 31, +32, – 33, – 34, – 35, – 36. Сумарний показник може змінюватися від 0 до 36 балів. Рівень прояву: 30 балів і вище – дуже високий рівень емпатії; 29–22 балів – високий; 21–15 балів – середній рівень; менше 14 балів – низький.

Додаток Ж

Тест комунікативної толерантності (В. Бойко)

Інструкція: «Перевірте себе, наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуальність людей. Прочитайте запропоновані нижче твердження, скористайтесь оцінками від 0 до 3 балів, щоб висловитися, наскільки вони відповідають вам: 0 балів – ні; 1 – деякою мірою; 2 – так значною мірою; 3 – так вищою мірою. Підрахуйте суму балів, але будьте відвертими».

Стимулювальний матеріал:

<i>1. Ви не вмієте або не бажаєте приймати індивідуальність інших людей.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Повільні люди мене дратують.	
2. Мене дратують метушливі, непосидючі люди.	
3. Я важко переношу гомінку дитячу гру.	
4. Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості, переважно, негативно діють на мене.	
5. Бездоганна з усіх поглядів людина змушує мене бути обережним.	

<i>УСЬОГО:</i>	
<i>2. Оцінюючи поведінку, образ думок чи окремі характеристики людей, ви розглядаєте як еталон самого себе.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Мене, зазвичай, вибиває із рівноваги некмітливий співрозмовник.	
2. Мене дратують балакучі люди.	
3. Мене обтяжує розмова з байдужим мені супутником у потязі чи літаку, якщо він виявляє ініціативу.	
4. Мене обтяжує розмова з випадковим супутником, який поступається переді мною в рівні знань і культури.	
5. Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, що відрізняється від мого.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>3. Ви категоричні чи консервативні в оцінці людей.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіски, косметика, сукня).	

2. Так звані «нові українці» справляють на мене неприємне враження через відсутність культури.	
3. Представники деяких національностей симпатичні мені.	
4. Є тип чоловіків(жінок), який мене дратує.	
5. Терпіти не можу ділових партнерів із низьким професійним рівнем.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>4. Ви не вмієте приховувати неприємні почуття, що з'являються як наслідок зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Вважаю, що на грубість потрібно відповідати грубістю.	
2. Важко приховати те, що людина мені чимось неприємна.	
3. Мене дратують люди, які під час суперечки наполягають на своєму.	
4. Мені не приємні самовпевнені люди.	
5. Мені важко утриматися від зауважень на адресу озлобленої чи знервованої людини, що штовхається у транспорті.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>5. Ви прагнете переробити, перевиховати свого партнера.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Я маю звичку повчати оточуючих.	
2. Невиховані люди обурюють мене.	
3. Я часто помічаю, що прагну виховувати кого-небудь.	
4. За звичкою, я постійно роблю комусь зауваження.	

5. Я люблю керувати близькими.	
<i>УСЬОГО:</i>	
6. <i>Вам хочеться підлаштувати партнера під себе, зробити його зручним.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Мене дратують літні люди, коли в час пік вони знаходяться в міському транспорті чи крамниці.	
2. Жити в одному номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто нестерпно.	
3. Коли партнер не погоджується з моєю правильною позицією, це дратує мене.	
4. Мене дратує, коли мені суперечать.	
5. Мене дратує, коли партнер робить щось по-своєму, не так, як мені хотілося.	

<i>УСЬОГО:</i>	
7. <i>Ви не вмієте прощати іншому його помилки, незручність, випадково створені вам неприємності.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Я сподіваюся, що тим, хто мене образив дістанеться.	
2. Мені часто дорікають за надмірне бурчання.	
3. Я довго пам'ятаю образи тих, кого я ціную та поважаю.	
4. Не можна прощати колегам нетактовні жарти.	
5. Якщо діловий партнер невимушено зачепить мою гідність, я на нього ображусь.	
<i>УСЬОГО:</i>	
8. <i>Ви нетерпимі до фізичного та психологічного дискомфорту, в якому опинився партнер.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Я засуджую людей, які плачуться та жаліються комусь.	
2. Внутрішньо я не схвалюю колег (приятелів), які за кожним зручним випадком розповідають про свої хвороби.	
3. Я намагаюсь уникати розмови з тим, хто починає жалітися на власне сімейне життя.	
4. Я без особливої уваги слухаю сповіді друзів (подруг).	
5. Мені іноді подобається подратувати близьких чи друзів.	
<i>УСЬОГО:</i>	
9. <i>Ви погано пристосовуєтесь до характерів, звичок, установок чи прискіпливості інших.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Як правило, мені важко поступатися іншим.	
2. Мені важко знайти порозуміння з людьми, в яких поганий характер.	
3. Я важко пристосовуюсь до нових партнерів у спільній роботі.	

4. Я уникаю підтримувати стосунки з дещо дивними людьми.	
5. Часто я із принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий.	
	<i>УСЬОГО:</i>

Обробка результатів. Підрахуйте суму балів, які отримали за усіма ознаками та зробіть висновок: чим більше балів, тим нижчим є рівень комунікативної толерантності. Максимальна кількість балів – 135, що свідчить про абсолютну нетерпимість до оточення.

Зверніть увагу на те, з яких із запропонованих вище ознак поведінки у вас

високі сумарні оцінки – тут можливий інтервал від 0 до 15 балів. Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менше ви є терпимими до людей в даному аспекті відносин. І навпаки, чим меншими є ваші оцінки щодо тієї чи іншої ознаки поведінки, тим вищим є рівень загальної комунікативної толерантності в даному аспекті відносин. Зрозуміло, що отримані результати дозволяють визначити лише загальні тенденції, властиві вашим стосункам із партнерами. У безпосередньому живому спілкуванні особистість виявляється яскравіше та багатогранніше.

Розшифрування блоків комунікативної толерантності (за методикою В. Бойка)

№ блоків	Показники поведінкових ознак
1.	Неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини.
2.	Використання себе як еталона при оцінці.
3.	Категоричність і консерватизм в оцінках.
4.	Невміння приховувати неприємні почуття, коли доводиться стикатись із некомунікабельними якостями партнера.
5.	Прагнення переробити, перевиховати партнерів.
6.	Прагнення підігнати партнера під себе.
7.	Невміння прощати іншому помилки, ненавмисно спричинені

	неприємності.
8.	Нетерпимість до фізичного та психічного дискомфорту.
9.	Невміння пристосовуватися до партнерів.

Додаток 3

Вчительські студії «Формуємо толерантну особистість»

Пояснювальна записка

Завдання вчительських студій «Формуємо толерантну особистість»:

- поглибити знання вчителів початкової школи про сутність і структуру толерантності молодших школярів;
- актуалізувати проблему формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності;
- розглянути особливості формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності;
- ознайомити педагогів початкової школи з діагностикою рівнів сформованості толерантності в учнів молодшого шкільного віку;
- поглибити знання вчителів початкової школи про форми і методи формування толерантності в учнів початкової школи у позаурочній діяльності;
- ознайомити вчителів початкової школи з педагогічними умовами формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності; розкрити зміст програми «Толерантний світ»;
- сприяти формуванню суб'єкт-суб'єктних відносин педагогів і вихованців.

**Структура змісту вчительських студій
«Формуємо толерантну особистість»**

№	Тематика занять	К-ть годин
1	Сутність, структура толерантності молодших школярів (лекція)	2 год.
2	Зміст та специфіка педагогічної толерантності (інтерактивне заняття)	2 год.
3	Особливості формування толерантності у молодших школярів (круглий стіл)	2 год.
4	Діагностика рівнів сформованості толерантності в молодших школярів (практикум)	2 год.
5	Форми і методи формування толерантності у молодших школярів (практикум)	2 год.
6	Створення толерантного середовища в початковій школі (лекція-візуалізація)	2 год.
7	Толерантне спілкування у взаємодії вчителя й учнів початкової школи (тренінгове заняття)	2 год.
8	Ігрова діяльність як засіб формування толерантності у молодших школярів (рольова гра)	2 год.
9	Використання потенціалу позакласного читання щодо формування толерантності молодших школярів (практикум)	2 год.
10	Шляхи попередження та подолання конфліктів у початковій школі (тренінгове заняття)	2 год.
	Всього	20 годин

Заняття 1. Сутність і структура толерантності молодших школярів

Толерантність це мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями. Кофі Аннан

Мета: розкрити сутність і структуру поняття «толерантність» стосовно учнів молодшого шкільного віку; розглянути види толерантності.

Форма проведення заняття – лекція.

Ключові слова: толерантність, структура толерантності, види толерантності, учні молодшого шкільного віку.

Обладнання: презентація POWER POINT до лекції.

Зміст заняття:

1. Толерантність, її ознаки та види.
2. Формування толерантності у молодших школярів, мета і завдання.
3. Принципи формування толерантності в молодших школярів.

Література

1. Декларація принципів толерантності / Схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцять восьмій сесії в Парижі 16 листопада 1995 року // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3–4 – С. 175–180.

2. Оллпорт Г. Природа предубеждения / Г. Оллпорт // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М. : Изд-во МГУ – 2003. – №5. – С. 61–64.

3. Пісоцький В. П. Еволюція толерантності: від язичництва до християнства / В. П. Пісоцький // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. – 1996. том XVI. Вип.1. – С. 107–111.

4. Погодина А. А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа / А. А. Погодина // История. Приложение к газете «Первое сентября». – 2002. – № 11(16-22марта). – С. 4–7.

5. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 2014. – № 9. –

С. 4–7. 6. Степанов П. В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика / П. В. Степанов; под ред. Л. И. Новиковой. – М. : АПК и ПРО, 2005. – 84 с.

7. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности / С. Д. Щеколдина. – М. : «Ось-89», 2004. – 80 с. (Действенный тренинг).

Заняття 2. Зміст і специфіка педагогічної толерантності

Безумством є переконання, що всі люди

мають однаково думати про певні предмети. Вольтер

Мета: висвітлити зміст, специфіку педагогічної толерантності; особливості взаємовідносин і спілкування в педагогічному колективі та необхідність створення сприятливої психологічної атмосфери; діагностувати рівень емпатійних здібностей вчителів початкової школи.

Форма проведення заняття – інтерактивне заняття.

Ключові слова: педагогічна толерантність, специфіка педагогічної толерантності, емпатійні здібності, вчитель початкової школи.

Обладнання: презентація POWER POINT до лекції, діагностики.

Зміст заняття:

1. Педагогічна толерантність, її зміст, структура.
2. Ознаки толерантного педагога.
3. Особливості взаємовідносин і спілкування в педагогічному колективі.
4. Діагностика емпатійних здібностей вчителя початкової школи.

Література

1. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Шалва Амонашвили. – М. : Издательский дом Ш. А. Амонашвили, 1995. – 496 с.

2. Байбародова Л. В. Теория, методика и практика взаимодействия в разновозрастных группах учащихся: монография / Л. В. Байбародова. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2007. – 319 с.

3. Варенко Т. К. Виховання педагогічної толерантності майбутніх вчителів на основі аксіологічного підходу : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Тетяна Костянтинівна Варенко, Харків, 2011. – 20 с.

4 Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности: учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования / Е. Ю. Клепцова . – М. : Академический проект, 2004. – 176 с.

5. Кукушин В. С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме: пособие для учителя / В. С. Кукушин – Ростов н / Д : Гин Го, 2001. – 404 с.

6. Риэрдон Б. Толерантность – дорога к миру / Бетти Э. Риэрдон. – М., 2001. – 304 с.

7. Савченко О. Вчимося толерантності / О. Савченко, О. Андрусич // Учитель початкової школи: науково-методичний журнал. – 2014. – № 9 (16). – С. 4–8.

8. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности / С. Д. Щеколдина. – М. : «Ось-89», 2004. – 80 с. (Действенный тренинг).

Заняття 3. Особливості виховання толерантності у молодших школярів

Усі люди мають недоліки – хто більші, хто менші.

Ось чому і дружба, і допомога, і спілкування були б неможливими, якби не існувало між нами

взаємної терпимості . Франческо Гвіччардіні

Мета: розглянути сенситивність молодшого шкільного віку щодо формування толерантності; розкрити педагогічні, вікові, специфічні особливості формування толерантності молодших школярів.

Форма проведення заняття – круглий стіл.

Ключові слова: педагогічні, вікові, специфічні особливості формування толерантності у молодших школярів.

Обладнання: презентація POWER POINT до лекції.

Зміст заняття:

1. Педагогічні особливості формування толерантності.
2. Вікові особливості формування толерантності у молодших школярів.
3. Специфічні особливості процесу формування толерантності у позанавчальній діяльності.

Література

1. Богданова О. С. Методика воспитательной работы в начальных классах: пособие для учителя / О. С. Богданова, В. И. Петрова. – 2-е изд., испр. – М. :

Просвещение, 1980. – 207 с. (Б-ка учителя нач. классов).

2. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів як цілеспрямований педагогічний процес / Т. Ю. Гурова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : – зб. наук. пр. / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 13 (66). – С. 227–233.

3. Крушельницкая О. И. Психологические условия формирования толерантности у младших школьников / Ольга Игоревна Крушельницкая // Начальная школа. до и после. – 2009. – № 2. – С. 68–73.

4. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія / О. В. Матвієнко. – К. : ВД «Стилос», 2006. – 543 с.

5. Сухопара І. Г. Особливості формування основ толерантності в учнів початкової школи у позурочній діяльності / І. Г. Сухопара // Гуманітарний вісник ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Дод. 4 до Вип. 31, Том IV (12) : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2014. – С. 359–364.

6. Тернопільська В. І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку / В. І. Тернопільська // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2014. – Вип. 82, Част. I. – С. 66–71.

7. Шутова В. «Не воздавать злом на зло» / Валентина Шутова // Граждановедение – 2002. – № 44 (31 октября). – С. 7.

Заняття 4. Діагностика рівнів сформованості толерантності в учнів молодшого шкільного віку

Ніхто не може судити про інших, поки не навчиться судити про себе самого. Йоганн Вольфганг фон Гете

Мета: ознайомити вчителів початкової школи з критеріями та показниками сформованості толерантності молодших школярів, методикою діагностики рівнів сформованості толерантності в учнів початкової школи.

Форма проведення заняття – практикум.

Ключові слова: критерії та показники, діагностичний інструментарій, рівні сформованості толерантності у молодших школярів.

Обладнання: презентація POWER POINT, набір анкет, тестів для визначення рівнів сформованості толерантності у молодших школярів.

Зміст заняття:

1. Критерії та показники сформованості толерантності у молодших школярів.
2. Ознайомлення вчителів початкової школи з методикою діагностування рівнів сформованості толерантності у дітей молодшого шкільного віку.
3. Індивідуальні консультації учасників семінару з питань діагностики сформованості толерантності в учнів початкової школи.

Література

1. Айзенк Г. Как измерить личность / Айзенк Ганс, Вильсон Геленн. – М., 2000. – 284 с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование : [перевод с английского] / [под ред. К. М. Гуревича, В. И. Лубовского] / Анна Анастаси. – М. : Педагогика, 1982.
– Кн. I. Психологическая диагностика. – 320 с.
3. Горбатов Д. С. Практикум по психологическому исследованию : учеб. пособие / Д. С. Горбатов. – Самара : БАХРАХ-М, 2006. – 270 с.
4. Гурова Т. Ю. Аналіз структури толерантності молодшого школяра / Т. Ю. Гурова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. праць : Вип. 5 (40). – Луганськ : Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, 2011. – С. 84–95.
5. Кукушин В. С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме : пособ. для учителя / В. С. Кукушин. – Ростов н / Д: Гин Го, 2001. – 404 с.
6. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учебное пособие / Надежда Егоровна Щуркова. – СПб–Питер, 2005. – 366 с.

Заняття 5. Форми і методи формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

Кращий спосіб зробити дітей хорошими – це зробити їх щасливими. Оскар Уайльд

Мета: поглибити знання вчителів початкової школи щодо форм і методів формування толерантності; розкрити переваги інтерактивних форм виховання у формуванні толерантності молодших школярів; ознайомити педагогів початкової школи зі змістом програми «Толерантний світ».

Форма проведення заняття – практикум.

Ключові слова: толерантність, форми і методи формування толерантності, інтерактивні форми організації виховного процесу, молодші школярі, вчитель

початкової школи.

Обладнання: презентація POWER POINT, аркуші паперу, фломастери, картки з завданнями для ранкової зустрічі, програма тренінгу «Я – толерантний. Я – толерантна», програма «Толерантний світ».

Зміст заняття:

1. Методи формування толерантності у молодших школярів.
2. Інтерактивні форми організації виховного процесу: вправи для формування толерантності, виховні ситуації, ранкова зустріч, вікторини, конкурси, змагання.
3. Тренінг для формування толерантності у молодших школярів.
4. Завдання і зміст програми для молодших школярів «Толерантний світ».

I. Привітання.

II. Повідомлення теми і завдань практикуму.

Для формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності важливо добирати різноманітні доцільні форми та методи роботи. Завданням нашого заняття є ознайомлення із формами і методами формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

III. Інформаційне повідомлення про форми та методи формування толерантності у молодших школярів.

З метою формування толерантності у молодших школярів застосовують методи формування толерантної свідомості, методи організації діяльності та досвіду толерантної поведінки, методи стимулювання. Важливо звертати увагу на розумне поєднання всіх методів формування толерантності. Для вирішення завдань формування толерантності у

практиці роботи вчителі користуються різноманітними формами організації виховання.

IV. Практичне завдання

Об'єднатись у три групи і записати на аркушах паперу форми організації формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

Представлення. Обговорення.

III. Інформаційне повідомлення про одну із форм формування толерантності

у молодших школярів – ранкову зустріч.

Ранкова зустріч допомагає створити позитивний настрій, атмосферу сприятливого психологічного клімату для кожної дитини, вчителя і всього колективу; створити толерантну атмосферу; визнати, що внесок кожної дитини є важливим у спільній діяльності; забезпечити можливості кожного й усіх у вирішенні завдань; вчити дітей піклуватися про себе та інших; набувати вмінь слухати, говорити, сприймати та аналізувати інформацію, вирішувати проблеми, дотримуватися вказівок, приймати рішення.

Ранкова зустріч проводиться на початку навчального дня у класній або ігровій кімнаті на килимі, де кожен займає зручне для себе положення у колі однокласників, що сприяє вільному, відкритому, доброзичливому, толерантному спілкуванню, дає можливість бачити всіх співрозмовників, спілкуватися «очі в очі», об'єднує учнів класу. Вчитель займає місце поруч з учнями на килимі, для того щоб не відокремлюватись від колективу, не домінувати у спілкуванні.

У проведенні ранкової зустрічі дотримуються такої послідовності:

1. Привітання дітей (компліменти, усмішки);
2. Робота з календарем (природничим, історичним, народним);

3. Обмін новинами, думками (мовні, інтелектуальні, виховні вправи та ігри для формування толерантності, ситуації, поради, презентація робіт, «крісло автора»);

4. Планування робочого дня.

Під час проведення ранкової зустрічі важливо звернути увагу на:

- створення атмосфери довіри, доброзичливості;
- залучення усіх до обговорення, прийняття рішень;
- заохочення з боку однокласників і вчителя;
- справедливість та рівноправність у співробітництві;
- щирість та неупередженість позиції вчителя.

IV. Практичне завдання.

Об'єднатись у чотири групи і за поданою структурою скласти план-конспект ранкової зустрічі, користуючись набором завдань для ранкової зустрічі на картках.

Представлення ранкових зустрічей. Обговорення.

V. Ознайомлення вчителів початкової школи з тренінгом для молодших школярів «Я – толерантний. Я – толерантна».

Вчителям пропонується ознайомитися з програмою тренінгу «Я – толерантний. Я – толерантна», де зазначені мета, завдання, структура, розробки тренінгових занять.

VI. Практичне завдання.

Провести одне заняття в групі вчителів.

Обговорення.

VII. Ознайомлення вчителів із програмою «Толерантний світ».

Вчителям пропонується ознайомитися з програмою «Толерантний світ».

Запитання, обговорення.

VIII. Творче завдання.

Запропонувати виховний захід щодо формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

IX. Підсумки.

Література

1. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К. : СПД «Цудзинович Т.І.» – 2007. – 204 с.

2. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти : методичний аспект / Олександра Савченко // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 4–7.

3. Сухопара І. Г. Групова робота як чинник формування толерантності у молодших школярів у позурочній діяльності / І. Г. Сухопара // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Дод. 4 до Вип. 31, Том IV (12) : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2014. – С. 359–364.

4. Сухопара І. Г. Роль вчителя як чинника формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку / І. Г. Сухопара // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Дод.1 до Вип. 31, Том II (45) : Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К. : Гнозис, 2013. – С. 478–482.

5. Тернопільська В. І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку / В. І. Тернопільська // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2014. – Вип. 82, Част.І. – С.66–71.

6. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения : практическое пособие / Клаус Фопель / Пер. с нем.; В 4-х томах. Т. – М.: Генезис, 1999. – 160 с: ил.

Заняття 6. Створення толерантного середовища в початковій школі

Блага природа так про все подбала, що всюди ти знаходиш чому вчитися. Леонардо Да Вінчі

Мета: розкрити мету, сутність, функції, структуру толерантного середовища в початковій школі.

Форма проведення заняття – лекція-візуалізація.

Ключові слова: виховне середовище, толерантне середовище, його функції, структура.

Обладнання: презентація POWER POINT до лекції.

Зміст заняття:

1. Сутність поняття «толерантне середовище», його функції.
2. Структура толерантного виховного середовища для молодших школярів.
3. Роль вчителя початкової школи у створенні толерантного середовища.

Література

1. Алексєєнко Т. Ф. Виховне середовище / Т. Ф. Алексєєнко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 95–96.
2. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К. : СПД «Цудзиневич Т.І.» – 2007. – 204 с.
3. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підр. для вищ. навч. закл. / О. Я. Савченко – 2-ге вид. – К. : Грамота, 2013. – С.153–157.
4. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект / Олександра Савченко // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 4–7.
5. Соціологія. Короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. центр духов. культури, 1998. – С. 469.
6. Сухопара І. Г. Створення виховного середовища як чинника формування толерантності у молодших школярів / І. Г. Сухопара // «Нове

та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук»: збірн. тез наук. робіт учасників міжн. наук.-практ. конференції (м. Львів, 28 лют. – 1 бер. 2014 р.): – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 32–35.

7. Сухопара І. Г. Виховне середовище в початковій школі / І. Г. Сухопара // Початкова школа і сучасність. – 2015. – № 10. – С.7–14.

8. Щуркова Н. Е. Практикум по педагогической технологии. / Н. Е. Щуркова. – М. : Педагогическое общество России, 1998. – 234 с.

9. Ягупов В. В. Педагогика : навчальний посібник / В. В. Ягупов – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

Заняття 7. Толерантне спілкування у взаємодії вчителя й учнів початкової школи

Найголовніша формула успіху – знання

«як поводитися з людьми». Теодор Рузвельт

Мета: ознайомити вчителів початкової школи з технологіями толерантного спілкування, розкрити основні вимоги до толерантного спілкування вчителя і учня; сприяти формуванню практичних навичок толерантного спілкування, оволодінню прийомами та технологіями, побути в ролі учня початкової школи, відчувати його емоції та переживання.

Форма проведення заняття – тренінг.

Ключові слова: толерантне спілкування, «Я-висловлювання», «Я-повідомлення», «активне слухання», комплімент.

Обладнання: презентація POWER POINT, набір карток з описом технік толерантного спілкування, фломастери, папір для роботи в групі, стікери.

Хід заняття

I. Привітання. Знайомство в колі

Вчителям початкової школи пропонується назвати своє ім'я та продовжити речення: «Інші не знають, що я ...»

II. Повідомлення теми і мети тренінгу

III. Очікування учасників

На плакаті намальований кошик для врожаю. Учасникам пропонується на стікерах у формі листочків, що символізують паростки рослин, написати свої очікування від тренінгу та «посадити» їх навколо кошика.

IV. Обговорення правил роботи

Для спільної продуктивної роботи учасникам пропонується прийняти правила роботи. Можливий варіант:

- Висловлюватись лаконічно
- Точно висловлювати свої думки
- Уважно слухати інших, не перебивати
- Бути доброзичливими
- Виявляти повагу до інших поглядів, думок, людей
- Бути «тут і тепер»

V. Інформаційне повідомлення «Толерантне спілкування»

Толерантне спілкування – це взаємодія двох або більше людей, під час якої виникає психічний контакт, що проявляється в обміні інформацією, взаємовпливі, взаєморозумінні, взаємопереживанні на основі поваги, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Толерантне спілкування потрібне для:

- 1) забезпечення гармонійного співіснування представників, що відрізняються один від одного за різними ознаками (миротворча функція);
- 2) надання виходу з конфліктних ситуацій; орієнтує стосунки між людьми на дотримання рівноправності, поваги та свободи (регулююча функція);
- 3) нормалізації психологічної атмосфери в групі, певному прошарку суспільства і суспільства в цілому (психологічна функція);
- 4) розвитку співпереживання, вміння правильно та лояльно оцінювати вчинки інших; зразку організації життєдіяльності у соціумі (виховна функція);

- 5) розвитку готовності до спілкування, співробітництва і взаєморозуміння з представниками різних груп, іншого світогляду тощо (комунікативна функція);
- 6) збереження та збагачення культурного досвіду групи, етносу, прошарку суспільства (функція збереження культури);
- 7) отримання щастя від спілкування з іншими, від усвідомленням власної індивідуальності, від визнання групою і суспільством (феліцитологічна функція).

VI. Вправа «Ознаки толерантного спілкування»

Мета: визначення ознак толерантного спілкування.

Учасники об'єднуються у невеликі групи за власним бажанням. У центрі аркуша пишеться слово «толерантне спілкування». Учасникам методом «мозкового штурму» пропонується записати ознаки толерантного спілкування. Один представник кожної групи зачитує ознаки. Виявляються спільні ознаки.

VII. Інформаційне повідомлення «Техніки толерантного спілкування»

Однією з технік толерантного спілкування є активне слухання – це техніка спілкування з співрозмовником, яка полягає в наданні йому підтримки у розмові з метою активізації його мовлення і збереження його внутрішнього психологічного комфорту. Головне в активному слуханні – переключення себе (своїх думок, почуттів, стану) на співрозмовника (на його думки, почуття, стан).

Ознаками активного слухання є:

- прояв зацікавленості, участі;
- готовність надати підтримку;
- прагнення повністю зрозуміти співрозмовника.

Етапи активного слухання:

1. Несловесна підтримка мовця – контакт очей, «поза слухання», кивки, вираз згоди: «Угу», «Так-так» і таке інше.

2. Фрази перенесення відповідальності висловленого на партнера (перефразування буде ефективним, якщо буде підкреслюватись, хто саме висловив цю думку) – «Ви вважаєте, що ...», «Отже, ви говорите, що ...», «Значить, ви стверджуєте, що ...», «Отже, ваша думка зводиться до наступного ...», «Ви висловилися таким чином, що ...», «Ваші слова підтверджують думку про ...» тощо.
3. Формулювання змісту висловлювання – треба позбутися власних емоцій, оцінок.
4. Отримання згоди співрозмовника після інтерпретації його думки – «Я правильно зрозумів?», «Це так?», «Я нічого не переплутав?». Можливо, буде потрібно перефразувати сказане ще раз, до повного розуміння.
5. Демонстрація свого ставлення до почутого – підкреслити, що це ваша думка з приводу почутого. Висловлювати відношення тільки до слів, але не до особистості співрозмовника.
6. Висловлення свого власного судження по суті справи – «Моя думка ...», «Я вважаю ...», «Я думаю ...» і т. ін..

VII. Вправа «Техніки толерантного спілкування»

Мета: ознайомити з техніками толерантного спілкування; формувати вміння користування техніками толерантного спілкування.

Учасники тренінгу об'єднуються у невеликі групи за кольором волосся. Кожній групі пропонується ознайомитися з однією технікою толерантного спілкування, скласти власні висловлювання, пояснити іншим групам, як користуватися зазначеною технікою.

Завдання для першої групи

1. Ознайомитися з технікою «Я-повідомлення»

Техніка «Я-повідомлення» дозволяє не лише висловити ті почуття, які виникають у складних ситуаціях, а й коректно позначити існуючі проблеми і при цьому, що вкрай важливо, усвідомити власну відповідальність за їхнє розв'язання. Для того щоб опанувати цю техніку

спілкування, необхідно навчитись усвідомлювати свої почуття й уміти правильно повідомляти про них.

Структура «Я-повідомлення» складається з чотирьох частин.

Перша частина – потрібно об'єктивно, неупереджено описати ситуацію або поведінку людини, що викликає у вас негативні почуття (напруження, роздратування, невдоволення). Описувати ситуацію або поведінку зазвичай починають зі слова «коли»: «Коли я бачу, що...»; «Коли я чую...»; «Коли я

стикаюся з тим, що...». У цій частині «Я-повідомлення» потрібно констатувати факт, уникаючи при цьому незрозумілість, звинувачувальний тон та моралізаторство. Потрібно говорити про поведінку людини (дитини або батька), але не давати оцінку її особистості.

Друга частина – необхідно називати ті почуття, які ви відчуваєте з приводу поведінки людини («Я відчуваю роздратування, безпорадність, біль, прикрість, образу тощо»).

Третя частина – слід чітко і ясно показати, яка негативна дія призводить до такої реакції («Мені доводиться...», «Я змушена...»).

Четверта частина – має містити прохання або повідомлення про те, як саме партнер по спілкуванню може змінити свою поведінку («Будь ласка, намагайтеся...»,).

Завдання для першої групи

1. Навести власні приклади «Я-повідомлення».
2. Пояснити іншим учасникам техніку «Я-повідомлення».

Завдання для другої групи

1. Ознайомитися з технікою «Я-висловлювання».

Ця техніка передбачає розмову з співрозмовником від першої особи. Це означає, що більшість висловлювань починається зі слова «я» – звідси і назва. Висловлювання в такій формі дозволяють відкрито повідомити про свої почуття співрозмовнику, не зачіпаючи його особисто, не ображаючи його хибними припущеннями про те, що він хоче чи що відчуває.

Приклади «Я-повідомлення»

Структура «Я-повідомлення»			
Об'єктивне описування події чи поведінки	Мої почуття	Причина виникнення почуття	Висловлювання прохання
Коли ви критикуєте мою роботу, не говорячи, в чому я помиляюся	Я відчуваю нерозуміння	Адже я не знаю, що конкретно потрібно виправити	Скажіть мені, що я роблю не так
Коли ви запізнюєтеся на заняття	Я відчуваю, що мені важко, і засмучуюся	Мені доводиться міняти хід заняття, я втрачаю час	Будь ласка, намагайтеся приходити вчасно
Кожного разу, коли ви не приходите на батьківські збори	Я відчуваю прикрість і досаду	Адже через те, що мені доводиться передавати інформацію вам особисто, я витрачаю багато часу	Якщо ви не в змозі прийти, будь ласка, пришліть когось замість себе

Приклади техніки «Я-висловлювання»

Я непокоїлася...

Я не задоволена...

Я хочу знати...

2. Навести власні приклади «Я-висловлювання».

3. Пояснити іншим учасникам техніку «Я-висловлювання».

Завдання для третьої групи

1. Ознайомитися з технікою компліменту.

Комплімент – це особлива форма похвали, вираз схвалення, поваги, визнання або захоплення; люб'язності, приємні слова, утішний відгук.

Комплімент допомагає встановлювати добрі стосунки з іншими людьми, приносить задоволення і піднімає самооцінку людини.

Промовляючи комплімент, ми маємо бути по можливості чесними і відвертими, наші слова не повинні містити в собі яскраво виражених лестощів. Коли висловлюють щирий комплімент, то зосереджуючись на іншій людині, шукають її позитивні якості, відтак думка про неї зростає. Вважається, що коли людина говорить іншій людині приємні слова, вона підвищує власну самооцінку, оскільки необхідно бути впевненим у собі, щоб бачити добре в інших людях і озвучувати ці думки. Окрім того, уважність і вміння помічати позитивні якості в інших допомагає розкривати більше хорошого в нас самих.

Приклади компліментів

«Один сенс». Комплімент повинен відображати тільки позитивні якості людини, потрібно уникати подвійного сенсу, коли якість можна вважати і позитивною і негативною.

«Без гіпербол». Відображена позитивна якість повинна мати невелике перебільшення.

«Висока думка». Важливим чинником у результативності цього прийому є власна думка людини про рівень відображених у компліменті якостей.

«Без дидактики». Це правило полягає в тому, що комплімент повинен констатувати наявність даної характеристики, а не містити рекомендації щодо її поліпшення.

«Без претензій». Співрозмовник не прагне до вдосконалення своєї якості, він вважає, що було б не погано, якщо б це позитивна якість була виражена у нього сильніше, ніж зараз.

«Без приправ». Останнє правило стосується не самого змісту компліменту, а тих доповнень, які нерідко йдуть за ним.

2. Навести власні приклади компліментів.
3. Пояснити іншим учасникам техніку компліменту.

Представлення кожною групою техніки толерантного спілкування.
Обговорення.

VIII. Вправа «Створення правил толерантного вчителя».

Мета: створити правила толерантного вчителя у спілкуванні.

Учасники тренінгу об'єднуються у невеликі групи за кольором одягу. Кожній групі пропонується створити правила толерантного вчителя у спілкуванні. Представити свої правила.

Обговорення. Висновки.

IX. Здійснення очікувань. Підведення підсумків.

Ведучий роздає стікери, що символізують плоди (урожай) і пропонує написати, чи виправдалися очікування. Потім учасники по колу озвучують написане і прикріплюють до плаката в кошик картинки плодів.

Література

1. Волков Б. С. Психология общения в детском возрасте / Б. С. Волков, Н. В. Волкова – 3-е изд. – СПб : Питер, 2008. – 272 с. (Серия «Детскому психологу»).
2. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю. Б. Гиппенрейтер – М. : АСТ, 2008. – 240 с.
3. Гиппенрейтер Ю. Б. Продолжаем общаться с ребенком. Так? / Ю. Б. Гиппенрейтер – М. : АСТ, 2008. – 256 с.
4. Карнегі Д. Як завоювати друзів і впливати на людей / Дейл Карнегі. – Харків : Промінь, 2001. – 562 с.
5. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К. : СПД «Цудзиневич Т.І.» – 2007. – 204 с.
6. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности / С. Д. Щеколдина – М. : «Ось-89», 2004. – 80 с. (Действенный тренинг).

Заняття 8. Ігрова діяльність як метод формування толерантності у молодших школярів

*Гра – це величезне світле вікно, через яке у духовний
світ дитини вривається живий потік уявлень,
понять про навколишній світ. Василь Сухомлинський*

Мета: розширити знання вчителів початкової школи про можливості ігрової діяльності щодо формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; ознайомити з методикою проведення ігор для формування толерантності у молодших школярів.

Форма проведення заняття – рольова гра.

Ключові слова: гра, ігрова діяльність, толерантність, формування толерантності. *Обладнання:* картки з набором ігор для формування толерантності у молодших школярів для роботи трьох груп вчителів.

Зміст заняття:

1. Ігрова діяльність як засіб формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.
2. Ігри для розвитку почуття власної гідності, впевненості у собі.
3. Ігри для розвитку емпатії, здібностей до рефлексії.
4. Ігри для формування дружніх стосунків у колективі молодших школярів.

I. Привітання, знайомство в колі.

Вчителям початкової школи пропонується назвати своє ім'я та продовжити речення: «Моя улюблена гра ...» або «Я люблю грати ...».

II. Повідомлення теми і мети рольової гри. Постановка проблеми.

Ігрова діяльність є природною, захоплюючою діяльністю молодших школярів. У процесі гри відбувається згуртування колективу, діти вчаться конструктивно взаємодіяти, досягати мети спільними зусиллями, розуміти

один одного, поважати себе та інших. З метою формування толерантності у молодших школярів доцільно проводити ігри:

для виховання поваги до себе (почуття власної гідності, впевненості у собі, відповідальності);

для виховання поваги до іншого (розвитку емпатії, здібностей до рефлексії);

для виховання вміння взаємодіяти з іншими (встановлення дружніх, толерантних стосунків у колективі молодших школярів).

Мета нашої гри полягає в тому, щоб увити себе на місці учня початкової

школи, відчутти його емоції, почуття, враження. Завдання нашого заняття: вибрати ігри, які найкраще сприяють формуванню толерантності, відповідають потребам та інтересам молодшого школяра, не вимагають багато часу для підготовки і проведення. Формуванню толерантності у молодших школярів будуть сприяти ігри для розвитку почуття власної гідності, впевненості у собі, поваги до іншого, емпатії, здібностей до рефлексії, дружніх стосунків у колективі.

III. Розподіл ролей. Встановлення правил.

Учасники об'єднуються в три групи. Кожна група отримує набір карток із описом правил гри. В кожній групі визначаються учні та вчителі. Потрібно програти описані ігри, змінюючи ролі вчителів і учнів, таким чином, щоб кожен

учасник побував у ролі вчителя і учня. Серед ігор вибрати ті, які найбільше сприяють формуванню толерантності, викликають емоції, почуття, відповідають потребам та інтересам молодших школярів.

Правила гри:

1. Поважати почуття учасників гри.
2. Вислуховувати думку кожного.
3. Спільно приймати рішення.

IV. Ігровий етап.

Ігри для першої гри

Гра «Чарівна скринька»

Мета: допомогти дітям усвідомити унікальність та неповторність кожного, розуміння, що всі люди однаково важливі, сприяти розвитку впевненості у собі, вихованню поваги до себе та інших.

Обладнання: гарна скринька з дзеркалом усередині.

Вчитель приносить і показує красиву скриньку. Повідомляє дітям: «Ця скринька – чарівна. Зазирнувши у скриньку кожен з вас зможе побачити зображення «найважливішої людини на Землі». Але не можна розкривати «таємницю»:

розповідати, кого побачили, поки всі діти по черзі не зазирнуть у скриньку.

Далі всі учні по черзі дивляться у скриньку.

Обговорення за запитаннями:

Хто найважливіша людина у світі? Чому?

А інші люди?

Гра «Віддзеркалення»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, його емоції, почуття, навчитися відображати їх.

Учасники об'єднуються у пари. Спочатку перший з них грає роль «дзеркала», інший – «людини». Учасник, який грає роль «дзеркала», повинен в точності

повторити рухи. Потім учасники обмінюються ролями.

Обговорення за запитаннями:

Чи важко було відтворювати рухи іншої людини? Чому?

Що ви відчували, коли відтворювали рухи?

В якій ролі ви краще себе почували?

Гра «Біла Ворона»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, встановити дружні стосунки.

Вчитель об'єднує учнів у 4 групи (наприклад, коти, жаби, собаки, качки), повідомляючи кожному на вушко одну з 4-х тварин. Всі учні встають і виходять на «галявинку», де мають не говорити ні слова, а тільки вимовляти звуки, які створюють ці тварини. За звуками учням потрібно об'єднатися у команди – котів, жаб, собак, качок. Одному з учнів повідомляється слово «ворона». Вчитель спостерігає за поведінкою школярів.

Обговорення гри відбувається за запитаннями:

Як ви знайшли свої групи?

Чи важко було знайти свою групу тварин? Чому?

Чому на тебе ніхто не звертав уваги?

Як ти почувався «білою вороною» відокремленою від усіх?

Діти чому ви не звертали на уваги на «білу ворону»?

Чи хотіли б ви опинитись на місці «білої ворони»? Чому?

Чи бувають «білі ворони» серед людей? Які вони?

Як ви тепер будете ставитись до таких людей?

Гра «Витинанка»

Мета: показати дітям, що ми всі люди різні.

Обладнання: паперові серветки для всіх учасників гри.

Учням роздаються однакові паперові серветки, пропонується точно дотримуватись інструкцій, виконуючи всі дії. Відірвати правий верхній кут,

скласти фігуру навпіл, закруглити гострий кут, скласти фігуру навпіл, відірвати прямий кут, розгорнути аркуш, розглянути отриману фігуру.

Показати іншим

свою фігуру.

Обговорення за запитаннями:

Чому всі ваші витинанки різні, усі ж виконували однакові інструкції?

Чи добре, що у нас всі різні витинанки? Чому?

Чи добре, що всі люди різні? Чому?

Ігри для другої групи

Гра «Я вмію»

Мета: допомогти дітям у розвитку впевненості у собі, унікальності та неповторності кожного, розуміння того, що всі діти талановиті.

Діти стають у коло. Роблять крок вперед і називають те, що вони вміють робити якнайкраще, наприклад: «Я вмію швидко бігати», «Я вмію малювати кішку», «Я вмію співати» і т. д. Повторювати вміння інших не можна.

Гра «Допоможи сліпому»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, допомогти йому.

Обладнання: хустка для зав'язування очей.

Діти об'єднуються в пари. Один з них перебуває в ролі «сліпого», інший – «поводиря». У першого зав'язані очі й він має рухатися по кімнаті, з власної ініціативи обираючи напрямок руху. Завданням іншого учасника є робити так, щоб «сліпий» не зіткнувся з предметами кімнати та іншими учасниками. Потім діти обмінюються ролями.

Обговорення за запитаннями:

Як ви відчували себе в ролі «сліпого» і «поводиря»?

Яка роль виявилась важкою для вас? Чому?

Гра «Добрі ельфи»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, знайти слова, жести, які заспокоюють, вчити встановлювати дружні стосунки у групі.

Колись дуже давно люди, боролись за своє виживання, багато працювати вдень і вночі. Вони дуже стомлювались. Добрим ельфам їх стало дуже шкода.

Коли наставала ніч, вони почали прилітати до людей, гладили по голівці, заколихувати добрими словами. І тоді люди спокійно засинали. А зранку, сповнені сил та енергії бралися за роботу.

Зараз ми з вами об'єднаємось у групу давніх людей і добрих ельфів і зіграємо їх ролі. Потім групи оміняються ролями.

Обговорення за запитаннями:

Як Ви почували себе у ролі давніх людей і добрих ельфів?

Яка роль вам сподобалась більше?

Які прийоми ви знайшли для того, щоб заколисати людей?

Гра «Картопля»

Мета: показати дітям, що ми всі люди різні.

Обладнання: кошик картоплі.

Вчитель приносить кошик картоплі. Дітям пропонується взяти собі картоплину, уважно розглянути, знайти особливі відмінності, запам'ятати її вигляд. Потім всі картоплині кладуться знову в кошик. Кожен повинен знайти «свою» картоплю і описати її відмінності.

Обговорення за запитаннями:

Чи важко було знайти відмінності своєї картоплини? Чому?

Що вам допомогло знайти відмінності?

Чи всі люди як картоплині схожі між собою? Чому?

Як побачити відмінності кожної людини?

Ігри для третьої групи

Гра «Я – інший»

Мета: допомогти дітям розвивати впевненість у собі, розуміти неповторність кожного, унікальність всіх.

Обладнання: дзеркало.

Дітям пропонується уважно подивитися на себе в дзеркало, звернути увагу на колір очей, волосся, форму обличчя, зріст, порівняти себе з іншими, знайти відмінності. Подумати про те, чим ти приваблюєш інших? Скласти невеличку розповідь про свою зовнішність і найбільш привабливу відмінність. Кожен розповідає.

Обговорення за запитаннями:

Що у вас всіх спільного?

Чим ви відрізняєтесь від інших?

Гра «Іграшки, що ожили»

Мета: допомогти відчувати стан іншого, вчити встановлювати дружні стосунки у групі за допомогою міміки, жестів.

Діти заплющують очі й уявляють себе улюбленою іграшкою, думають про те, чим вона займається, коли прокидається вночі. Учням пропонується

виконати роль

улюбленої іграшки та познайомитися з іншими іграшками. Всі дії виконуються мовчки, щоб не розбудити дорослих.

Обговорення за запитаннями:

Чи вдалося вам вгадати іграшку, яку зображували інші?

Чи важко було зрозуміти емоції інших?

Гра «Ярлики»

Обладнання: 3 набори розрізаних картинок, «корони». На кожній «короні» написаний один з поданих виразів: «Усміхайся мені», «Будь похмури́м», «Корчи гримаси», «Ігноруй мене», «Підбадьорюй мене», «Жалій мене», «Кажі, що я нічого не вмію».

Діти об'єднуються у три підгрупи. Кожному одягається на голову «корона» так, щоб він не бачив, що на ній написано. Кожній підгрупі дається завдання скласти цілу картину з розрізаних частин, але звертатися під час роботи до учасника своєї групи потрібно так, як зазначено на його «короні». Через 7-10 хвилин усі, не знімаючи своїх «корон», проводять обговорення за запитаннями:

– Чи сподобалось вам, коли з вами спілкувалися таким чином?

Гра «З'єднувальна нитка»

Мета: показати унікальність і важливість кожного в колективі.

Діти сидають у коло, передаючи один одному клубок ниток так, щоб усі хто вже тримали клубок узялися за нитку. Пропонується передавати клубок і супроводжувати висловленнями про те, чого хочуть для себе і що можуть побажати іншим. Починає вчитель, показуючи приклад. Коли клубок повернеться до вчителя, дітям пропонують натягнути нитку так, щоб відчути кожного і одне ціле.

Обговорення за запитаннями:

Що ви відчували коли передавали і натягували нитку?

Чому кожен із вас важливий і унікальний у нашому колективі?

V. Аналіз гри

Що ви відчували під час проведення ігор?

В якій ролі почувалися краще?

Які ігри виявилися найбільш ефективними для формування толерантності молодших школярів?

VI. Підсумки

Література

1. Крюкова С. В. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь. Программа эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста:

Практическое пособие / С. В. Крюкова, Н. П. Слободяник – М. : «Генезис», 2006. – С. 101–192.

2. Кукушин В. С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме : пособ. для учителя/ В. С. Кукушин. – Ростов н / Д : Гин Го, 2001. – С. 270–276.

3. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения / Клаус Фопель. – Пер. с нем. – М. : Генезис, 2003. – 336 с. – (Все о психологической группе).

4. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности / С. Д. Щеколдина – М. : «Ось-89», 2004. – С. 29–37, 49–64. (Действенный тренинг)

5. Вачков И. Путешествие к волшебнику / Игорь Вачков // Школьный психолог. – 2002. – № 47 (декабрь). – С.16.

Заняття 9. Використання потенціалу позакласного читання щодо формування толерантності у молодших школярів

Книги мають особливу чарівність; книги дають

*нам насолоду: вони розмовляють із нами,
дають нам добрі поради, вони стають
живими друзями для нас. Франческо Петрарка*

Мета: розкрити можливості позакласного читання щодо формування толерантності у молодших школярів; ознайомити з прийомами роботи та колом художніх творів щодо формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку.

Форма проведення заняття – практикум.

Ключові слова: формування толерантності, позакласне читання, проектна робота, позаурочна діяльність, робочий зошит.

Обладнання: читанки для позакласного читання В. Науменко, І. Сухопари, робочі зошити «Толерантне мишеня», «Толерантне слоненя», «Ми різні, але ми

друзі», «Подорож світом», «Толерантний їжачок», списки літератури для позакласного читання.

Зміст заняття:

1. Позакласне читання, його завдання і можливості щодо формування толерантності у молодших школярів.
2. Коло художньої літератури для молодших школярів для формування толерантності.
3. Прийоми роботи з художнім твором, які сприяють формуванню толерантності.
4. Форми ознайомлення з культурою інших країн і народів засобами художнього слова.

I. Привітання, знайомство в колі.

Вчителям початкової школи пропонується привітатись, назвати своє ім'я та продовжити речення: «Мій улюблений персонаж дитячих книжок ..., тому що...».

II. Повідомлення теми і завдань практикуму.

III. Інформаційне повідомлення

Твори дитячої художньої літератури допомагають формувати толерантність у дітей молодшого шкільного віку, оскільки вони: формують уявлення, знання

молодших школярів про толерантність, толерантну особистість, демонструють приклади толерантної поведінки, збагачують життєвий досвід школярів, викликають емоції та почуття у дітей. З цією метою твори художньої літератури для дітей молодшого шкільного віку мають:

- відповідати віковим особливостям молодших школярів;
- мати захопливий сюжет, події, які динамічно розгортаються, інтригують, спрямовують увагу на сприймання змісту;
- мати одну сюжетну лінію, невелику кількість дійових осіб;
- представляти художню цінність;
- збагачувати життєвий досвід школярів, надавати приклади толерантної поведінки, але при цьому не містити прямих моральних вказівок, а мати прихований виховний вплив;
- головні герої, їх риси, вчинки мають бути подібні до рис характеру самих дітей, з ними повинні траплятися ті самі неприємності і пригоди, що і з дитиною;
- викликати емоції, почуття, впливати на розвиток емпатії.

IV. Практичне завдання

Учасникам пропонується об'єднатись у невеликі групи відповідно до класу, в якому вчитель зараз працює (1, 2, 3, 4). Обрати книгу для позакласного читання відповідно до класу, відібрати твори різних жанрів, які найкраще сприяють формуванню толерантності у молодших школярів. Запропонувати різноманітні види роботи з даними творами, які дають змогу формувати толерантність. Визначити найбільш ефективні види роботи, представити їх. Обговорення.

V. Складання алгоритму роботи з художнім твором для обговорення

Вчителям пропонується обговорити та скласти алгоритм роботи для читання та обговорення художнього твору як форми виховної діяльності.

Орієнтована послідовність роботи у ході читання та обговорення художніх творів:

- підготовка до сприймання художнього твору;
- виразне емоційне читання твору;
- з'ясування емоційного впливу, вражень;
- розуміння змісту прочитаного;
- аналіз вчинків, моральних якостей персонажів;
- з'ясування мотивів учинків героїв;
- обговорення ставлення дітей до вчинків дійових осіб;
- виявлення зв'язків із життєвим досвідом молодших школярів;
- виявлення авторської позиції;
- обговорення висновків;
- творчі завдання.

VI. Інформаційне повідомлення

Твори зарубіжної дитячої літератури дають змогу познайомити молодших школярів із культурою, традиціями, звичаями інших народів за допомогою художнього слова. Казки народів інших країн допомагають зацікавити дітей культурою інших народів, зрозуміти та прийняти думки, відмінні від наших. Казки інших народів світу не лише знайомлять, але й пояснюють певні традиції, звичаї, чому і як вони виникли. У казках простежуються цінності народу, властиві йому риси характеру, що дає можливість скласти уявлення про країну і народ. Одним із видів такої діяльності може бути робота з зошитами «Толерантне мишення», «Толерантне слонення», «Толерантний їжачок», «Ми різні, але ми друзі», «Подорож іншими країнами».

VII. Практичне завдання.

Учасникам пропонується об'єднатися в групи за днями народження – взимку, навесні, влітку, восени. Вчителі обирають один із зошитів, ознайомлюються зі змістом, пропонують види роботи для молодших

школярів. Представляють свою роботу іншим учасникам. Роблять висновки.

VIII. Творче завдання.

Учасникам пропонується об'єднатися в групи за власним бажанням і запропонувати теми і завдання для проектної діяльності молодших школярів щодо вивчення культури інших країн у позаурочній діяльності.

Представлення проектів. Обговорення. Висновки.

IX. Підсумки роботи.

Література

1. Сухопара І. Г. Перші кроки : кн. для позакл. читання в 1 кл. / В. О. Науменко, І. Г. Сухопара. – К. : Літера ЛТД, 2013. – 160 с. : іл.
2. Сухопара І. Г. Чарівне слово : Кн. для позакл. читання в 2 кл. / В. О. Науменко, І. Г. Сухопара. – К. : Літера ЛТД, 2013. – 160 с. : іл.
3. Сухопара І. Г. Веселкова читанка: для позакл. читання в 3 кл. / В. О. Науменко, І. Г. Сухопара. – К. : Літера ЛТД, 2014. – 192 с. : іл.
4. Сухопара І. Г. Вікно у світ: кн. для позакл. читання в 4 кл. / В. О. Науменко, І. Г. Сухопара. – К. : Літера ЛТД, 2015. – 192 с. : іл.
5. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К. : СПД «Цудзинович Т.І.» – 2007. – 204 с.
6. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект / Олександра Савченко // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 4–7.

Заняття 10. Шляхи попередження та подолання конфліктів у початковій школі

Ображаючи іншого, ти не турбуєшся про самого себе

Леонардо де Вінчі

Мета: ознайомити вчителів початкової школи з основними шляхами попередження і подолання конфліктів у молодших школярів; розробити

методичні рекомендації щодо попередження конфліктних ситуацій в початковій школі.

Форма проведення заняття – тренінг.

Ключові слова: конфлікт, причини виникнення, ознаки.

Зміст заняття:

1. Конфлікт, його сутність, причини виникнення й ознаки.
2. Види конфліктів і стратегії поведінки.
3. Технології попередження й подолання конфлікту вчителя і учня початкової школи.
4. Технології попередження й подолання конфлікту між молодшими школярами.

I. Привітання. Знайомство в колі

Вчителям початкової школи пропонується назвати своє ім'я та продовжити речення: « Я не конфліктую з іншими, тому що...».

II. Повідомлення теми і мети тренінгу

III. Очікування учасників

На дошці прикріплений великий аркуш паперу. Учасникам пропонується на стікерах у формі пазлів написати свої очікування від тренінгу та прикріпити до аркуша білого паперу.

IV. Обговорення правил роботи

Для спільної продуктивної роботи учасників занять пропонується прийняти правила. Можливий варіант:

- Говорити коротко і по темі
- Уважно слухати інших, не перебивати
- Виявляти повагу до інших поглядів, думок, людей
- Зберігати конфіденційність
- Бути «тут і тепер»

V. Інформаційне повідомлення «Конфлікт, його причини»

Конфлікт (лат. *conflictus* – зіткнення, сутичка) – зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження й крайнє загострення

суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби.

Причинами виникнення конфлікту є:

- соціально-політичні та економічні;
- соціально-демографічні, які відображають розбіжності між людьми, зумовлені їхньою статтю, віком, належністю до етнічних груп;
- соціально-психологічні, тобто явища в соціальних групах (взаємин, лідерства, настрої);
- індивідуально-психологічні – (здібності, темперамент, характер).

VI. Вправа «Згадай конфлікт»

Мета: визначення причин конфліктів у початковій школі.

Учасники об'єднуються у невеликі групи за власним бажанням. Учасникам пропонується записати у дві колонки учасників конфлікту та причину його виникнення (за останні 2-3 місяці). Один представник кожної групи ознайомлює з результатами всіх. Виявляються спільні учасники та причини конфлікту в початковій школі.

VII. Вправа «Як уникнути конфліктів?»

Мета: визначення шляхів попередження конфліктів у початковій школі.

Учасники об'єднуються у невеликі групи за власним бажанням. Кожній групі пропонується скласти рекомендації щодо попередження конфліктів: для першої групи – між учителем і батьками; для другої групи – між учителем і окремими учнями; для третьої групи – між учителем і адміністрацією. Один представник кожної групи ознайомлює всіх з рекомендаціями.

Обговорення, доповнення, пропозиції інших учасників.

VIII. Інформаційне повідомлення «Шляхи вирішення конфліктних ситуацій»

Для вирішення конфліктних ситуацій у початковій школі потрібно:

1. Знайти коріння її зародження, визначити сфери, причини і рівень.
2. Проаналізувати власні почуття та емоції щодо конфлікту.
3. Зрозуміти глибинні інтереси кожного учасника конфлікту.

4. Обрати оптимальну модель поведінки.
5. Запропонувати ідеї щодо вирішення конфлікту, які задовольняють усі сторони.
6. Обрати правильне рішення та втілити його в життя.

ІХ. Вправа «Виріши конфлікт толерантно»

Мета: набути вміння толерантно вирішувати конфліктну ситуацію у початковій школі.

Учасники тренінгу об'єднуються у невеликі групи. Кожній групі пропонується знайти вирішення конфліктної ситуації на основі толерантності. Ознайомити інших із запропонованим варіантом.

Конфліктна ситуація для першої групи

Вчителька початкової школи заміняла свою більш досвідчену колегу, яку діти дуже любили. І в перший же день роботи один з учнів класу заявив їй відверто і вороже: «Ви нам не потрібні, ми хочемо нашу вчительку». Як має реагувати вчитель?

Конфліктна ситуація для другої групи

Учні готують театралізоване свято у класі. Ігор отримав роль принца, а роль Василіси Прекрасної вчитель запропонував Оксані, щоб підтримати дівчинку, яка виховується у неблагополучній сім'ї. Ігор – відмінник, користується авторитетом у класі. Коли вчитель озвучив свою думку щодо Оксани в ролі Василіси Прекрасної, то Ігор проголосив: «Їй жабу грати більше підійшло б, ніж Василісу Прекрасну!». Клас зареготав. Оксана заплакала і вибігла з класу. Як має реагувати вчитель?

Конфліктна ситуація для третьої групи

Ігор, коли приходять до школи, проявляє свої комерційні здібності: то ручку вдало виміняє, то ластик втридорога продасть, то домашніми бутербродами торгує. Діти прозвали його «мінйяло». Батьки Ігоря дорікнули вчителю за невміння виховувати дітей і запобігати появі прізвиськ. Вони були обурені, що їхнього сина називають «мінйяло». Як має реагувати на таке зауваження вчитель?

Обговорення. Висновки.

Х. Здійснення очікувань. Підведення підсумків.

Ведучий роздає стікери у формі пазлів. Він пропонує написати, чи виправдалися очікування. Потім учасники по колу озвучують їх і прикріплюють до пазла-очікування.

Література

1. Здесенко А. П. Конфліктологія: навчальний посібник / А. П. Здесенко – Д. : ДДУ, 1996. – 112 с.
2. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К. : СПД «Цудзинович Т.І.» – 2007. – 204 с.
3. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підр. для вищ. навч. закл. / О. Я. Савченко – 2-ге вид. – К. : Грамота, 2013. – С.153–157.
4. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект / Олександра Савченко // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 4–7.

Додаток К

Програма для молодших школярів

«Толерантний світ»

Програма «Толерантний світ» допоможе учням початкової школи зрозуміти важливість і необхідність толерантності в сучасному світі та житті молодших школярів, ознайомить з правилами толерантного спілкування й взаємодії, допоможе оволодіти навичками толерантної поведінки з оточуючими людьми.

Завдання програми виховної діяльності для формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності «Толерантний світ»:

– розширювати, збагачувати, систематизувати, узагальнювати, уточнювати уявлення молодших школярів про толерантність, толерантну особистість;

– ознайомити з правилами толерантного спілкування, толерантної взаємодії з оточуючими людьми;

– сприяти виявленню доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших людей;

– формувати досвід толерантного спілкування і толерантної поведінки з оточуючими людьми;

– створювати умови для виявлення толерантних учинків.

Програма «Толерантний світ» передбачає проведення різноманітних форм проведення виховної діяльності. Для успішного формування толерантності перевага надавалася інтерактивним, таким як: тренінги, виховні ситуації, ранкові зустрічі, ігри та вправи, уявні подорожі, усні журнали, творчі завдання з малювання, художньої праці, перегляд і обговорення мультфільмів, художніх творів, їх інсценізація, проектна діяльність.

Структура програми

Тематика занять	Клас
Виховні години	
«Толерантний світ», «Толерантна людина», «Я – неповторний і унікальний», «Як стати толерантним»	1
«Мандрівка до країни толерантності», «Я поважаю себе», «Я поважаю інших», «Правила толерантності», «Толерантні друзі»	2
«Подорож до країни толерантності», «Мої друзі – неповторні та різні», «Я спілкуюсь толерантно», «Я поводжусь толерантно», «Наш толерантний клас»	3
«Такий різний світ», «Правила толерантного спілкування», «Правила толерантної поведінки», «Як вирішувати конфлікти», «Толерантна сім'я»	4

Уявні подорожі, мандрівки, ігри-подорожі	
«Мандрівка до країни Толерантності»	2
Уявна гра-подорож до Країни Толерантності	3
Ранкові зустрічі	
Тренінг «Я – толерантний. Я – толерантна»	
«Такій різний світ»	1
«Толерантність – що це?», «Толерантна людина: яка вона?», «Я пишаюсь собою», «Комплімент»	2
«Галявина толерантності», «Я – єдиний у світі», «Я поважаю інших»	3
«Терези толерантності», «Як спілкуватись толерантно?», «Я – толерантний друг»	4
Ігри-драматизації	
«Рукавичка» (українська народна казка)	1
В. Нестайко «Незвичайні пригоди в лісовій школі» (уривки), В. Чухліб «Колискова для ведмедів»	2
О. Комова «Незадоволена Генрієтта», О. Толстой «Золотий ключик або Пригоди Буратіно» (уривок)	3
А. Ліндгрєн «Пєппі Довгапанчоха» (уривки) та інші.	4
Читання й обговорення художніх творів дитячої літератури	
<i>Українські народні казки:</i> («Солом'яний бичок», «Дві білочки», «Два цапи», «Гуска та риба», «Бджоли та ведмідь», «Коза-дереза», «Чому гуси миються у воді, коти – на печі, а кури порпаються в поросі»,	1
	2
«Їжачок та дівчинка», «Ворона, білка та їжак»,	3
«Крилатий, волохатий та масляний»,	4
«Котигорошко»;	1
<i>зарубіжні народні казки:</i> «Чому зимою ялинка зелена?», «Як з'явилися перші метелики?»;	2
«Я – Сам»;	1

<p>Ю. Бедрик «Тьотя Бегемотя», О. Буцень «Гуля», В. Дорошенко «Пригоди Олі та Солі», М. Пономаренко «Як м'яч став веселий», «Ожеледь», Г. Усач «Як зайчик Кося знайшов собі друга», Ю. Ярмиш «Про Андрійка і чашку», С. Маршак «Казка про нерозумне мишеня», Ш. Перро «Чарівниці»;</p>	2
<p>Ю. Бедрик «Чемний Вовчик», П. Воронько «Їжачок», Л. Гнатюк «Їжак», Є. Гуцало «Лис зустрів у лісі лиса», Л. Коваль «Кицька Мурка», О. Комова «Співаюче слоненятко», А. Коцур «Як кошеня з хвостиком посварилося», І. Мацко «Медовий Сухарик», В. Моруга «Мурашка, коник і сонечко», В. Нестайко «Кеша Реша, або Казка про пісню», Д. Павличко «Дівчинка Алісія», М. Пономаренко «Що буває, коли пісеньку образять»,</p>	3
<p>І. Світличний «Як Гусак говорив: «Так-так-так», «Слухала лисичка солов'я», І. Сенченко «Як Олеся заснула в квітці», М. Слабошпицький «Що ж буде з Костиком?», В. Сухомлинський «Пелюстки і квітка», Ю. Ярмиш «Слонятко, що любило танцювати», Г. Андерсен «Стійкий олов'яний солдатик», «Ромашка», Г. Фаллада «Історія про мамину казку»;</p>	4
<p>О. Бусенко «Паперовий янгол», О. Буцень «Полохливий гриб», Є. Гуцало «Ворона з Лісабона і крук із Прилук», І. Калинець «Повітряна кулька», Г. Макуліна «Пригоди коника Стрибунця», М. Микицей «Будинок, який умів розмовляти», Л. Мовчун «Арфа для павучка», «Політ рожевої мрії», О. Овчар «Кольорові пригоди чорного котика», Д. Павличко «Папуга»; О. Пенюк «В пошуках веселки», М. Пономаренко «Капці для бабусі», І. Світличний «Побреженьки для Яремки», М. Стельмах «Заячий</p>	

<p>секрет»,</p> <p>Б. Комар «Загублені рукавички», А. Григорук «Нешасливий день», «Гра в шашки», Д. Павличко «Гонорова ворона», М. Фролова «Щасливий день», Г.Х. Андерсен «Ялинка», «П'ятеро з одного стручка», О. Уальд «Хлопчик-зірка»</p>	
Перегляд і обговорення мультфільмів	
<p>«Дзеркальце» (реж. П. Носов, «Союзмультфільм»), «Про всіх на світі» (реж. Є. Пружанський, «Київнаукфільм»), «Просто так» (реж. С. Аристакесова, «Союзмультфільм»), «Свара» (реж. В. Костилєва, «Київнаукфільм»);</p> <p>«Курча в клітиночку» (реж. Л. Зарубін, «Київнаукфільм»), «Найбільший друг» (реж. П. Носов «Союзмультфільм»), «Найменший гном» (реж. М. Каменецький, «Союзмультфільм»), «Чарівні окуляри» (реж. Є. Пружанський, «Київнаукфільм»);</p> <p>«День, коли щастить» (реж. Ж. Вітензон, «Київнаукфільм»), «Капітошка» і «Капітошко, повертайся!» (реж. Б. Храневич, «Київнаукфільм»), «Пригоди Кота Леопольда» (реж. А. Резніков, «Екран»);</p> <p>«Вінні Пух та всі, всі, всі» (реж. Ф. Хитрук, «Союзмультфільм»), «Гидке каченя» (реж. В. Дегтярьов, «Союзмультфільм»), «Капризна принцеса» (реж. В. і З. Брумберг), «Квітка-Семіцвітка» (реж. Ф. Хитрук, «Союзмультфільм»).</p>	<p>1</p> <p>2</p> <p>3</p> <p>4</p>
Ігри та ігрові вправи	
<p>«Як ми розуміємо толерантність?», «Асоціативний куш», «Хто я?», «Це здорово!», «Ім'я», «Ми та наші імена», «Назви емоційний стан сусіда», «Відверта радість», «Іграшки, що ожили», «Розвеселити партнера», «Фея доброти», «Розтисни кулачок», «Малюємо разом», «Будь ласка», «Вчений»;</p> <p>«Розшифруй слово», «Дерево Толерантності», «Я вмію», «Я –</p>	<p>1</p> <p>2</p>

<p>інший», «Мій портрет в проміннях сонця», «Оплески», «Який я?», «Чарівна скринька», «Картопля», «Знайди свою емоцію», «Олівець на двох», «Давай дружити», «Комплімент», «Промінці сонця»; «Абетка толерантності», «Емблема толерантності», «Кошик», «Віночок толерантності», «Витинанка», «Віддзеркалення», «Три обличчя», «Допоможи сліпому», «Добрі ельфи», «Мурашки», «Прощу – не треба», «Привітання»; «Дієта для толерантних», «Терези толерантності», «Хто це?», «Моя емблема», «Будь впевненим у собі!», «Чарівна крамниця», «Перетворення», «Посудомийна машина», «Фарби», «Життя у лісі», «З'єднувальна нитка», «Ярлики», «Біла Ворона», «Якщо я тебе правильно зрозумів», «Намисто унікальності», «Збір валізи».</p>	<p>3</p> <p>4</p>
Виховні ситуації	
<p>«Велосипед», «На подвір'ї», «На змаганнях», «У цирку», «Поламана іграшка», «Гра», «За партою», «Цукерки», «Знайди рішення» (1-10) «Зустріч подружки після хвороби», «Незнайомка».</p>	<p>1-3</p> <p>4</p>

Додаток Л

Виховна година «Правила толерантності» (2 клас)

Мета: ознайомити учнів з правилами толерантності, виховувати шанобливе ставлення до інших людей; вчити робити толерантні вчинки.

Обладнання: карта мандрівки, дороговказ, ілюстровані матеріали до зупинок.

Хід виховної години

Організаційний момент, створення психологічного настрою.

Вчитель: Давайте створимо атмосферу поваги, доброзичливості, толерантності на нашому занятті. Будь ласка, поверніться один до одного, подивіться в очі й посміхніться.

Повідомлення теми та мети, завдань.

Вчитель: Ви вже знаєте, що толерантність – це вміння розуміти й поважати почуття й думки іншої людини, бути поблажливим до вчинків інших людей, при цьому поважати себе, мати власну думку, вміння співпрацювати з іншими, спільно вирішувати проблеми, виконувати завдання. Людина, яка дотримується таких поглядів, називається толерантною. Як навчитись бути толерантним? Яких правил потрібно дотримуватись? Ці правила ми створимо сьогодні разом із Вами на занятті й навчимося робити толерантні вчинки.

Розповідь вчителя.

Толерантна людина поважає інших людей, навіть якщо вони відрізняються від інших кольором шкіри, національністю, мовою, зовнішнім виглядом, манерою одягатись, інтересами, захопленнями. Толерантна людина вмє розуміти, співчувати, допомогти іншим. Толерантні люди добре знають самих себе, свої переваги і недоліки, впевнені, що проблеми, загрози можна подолати. Толерантні люди не перекладають своєї відповідальності на інших і не намагаються у всьому звинувачувати інших.

Вправа «Обери дієслово»

Серед запропонованих дієслів оберіть ті, які властиві толерантній людині, доповніть їх іншими словами так, щоб вислів називав певний вчинок.

Захистив, образив, провідав, прочитав, відібрав, відвідав, обігрів, штовхнув, допоміг, поділився, злякав, втішив, заспокоїв, подарував, зруйнував, пожалів, вислухав, посварився, ударив, вибачився, помирився, запропонував.

Обговорення за запитаннями:

- Чи подобаються тобі такі вчинки толерантної людини?
- Які вчинки ви робите?
- Оберіть ті вчинки, які можуть бути правилами толерантної людини.

Запис правил на дошці.

Вислухати іншу людину.

Запропонувати свою допомогу, дружбу іншому.

Слухання української народної казки «Як їжачок із звірами подружився».

Жив у лісі їжачок. Добре жилося йому в лісі, досхочу міг їсти різних фруктів та ягід. Вони самі наколювались на голочки і ніби просились до рота. Та не вистачало їжачкові одного – вірного друга. Всі, з ким він хотів заговорити, тікали від нього, бо боялися його колючок. Навіть лисиця та вовк, які, здавалося, нікого й нічого не боялися, й ті, забачивши їжачка ще здалеку, намагалися обходити його стороною.

А що вже говорити про зайця? Кожен ранок цього звірка починався тим, що він обходив свій будиночок з усіх сторін, роздивляючись, чи не притаїлася там ця «страшна тварина». Одного разу заєць таки натрапив на бідного їжачка, який не встиг сховатися під листям і притаївся біля деревини. Побачивши «колюче страховище» (саме так називали його лісові звірі), заєць злякався так, що навіть знепритомнів і впав прямо на їжачка. А коли ж прийшов до тями, то, крім переляканого ведмедя, який прийшов до зайця в гості і, заставши його в такому вигляді, подумав, що він помер, нікого навкруги себе не побачив.

– Постійте, я хочу з вами приятелювати! – благав їжачок, коли зустрічав

когось із звірів. Та вслід чув лише тупіт ніг переляканих тварин.

Одного осіннього дня їжачкові було так самотньо, він ішов лісом і гірко плакав. Раптом почув чийсь тоненький голосок.

– Їжачок, їжачок! Я тебе знаю! Постій!

Їжачок оглянувся довкола, але нікого не побачив.

– Це, мабуть, від самотності мені вже почало таке вчуватися, – подумав вголос їжачок і пішов далі, ковтаючи гіркі сльози.

– Єй-ей! – знову загукав невідомий голос. – Зачекай!

І раптом їжачок побачив прямо біля своїх ніжок маленького мурашу. Мураха стояв і дивився на нього добрими співчутливими очима.

– Ти чому не втікаєш від мене? – запитав його здивований їжачок.

– Тому, що я навмисне чекав тебе тут, адже ти кожного дня прогулюєшся по цій стежині, – відповів мураха.

– І ти мене зовсім не боїшся? – запитав їжачок.

– Аніскілечки. Ти мені нічого поганого не зробив, а навіть навпаки. Вчора ти загубив на цій стежині солодку грушу, і я і мої друзі нею досхочу поласували. Спасибі тобі, друже!

Їжачок здивовано дивився на мураха і не вірив своїм вухам.

– Стривай. Як ти мене назвав? – перепитав він.

– Другом. Адже ж ти не проти зі мною дружити? Давай будемо друзями, – запропонував мураха.

– Із задоволенням! – аж запищав від радості їжачок. – Я так давно мріяв про друга.

Мураха заліз на спину їжачкові, зручніше усівся між голочками і вони вже вдвох продовжували осінню прогулянку по лісі.

А коли ж усі лісові звірі побачили, що малий мураха, і той не боїться їжачка, то, зібравшись всі разом, прийшли до нього додому і запропонували йому

свою дружбу.

З того часу в їжачка з'явилося багато друзів і він уже більше ніколи не був самотнім.

Обговорення вражень від казки

– Які почуття викликала у вас казка?

– Чому звіри боялись їжачка?

– Що відчував їжачок, коли звіри його боялись?

– Хто першим запропонував дружбу їжачкові? Чому?

– Чому інші звіри потоваришували з їжачком?

– Який висновок ви можете зробити для себе?

– Вчинки яких звірят можна вважати толерантними?

– Які поради казки ви можете взяти для правил толерантності?

Запис правил.

Дізнайся про іншу людину щось гарне.

Запропонуй першим свою дружбу іншій людині.

Розгляд ситуацій.

Об'єднавшись у групи, запропонуйте вирішення ситуації толерантною людиною.

Ситуація 1

Твої однокласники грають в цікаву гру. Ти запізнився, а гра розпочалась. Однокласники не хочуть брати тебе до гри. Як ти вчиниш?

Ситуація 2

Андрій брав участь у змаганнях і переміг, а його друг Максим був останній. Максимко дуже засмутився. Що ти запропонуєш вчинити Андрію?

Ситуація 3

Ти вийшов на подвір'я кататися на велосипеді. Товариш, у якого немає велосипеда, просить покататися. Що ти зробиш?

Ситуація 4

Алла вийшла у двір гратися з лялькою. Іванко грався машинкою. Побачивши Аллу, Іванко залишив свою іграшку і попросив в Алли погратися її лялькою.

Що ти запропонуєш зробити Аллі?

– Оберіть ті гарні вчинки, які можуть бути правилами толерантної людини.

Запис правил.

Зрозуміти почуття іншої людини.

Домовлятися з іншими, шукати мирним шляхи вирішення проблем.

Створення правил толерантності.

Вчитель: Давайте уточнимо ті правила толерантності, які ми створили.

– Які правила повторюються?

– Які потрібно додати?

Цінувати кожну людину, поважати її думки, почуття.

Вислухати, зрозуміти іншу людину.

Дізнаватись про гарні якості, переваги, інтереси іншої людини.

Запропонувати свою допомогу, дружбу іншому.

Домовлятися з іншими, шукати мирні шляхи вирішення проблем.

Цінувати та поважати себе.

Підведення підсумків.

- Яких правил Ви вже дотримуетесь?
- Яких правил потрібно навчитись, щоб бути толерантною людиною?

Додаток М

Мандрівка до країни Толерантності (2 клас)

Мета: ознайомити учнів з поняттям «толерантність», розуміння її необхідності в соціумі; формувати уявлення учнів про себе як унікальну, неповторну особистість; виховувати шанобливе ставлення до інших людей на основі співставлення себе з ними, виокремлення подібного і відмінного.

Обладнання: карта мандрівки, дороговказ, ілюстровані матеріали до зупинок, презентація POWER POINT.

Хід мандрівки

Організаційний момент. Привітання.

Парти у класі стоять у два ряди, що нагадують вагон потяга. Учні сидять за партами з пупівками до країни Толерантності, отриманими заздалегідь. Лунають звуки готовності потяга до відправлення зі станції вокзалу. Чути оголошення чергового вокзалу:

– Увага! Шановні пасажери! Подорож до країни Толерантності почнеться рівно за хвилину. Наш потяг відправляється з 3-ї платформи. Просимо всіх зайняти свої місця та уважно слухати гідя вашого класу. Бажаємо незабутніх вражень!

Повідомлення теми і мети гри-подорожі. Мотивація.

Вчитель: Дорога до Крани Толерантності далека. На нас чекають зупинки, де ми будемо вчитись толерантності, доброти, вмінню розуміти, поважати один одного. Перевіримо, чи взяли Ви всі необхідні речі за отриманими путівками. В кінці нашої подорожі Ви приймете рішення, кому потрібно буде ще раз відвідати цю країну разом із батьками, друзями, знайомими. Або можливо Вам потрібно подарувати комусь іншому цю путівку для створення толерантної країни.

Поки наш потяг прямує до першої зупинки, послухайте цікаву історію.

*Жив собі на світі один цивілізований народ. Він був не простим.
Більше 100*

етносів проживало разом. Багато громадян-патріотів налічувалося в цім народі. І займав він цілу державу. Ви скажете: ну то й що, хіба мало великих

народів на світі, але річ у тому, що народ був особливим, взаєморозуміння і лад панували в цій державі. Ні міжетнічних конфліктів, ні злиднів, ні хаосу у владі, ні поділу на «помаранчевих» та «синіх». Дійшла вістка про цей великий народ до знатної особи зарубіжної країни. І вона вирішила перевірити, чи правду говорять про цей цивілізований народ. Прибула вона до держави, і душа її зраділа: довкола добробут, взаєморозуміння, панування закону, народовладдя. В державі панує громадянське суспільство. Здивувався іноземець. Вирішив дізнатися, як цей народ розбудував таке суспільство. Запитав у глави держави – Президента, як він підтримує згоду і добробут у своїй державі. Той взяв лист паперу і став щось писати. Потім передав написане іноземцю. Той узяв папір і став здивовано читати. Багато разів на папері було написане слово «ЗЛАГОДА».

– Як Ви розумієте слово «ЗЛАГОДА»?

Відпові учнів.

Вчитель: Злагода – це мирні, дружні відносини, стосунки, взаємна домовленість, погодженість, гармонія, які потрібні для мирного життя всім людям. Злагода відкриває ворота до країни Толерантності.

Зупинка перша. Галявина Толерантності.

Вчитель: Толерантність означає поважання, сприйняття і розуміння відмінностей інших людей, їх думок, поглядів, національності, кольору шкіри, мови, вподобань, інтересів, смаків, культури. Адже всі люди різні, кожен з Вас унікальний і неповторний, і важливо цінувати відмінності, унікальність, неповторність кожної людини. А об'єднує нас те, що ми всі – люди. Щоб мирно, дружно разом жити потрібно цінувати себе і поважати інших, сприймати їх

такими, які вони є, вміти дружити, домовлятися, спільно вирішувати всі завдання.

Це і називається толерантністю. Послухайте притчу про людей, які вирішили проблему, виявивши толерантність.

Слухання притчи.

Спочатку в світі все було тихо і спокійно. Земля, здавалося, була засипана кольоровим камінням. Але, придивившись, можна було побачити, що це було не каміння, а маленькі люди, які зовсім не рухалися. Одного разу над Землею подув вітер. Він зігрів людей і вдихнув в них життя і любов. Вони стали рухатися... розглядати один одного... розмовляти один з одним... піклуватися один про одного. Коли вони стали знайомитися зі світом навколо себе, то знайшли на Землі кольорові стрічки. Люди зраділи і почали їх збирати. Одні взяли червоні стрічки, інші – голубі, другі – зелені, а дехто – жовті. Люди радісно пов'язали один одному ці стрічки і сміялися, дивлячись на яскраві кольори.

Несподівано подув інший вітер. На цей раз він примусив їх затремтіти від холоду. Вони подивилися один на одного і усвідомили, що мають різний вигляд, і... перестали довіряти один одному.

Червоні зібралися разом і побігли в один бік.

Голубі зібралися разом і побігли в інший бік.

Зелені зібралися разом і побігли в третій бік.

Жовті зібралися разом і побігли в четвертий бік.

Всі вони забули про те, що були і піклувалися один про одного. Інші кольори здавалися їм незвичними і небезпечними. Люди побудували стіни, щоб відгородитися одним від інших. Але скоро вони з'ясували, що:

– у червоних є вода, але немає їжі;

– у голубих є їжа, але немає води;

– у зелених є дрова для вогнища, але немає житла;

– у жовтих є житло, але їм нічим зігрітися.

Несподівано з'явився незнайомець і став у самому центрі цієї землі.

Він

здивовано подивився на людей і на стіни, які їх розділяли, і сказав: „Виходьте! Чого ви боїтеся? Давайте поговоримо один з одним“.

Люди подивилися на нього і почали виходити із своїх кутків у центр.

Незнайомець сказав: «А тепер скажіть один одному, чим ви можете поділитися і що вам потрібно отримати».

Голубі сказали: «Ми можемо поділитися їжею, але нам потрібна вода».

Червоні сказали: «Ми можемо поділитися водою, але нам потрібна їжа».

Зелені сказали: «Ми можемо поділитися дровами, але нам потрібне житло».

Жовті сказали: «Ми можемо поділитися житлом, але нам нічим нагрітися».

Тоді незнайомець сказав: «Чому б вам не зібрати все те, що у вас є, і не поділитися ним? Тоді б вам не бракувало води, їжі, тепла і житла».

Люди розговорилися, і любов повернулася. Вони згадали, що колись були друзями, знищили стіни і привітали один одного як старі друзі. Коли

люди зрозуміли, що їх розділяють кольори, їм захотілося знищити їх. Але люди знали, що їм буде не вистачати багатств яскравих фарб. Тоді вони змішали всі кольори і сплели красиву райдугу. Вони назвали себе людьми всіх кольорів райдуги. Райдужна стрічка стала їх символом мир».

Запитання

- Що допомогло людям вирішити проблему?
- Що найголовніше зрозуміли люди?

Вправа «Букет Толерантності»

На галявині Толерантності росте багато красивих різних квітів. Давайте зробимо з них великий букет толерантності. Які квіти ви обирете?

На кожній квіточці написані якості людини: доброзичливість, доброта, людяність, милосердя, повага до себе, розуміння інших, ввічливість, терпимість, дружелюбність, злагода, тактовність, впевненість, власна гідність, активність, ініціативність, щирість, упертість, ворожість, поступливість, чуйність, чемність, співчутливість, ласкавість, лагідність, справедливість, упередженість, пихатість.

Вчитель: Цей букет допоможе нам бути толерантними в дорозі й житті. Їдемо до наступної зупинки.

Зупинка друга. Озеро Посмішки.

Вчитель: Ви знаходитесь біля озера «Посмішка». Лагідно доторкніться один до одного, посміхніться і подаруйте чудовий настрій.

Вправа «Вислови свою думку»

- Коли вона з'являється посмішка?
- Кому ми даруємо посмішку?
- Для чого людям потрібна посмішка?
- Як посмішка допоможе бути толерантним?

Вправа «Побажання»

Учні отримують золоту рибку, вирізану з паперу, яка виконає їх побажання щодо толерантного і дружнього співіснування в колективі. Учні записують свої бажання, проговорюють їх з посмішкою і прикріплюють рибок до акваріуму, який намальований на папері.

Вчитель: Всі наші бажання здійсняться, якщо ми будемо толерантними і намагатися дотримуватись їх щодня.

Зупинка третя. Сад Добра.

Послання мудреця: «Живи! Добро звершай!

Та нагород за це не вимагай...

Хай оживає істина свята:

Людина починається з добра!»

Слухання казки «Про велике добро» Євгенії Пірог

Один проворний щурик полюбляв стягувати в свою нірку різні речі. І то не так, щоб десь попросив, купив чи виміняв. Здобував щурик свій скарб злодійкувато. То там щось тишком-нишком поцупить, то звідтіля притягне. Мама щурикові сто разів казала:

– Не роби так! Не можна! Схаменися!

Сусіди теж йому говорили:

– Не слід такому гарному щурику бути злодієм! Ти псуєш звання щурячого роду! Слухав їх щурик в одне вухо, а другим дослухався, що де без догляду залишилося і радів:

– Я вже велику купу добра маю – геть до самісінької стелі наскидав! І суху грушку, і житній окраєць, стару газету, уламок від ключика, і навіть пошарпаний гаманець господаря з дрібними!

Однак друзів у щурика ставало все менше. Згодом він і зовсім сам залишився. Найбільшу свою втіху – пів головки сиру! – не мав з ким розділити, за півроку вона так і всохла.

Якось самотній щурик гуляв на узліссі. Аж саме лисиця на полювання вийшла і ну за ним. Щурик шусть до нірки – а там всі кутки зайняті. Туди, сюди – нема де сховатися. Згадав, що в закомірку має чималу торбу пшениці, що днями зі стодоли поцупив. Ледь спину за мішком приховав, хвоста підібгав. Трясеться від страху.

А лисиця зуби гострі має – ухватила мішка й тягне. Ряднина розірвалася і зерно зливою посипалося на щурика.

– Ой, рятуйте від того добра! Вже дихати нема як! Сипле й сипле, по саму голову закидає!

Пищить щурик, пручається. А хто його окрім лисиці чує?

Аж десь збоку в землі хтось ніби вовтузиться. За мить кротовий ніс показався та й вся кротова мордочка висунулася. Крім хоч нічого не бачить, однак про щурикові злодійські походеньки начувся. Та що робити? Пропаде щурик без вороття!

– Занапастить малого лисиця, хоч він сам себе найбільше занапастив. Он як чужим скарбом накрило бідолаху, – подумав старенький кріт.

– А ну як схаменеться? Давай сюди хвіст, малий! Я тебе витягну!

Відтоді як щурик щасливо врятувався, він на чуже добро не зазіхає. Що міг – повернув, чим вдалося – поділився. Тепер знає і всім нам переказує – справжнє добро має бути у серці. І щоб там його не бракувало. Аби бути чесним, сподіватися і прощати.

Запитання

- Що таке справжнє добро?
- Чому головному навчився щурик?
- Чому Вас навчила казка?

Гра «Якщо ти добра людина»

Плескайте в долоні, якщо добра людина робить, що я називаю, тупайте ногами, якщо добра людина це не робить.

1. Ділиться тим, що в неї є.

2. Допомагає друзям в біді.
3. Зловтішається з чужого горя.
4. Захищає того, хто слабшій.
5. Ображає того, хто слабший.
6. Підтримує словом, порадою, посмішкою того, кому важко.
7. Шанує і поважає інших людей.
8. Насміхається з тих, хто відрізняється від інших.
9. В кожній людині намагається знайти щось добре, хороше.
10. В кожній людині бачить супротивника.
11. Ввічливо розмовляє.
12. Чемно поводить себе з іншими.

Вчитель: Добро, наші добрі вчинки допоможуть нам бути толерантними до інших людей. Які пісні Ви знаєте про добро, доброту? Давайте заспіваймо, поки їдемо до іншої зупинки.

Зупинка четверта. Парк Дружби.

Розадування кросворду казкових персонажів.

	1	д	ю	й	м	о	в	о	ч	к	а
2	к	а	р	л	с	о	н				
	3	б	у	р	а	т	і	н	о		
4	б	і	л	о	с	н	і	ж	к	а	
	5	а	й	б	о	л	и	т	ь		
	6	м	а	л	ь	в	і	н	а		

/
— /Хто з казки

з був хо

м?

Гра «Я почну, а ти продовжуй»

Друг – це той, хто...

Справжній друг ніколи не ...

Я для свого друга ...

Дружити – це значить ...

Робота з прислів'ями в командах

Гра «Правда навпаки» (для першої команди)

Перетворити прислів'я, дібравши протилежні слова

Ворога ховай, а заховаєш – покинь (Друга шукай, а знайдеш – бережи).

Вороги бувають в радості (Друзі пізнаються в біді).

Новий ворог кращий за старих двох (Старий друг краще за нових двох).

Не скажу тобі хто мій ворог, – ти не скажеш, хто я (Скажи мені, хто твій друг, – я скажу, хто ти).

У ворога мед солодший від дружньої води (У друга вода солодша від вражого меду).

Гра «Збери прислів'я» (для другої команди)

Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.

Нових друзів май, ... старих не забувай.

То не друг, що хвалить тихо, ... а той друг, що хвалить вслух.

Дружба – як дзеркало: ... розіб'єш, не складеш.

Людина без друзів – ... що дерево без коріння.

Запитання

– Якими корисними порадами для дружби Ви скористаетесь?

Вчитель: Товаришувати, підтримувати гарні стосунки можна з багатьма, а дружити можна з одним або кількома, оскільки друзів пов'язує велика довіра, повага один до одного, відвертість у взаєминах, симпатія, взаємодопомога. Друг допоможе у біді, захистить, підтримає і першим скаже про вади, недоліки, запропонує їх змінити.

Зупинка п'ята. Море Ввічливості.

Вчитель: Ввічливість – це демонстрування уважності та люб'язності до оточуючих людей. Вона виявляється в умінні шанобливо та тактовно спілкуватися з людьми, готовності вислуховувати чужі думки та поважати їх, а також вмінням знайти компроміс у вирішенні проблеми. Ввічливість дозволяє людям відчувати себе комфортно в товаристві один одного й

уникати напруженості у стосунках. Ввічливість допомагає людині стати толерантною.

Вправа «Відшукай ввічливі слова»

Я думаю, що ти маєш рацію (не маєш) ...

Ти несеш нісенітницю...

Мені здається, що ти помиляєшся...

Що ти верзеш?

Я згоден (не згоден) з тобою...

Ти що, з привітом?

Вибач, я не можу з тобою погодитися...

Поміркуємо разом...

Зупинка шоста. Печера Скарбів.

Вправа «Чарівна скринька»

Вчитель: Ця скринька із печери Скарбів, у ній знаходиться найцінніший скарб нашої планети Земля. Вам цікаво дізнатися що там знаходиться? Можете по одному підійти до скриньки і подивитися найцінніший, найважливіший скарб, але про те, що ви там побачите, поки що не розповідайте (на дні скриньки лежить дзеркальце, тому діти бачать своє зображення).

Діти підходять і по черзі заглядають у скриньку.

– Хто є найцінніший скарбом нашої планети Земля?

Вчитель: Так, у чарівній скринці ви побачили себе, людину – найцінніший скарб. Кожен із Вас – унікальний і неповторний, єдиний на цій Землі, саме такої дівчинки чи хлопчика більше на цій Землі немає і не буде. Але інші люди такі ж унікальні та неповторні.

Підсумок.

Запитання

– Чому важливому навчила наша мандрівка?

Учні отримують конверти з марками, кладуть в них путівки до країни Толерантності, підписують адресатів, записують свої враження від мандрівки.

Путівки опускають у поштову скриньку, яка стоїть на столі.

Додаток Н

Гра-подорож до Країни Толерантності (3 клас)

Мета: ознайомити учнів з поняттям «толерантність», формувати уявлення про толерантну поведінку; виховувати почуття поваги до відмінностей інших людей; викликати у вихованців бажання робити толерантні вчинки.

Обладнання: карта подорожі, плакат «Довідка з словників», «Наші права», «Дерево толерантності», «Толерантність», казкові персонажі, серветки, кольорові олівці, фломастери, папір.

Хід гри-подорожі

Організаційний момент. Привітання.

Повідомлення теми і мети гри-подорожі.

Вчитель: Сьогодні ми відправимось у подорож до Країни Толерантності. Ви бачите її на карті. Ми будемо подорожувати по станціях. Наше завдання сьогодні зрозуміти що таке толерантність, чому вона нам потрібна, навчитися виявляти толерантне ставлення один до одного.

Станція «Повчальна»

Слухання легенди.

Зустрілись одного разу білошкірий і чорношкірий чоловік. Та й стали розмовляти:

– Який ти потворний, негре. Неначе увесь сажею вимазаний, – сказав білий. Чорний зневажливо зіщулився і сказав:

– Який ти потворний, білий! Неначе тебе всього обернули папером. Сперечалися вони, сперечалися, ніяк не могли дійти згоди і вирішили піти до мудреця.

Вислухав їх мудрець і сказав білому:

– Подивися, який красивий твій чорний брат. Він чорний, як південна ніч, і в ній, подібно до зірок, сяють його очі...

Потім мудрець звернувся до чорношкірого:

– А ти друже, подивися, який красивий твій білий брат. Він красивий як білий сніг, що лежить і виблискує на вершинах гір, а волосся його – кольори сонця.

Негр і білий чоловік присоромилися своїй суперечки і помирилися. А мудрець подумав: «Як добре, що всі ми різні. А то жити було б так нудно!».

Обговорення за запитаннями:

– Чи погоджуєтесь Ви з думкою мудреця? Чому?

– Чому навчає нас ця легенда?

Вчитель: На нашій планеті існує дуже велика кількість різних людей. Всі ми несхожі один на одного, і тому світ навколо різноманітний і цікавий. Щоб мирно співіснувати, нам треба навчитися розуміти і поважати відмінності інших, тоді й інші будуть сприймати наші відмінності. Щоб більше дізнатися про відмінності інших вирушаємо на станцію «Дослідну».

Станція «Дослідна»

Вчитель: Давайте проведемо дослід. Усі одночасно виконуйте дії, які я буду називати. Візьміть серветки, що лежать перед вами.

Вправа «Витинанка»

1. Складіть серветку навпіл.
2. Відірвіть верхній правий кут.
3. Знову складіть навпіл.
4. Відірвіть правий верхній кут.
5. Знову складіть.
6. Знову відірвіть верхній правий кут.
7. Складіть серветку надвоє.

8. Якщо можна, відірвіть правий верхній кут.

9. Розгорніть аркуш і покажіть іншим.

Обговорення за запитаннями:

– Чому всі серветки різні?

– Що ми дослідили?

– Чому навчає цей дослід?

Вчитель: Для того щоб нам – таким різним, жити, вчитися, дружити, грати, співпрацювати разом та не сперечатись одне з одним потрібна толерантність. Дізнаємось про неї на станції «Довідниковій».

Станція «Довідникова»

На плакаті подані довідки з словників.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – термін, що ним позначають доброзичливе або при наймі стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (Філософський енциклопедичний словник).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Толерантність – це єдність в різноманітті (Декларація толерантності).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ є ознакою впевненості в собі й усвідомленості власних позицій, ознакою відкритості для інших (Філософський енциклопедичний словник)

ТОЛЕРАНТНИЙ – поблажливий, терпимий до чийхсь думок, поглядів, вірувань тощо (Великий тлумачний словник сучасної української мови).

Обговорення за запитаннями:

– Як Ви зрозуміли, що таке толерантність?

– Для чого вона потрібна?

– Яку людину можна назвати толерантною?

– Чи хотіли б ви бути толерантними?

Вчитель: Толерантність – це розуміння, повага відмінностей інших людей, невтручання в думки, почуття, переживання, смаки іншої людини.

Толерантність дає можливість різним людям жити разом, дружити, навчатись, співпрацювати. Щоб більше дізнатися про толерантну людину відправимося на станцію «Творчу».

Станція «Творча»

Вчитель: Толерантні люди краще знають самих себе, причому не тільки свої переваги, але й свої недоліки, тому менш задоволені собою і більше працюють над своїми недоліками. Толерантна людина зазвичай відчуває себе в безпеці, впевнена, що проблеми, загрози завжди можна подолати. Толерантні люди не перекладають своєї відповідальності на інших і не намагаються у всьому звинувачувати інших. Толерантна людина визнає світ у його різноманітності та готова вислухати будь-яку точку зору.

Вправа «Розшифруй»

Давайте спробуємо до кожної літери слова *толерантність* назвати риси характеру, притаманні толерантній людині (на дошці у стовпчик записане слово толерантність, учні по черзі називають риси характеру і виходять записувати їх).

Т – товариський, турботливий, творчий

О – об'єктивний, оригінальний, оптимістичний

Л – лояльний, лагідний, ласкавий, людяний

Е – енергійний, елегантний

Р – розсудливий, рішучий, радісний

А – активний

Н – надійний, наполегливий

Т – терпимий, терпеливий, тактовний

Н – незалежний

І – ініціативний, інтелігентний

С – співчутливий, стриманий, самостійний, справедливий

Т – тактовний

Ь

Вчитель: Толерантні люди мають багато друзів, їх поважають, з ними хочуть спілкуватися, товаришувати, тому що вони поважають думки інших. Більше дізнатися про толерантних персонажів ми зможемо на станції «Казковій».

Станція «Казкова»

Вправа «Знайди толерантних персонажів»

Серед персонажів казок знайдіть толерантних героїв і поясніть чому Ви так вважаєте.

Учням пропонуються малюнки персонажів творів: Пеппі Довгапанчохи, Аніки, Томмі; Гидкого каченяти, матері-качки, старої качка; Нерозумного мишеняти, мишки-матері; Малюка і Карлсона; Попелюшки і Мачухи, сестер, принца; Буратіно, Мальвіни, Пьєро, Артемона, Карабаса Барабаса.

Бесіда за запитаннями:

- Які персонажі казок Вам більше подобаються?
- Яких персонажів Ви хотіли б наслідувати? Чому?

Вчитель: Толерантні персонажі викликають у нас симпатію, доводять, що толерантність важлива і необхідна риса сучасної людини. Для того щоб більше дізнатися про закони і бути законослухняним громадянином України вирушаємо на станцію «Правову».

Станція «Правова»

Вчитель: Незважаючи на те, що ми всі різні, ми всі рівні перед законом, ми всі однаково можемо використовувати свої права. Право однієї людини закінчується там, де починається право іншої. Ми можемо робити лише те, що не шкодить іншим, не порушує їхні права. Які ж вони наші права?

На плакаті зазначені статті законів України та світу.

Конституція України

Стаття 21. Усі люди є рівні і вільні у своїй гідності та правах. Права і свобода людини є невідчужуваними і непорушними.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Декларація прав дитини

Принцип 10. Дитина повинна виховуватися в дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру і загального братерства, а також у повному усвідомленні, що її енергія та здібності мають бути присвячені служінню на користь інших людей.

Вчитель: Всім людям надаються однакові права і кожен має їх дотримуватись і не порушувати прав інших людей. А ми вирушаємо до станції «Малюнкової».

Станція «Малюнкова»

Вчитель: Що Ви уявляєте, бачите, коли кажемо про толерантність? З яким образом вона пов'язана?

Вправа «Намалюй емблему толерантності»

Давайте намалюємо емблему толерантності. Учні об'єднуються у невеликі групи.

Представлення і пояснення емблем.

Вчитель: Чи цікаво Вам дізнатися наскільки Ви толерантні? Тоді рушаємо на станцію «Пізнавальна».

Станція «Пізнавальна»

Вчитель: Чи можна вас вважати толерантними людьми? Відповіді на це питання нам допоможе тест.

Тестування.

1. Чи любиш ти слухати більше, ніж говорити?
2. Чи завжди ти можеш знайти тему для розмови навіть з малознайомою людиною?
3. Чи завжди ти уважно слухаєш співрозмовника?

4. Чи любиш давати поради?
5. Якщо тема розмови не цікава тобі, чи покажеш ти це співрозмовникові?
6. Чи дратуєшся ти, коли тебе не слухають?
7. Чи є у тебе власна думка з будь-якого питання?
8. Якщо тема розмови тобі мало знайома, чи станеш ти розвивати її?
9. Чи любиш ти бути в центрі уваги?
10. Чи є хоча б три предмети, у яких ти добре розбираєшся і маєш міцні знання?
11. Чи гарний ти оратор?

Постав собі по одному балу за відповідь «так» на питання 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Підрахуй результати:

1-3 бала

На жаль, спілкуватися з тобою вкрай важко і неприємно. Чи ти мовчун, з якого не витягнеш ані слова, чи ти, навпаки, такий товариський, що оточуючі тебе друзі намагаються уникати с тобою спілкування. Візьми це до уваги!

4-9 балів

Ти, здебільшого, приємний і уважний співрозмовник, хоча іноді буваєш і досить розсіяним. Найчастіше це відбувається тоді, коли ти не в дусі, однак адже в цей час ти і не вимагаєш особливої уваги до своєї персони.

9-11 балів

З тобою на рідкість приємно спілкуватися! Друзі просто не можуть без тебе обійтися. Ти – душа будь-якої компанії! От тільки постає питання – чи щирий ти з друзями?

Вчитель: Тепер Ви знаєте наскільки толерантні. Проявляти толерантність – це означає слухати, розуміти один одного, ставитися один до одного терпимо. А як бути толерантним? Дізнаємось на станції «Природничій».

Станція «Природнича»

Вправа «Дерево Толерантності»

Вчитель: Пропоную Вам посадити і виростити уявне дерево Толерантності. Нехай наше дерево розпустить листочки і зазеленіє. Крону дерева складемо з листочків з вашими висловлюваннями про те, що потрібно робити, щоб наш клас став толерантним.

Листочки приклеїмо до дерева:

- співчувати;
- розуміти інших;
- поважати думку інших;
- поважати свої права та права інших;
- підтримувати;
- терпіти;
- прощати;
- співчувати;
- бути доброзичливими;
- бути милосердними;
- бути чуйними;
- бути готовими до примирення;
- слухати і розуміти інших;
- визнавати інших.

Підсумок.

Вчитель: Наша подорож завершена. Що нового Ви дізнались? Чому навчилися?

Продовжіть фразу «Я буду ...» (толерантним, привітним, турботливим, ввічливим, делікатним, уважно слухати і розуміти інших, поважати думку інших, поважати права інших).

Додаток П

Тренінг для молодших школярів «Я – толерантний. Я – толерантна»

Мета тренінгу:

- ознайомлення учнів із основними етичними нормами толерантного ставлення до себе та оточуючих;
- формування толерантної поведінки.

Завдання тренінгу:

- розширити знання молодших школярів про толерантність, толерантну особистість, її ознаки;
- навчити молодших школярів правилам толерантної поведінки, конструктивної взаємодії на основі злагоди, порозуміння;
- розвивати здатність до емпатії.

Структура тренінгу: складається із трьох розділів. Кожний розділ включає три заняття тривалістю 25 хвилин. Перший розділ «Толерантність – що це?» спрямований на розуміння толерантності. Другий розділ «Я – толерантний» допомагає краще пізнати себе. Третій розділ тренінгу «Толерантність до інших» ознайомлює з правилами толерантності до інших.

Форми та методи проведення: тренінгові заняття, ігри, рольові ігри, вправи, ігрові завдання, виховні ситуації, спільні творчі завдання.

Хід проведення тренінгових занять:

привітання учасників, презентація теми, повідомлення мети, завдань;
 прийняття правил роботи групи; очікування учасників;
 інформаційне повідомлення, обговорення;
 вправи, ігрові завдання, спільні творчі завдання;
 рольові ігри, розгляд виховних ситуацій;
 висновки учасників, здійснення очікувань; підведення підсумків.

Розділ 1.

Заняття 1. Толерантність – що це?

Мета: ознайомити молодших школярів з поняттям «толерантність», розкрити важливість і необхідність толерантності у світі, житті дитини; вчити розуміти стан іншої людини.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та продовжити речення: «Інші не знають, що я ...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Толерантність». Нам потрібно відповісти на такі запитання: «Що це?», «Для чого вона потрібна?», «Чому вона потрібна мені?». На тренінгових заняттях ми будемо створювати разом «Скриньку толерантності», куди будемо збирати найважливіші поради з кожного заняття.

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи на занятті нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Слухати і говорити.
2. Висловлюватись по черзі.
3. Не перебивати.
4. Говорити стисло, чітко, зрозуміло.
5. Бути дружелюбними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових пелюстках свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Учням пропонується на стікерах у формі пелюсток різних кольорів написати свої

очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу у формі квітки.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантність означає поважання, сприйняття і розуміння відмінностей інших людей, їх думок, поглядів, національності, кольору шкіри, мови, вподобань, інтересів, смаків, культури. Наш світ цікавий і різноманітний. Багато різних людей населяє нашу планету. Є люди високі й низенькі, стрункі й повні, розумні й не дуже, з білим, чорним і жовтим кольором шкіри, українці, англійці, китайці. Кожна людина є унікальною і неповторною, але це не означає, що хтось є кращим чи гіршим за інших. Щоб мирно жити нам потрібно навчитися миритися з цим розмаїттям, навчитись сприймати, розуміти, поважати, цінувати відмінності кожної людини. Толерантність – це мистецтво жити в світі несхожих ідей і людей. Щоб мирно, дружно жити разом потрібно цінувати себе і поважати інших, сприймати їх такими, які вони є, вміти дружити, домовлятися, спільно вирішувати всі завдання. Це і називається толерантністю.

Вправа «Віночок толерантності»

Учасникам пропонується написати на стрічках намальованого українського віночку якості людини, які розкривають поняття толерантності (терпимість, об'єктивність, оригінальність, впевненість у собі, повага до себе та інших, людяність, ласкавість, лагідність, злагода, розсудливість, активність, надійність, тактовність, ініціативність, милосердність, співчуття, товариськість, дружність, турботливість).

Гра «Ярлики»

Обладнання: 3 набори розрізаних на частини картинок, «корони», на яких написані такі вирази: «Усміхайся мені», «Будь похмурим», «Корчи гримаси», «Не помічай мене», «Підбадьорюй мене», «Жалій мене», «Кажі, що я нічого не вмію».

Учні об'єднуються в 3 групи. Кожному одягається на голову «корона» так, щоб він не бачив, що на ній написано. Кожній групі дається завдання

скласти цілу картину з розрізаних частин, але звертатися під час роботи до учасника своєї групи потрібно так, як написано на його «короні». Через 7-10 хвилин, коли картина складена, учні, не знімаючи своїх «корон», відповідають на запитання:

– Чи сподобалось вам, коли з вами спілкувалися таким чином?

Порада до скриньки толерантності. *Щоб мирно, дружно жити разом потрібно цінувати себе і поважати інших, сприймати їх такими, які вони є, вміти дружити, домовлятися, спільно вирішувати всі завдання.*

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі круга, що символізують серцевину квітки, написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх посередині квітки, намальованої на дошці.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Давайте дамо відповіді на них зараз.

- Що таке толерантність?
- Для чого потрібна толерантність?
- Чому толерантність потрібна мені?

Заняття 2. Толерантна людина

Мета: дати уявлення про толерантну та інтолерантну людину, ознаки толерантної особистості, викликати бажання робити толерантні вчинки.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та рису, яка йому властива: «Мене звати.... Я добрий, чесний...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Толерантна людина». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Яку людину називають толерантною?», «Чи хочу я бути толерантним?», «Що потрібно робити, щоб бути толерантним?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути дружелюбними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових листочках дерева написати свої очікування від нашого заняття: «Про що хочете дізнатись? Чому навчитись?».

Учням пропонується на стікерах у формі листочків зеленого кольору написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу у формі кошика.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантні люди краще знають самих себе, причому не тільки свої переваги, але й свої недоліки, тому менш задоволені собою і більше працюють над своїми недоліками. Вони пишаються своїми перевагами, тому впевнені у собі, з почуттям власної гідності. Толерантна людина зазвичай відчуває себе в безпеці, впевнена, що проблеми, загрози можна подолати. Толерантні люди не перекладають своєї відповідальності на інших і не намагаються у всьому звинувачувати інших. Вони шукають причини невдач перш за все у собі,

шукають шляхи вирішення проблеми. Толерантна людина визнає світ у його різноманітності та готова вислухати будь-яку точку зору. Їй цікави думки, погляди інших людей, вона вміє вислухати, зрозуміти, при цьому має власну точку зору, яку може захищати, відстоювати. Толерантна людина може зрозуміти почуття іншої людини, поставити себе на місце іншого, вміє співчувати, втішити, розвеселити. Толерантна людина почуває комфортно в оточенні різних людей, вона вміє домовлятися, спільно виконувати завдання і вирішувати проблеми.

Вправа «Розшифруй слово»

По вертикалі пишеться слово «толерантна». Учням пропонують розшифрувати кожну букву слова, дібираючи характеристики толерантної людини.

Т – тактовна, творча

О – об'єктивна, оригінальна, оптимістична

Л – людяна, лагідна, ласкава

Е – енергійна, емоційна

Р – радісна, рішуча, розсудлива

А – активна, акуратна

Н – надійна

Т – терпима, турботлива

Н – наполеглива, незалежна

А – артистична

Гра «Біла Ворона»

Вчитель повідомляє кожному учневі на вушко одну з трьох тварин (коти, собаки, качки). Всі учні встають і виходять на середину, де мають не говорити ні слова, а тільки вимовляти звуки, які утворюють ці тварини. За звуками учням потрібно об'єднатися у три групи. Одному з учнів повідомляється слово «ворона». Після того як учні знаходять своїх тварин і об'єдналися в групи, дається трохи часу. Потім починається обговорення за запитаннями:

- Як ви знайшли свої групи?
- Чому ніхто не звернув уваги на «білу ворону»?
- Чи важко було почуватися «білою вороною» відокремленою від усіх?
- Чи хотіли б ви опинитись на місці «білої ворони»? Чому?
- А чи бувають «білі ворони» серед людей?
- Як ставляться до «білих ворон» толерантні люди?

Порада до скриньки толерантності. *Будьте готові до того, що всі люди різні – не кращі й не гірші, а просто різні. Навчіться сприймати людей такими, якими вони є, не намагайтесь змінити в них те, що нам не подобається.*

Розгляд виховних ситуацій

Учням пропонують у групах вирішити проблемні ситуації як толерантні люди.

Ситуація 1

Ти вийшов на подвір'я кататися на велосипеді. Товариш, у якого немає велосипеда, просить покататися. Що ти зробиш?

Скажеш товаришеві: «Нехай тобі тато купить велосипед, тоді й покатаєшся».

Дозволиш товаришеві трохи покататись.

Запропонуєш іншу гру, де не потрібен велосипед.

Ситуація 2

Алла вийшла у двір гратися з лялькою. Іванко грався машинкою. Побачивши Аллу, Іванко залишив свою іграшку і попросив в Алли погратися її

лялькою. Що ти запропонуєш зробити Аллі?

Сказати: «Мені мама не дозволяє давати свої іграшки іншим дітям»

Відповісти: «Хлопчики не граються ляльками»

Сказати: «Бери мою ляльку, а я пограюся твоєю машинкою»

Запропонувати разом грати, і лялькою і машинкою.

Ситуація 3

Андрій брав участь у змаганнях і переміг, а його друг Максим був останній. Максимко дуже засмутився. Як ти запропонуєш вчинити Андрію?

Заспокоїти, попросить не плакати.

Запропонувати тренуватися разом.

Запропонувати навчитися швидко бігати.

Дати поради, як навчитися швидко бігати, розкрити свої секрети.

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі фруктів, що символізують плоди, написати свої очікування та прикріпити їх до плакату на дошці.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Які відповіді можемо дати зараз?

- Яку людину називають толерантною?
- Чи хочу я бути толерантним?
- Що потрібно робити, щоб бути толерантним?

Заняття 3. Толерантний світ навколо

Мета: дати уявлення про необхідність толерантності у світі й у житті кожної людини, вчити робити толерантні вчинки, виявляти толерантну поведінку.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та вподобання, інтереси: «Мене звати.... Я люблю співати, танцювати, грати в футбол...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Толерантний світ навколо». Нам потрібно

знайти відповідь на такі запитання: «Як толерантність допомагає жити у світі?», «Як стати толерантним?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Поважати думку інших.
4. Висловлюватись чітко, зрозуміло.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових смужках свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Учням пропонується на стікерах у формі смужок різного кольору написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу у формі веселки.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Світ навколо нас дуже різноманітний. На планеті Земля живе багато різних народів, кожен із яких має свою культуру, традиції, звичаї, обряди, релігію, мову, кухню, одяг, інколи дуже відмінні від інших народів. Але всі люди – сусіди, а Земля – наш спільний дім, який треба оберігати, створювати комфортні умови для всіх його мешканців. І допомогти в цьому може саме толерантність. Треба навчитися знаходити спільну мову, зважати на думки та вчинки інших, уміти зрозуміти людину й вибачити їй; бути дружелюбними; не робити іншим того, чого б ти не хотіли для себе. Щирих, добрих, милосердних всі люблять і поважають. А

для цього необхідно викоринити зі своїх сердець зверхність, байдужість, упередженість. І світ стане кращим, толерантним, людям буде комфортно жити разом.

Вправа «Емблема толерантності»

Учням пропонується самостійно намалювати таку емблему толерантності, яка могла б друкуватися на суперобкладинках, політичних документах, національних прапорах, зошитах. Після завершення роботи учні розглядають малюнки один одного (для цього можна ходити по кімнаті). Потім учні можуть об'єднатися в підгрупи на основі схожості малюнків. Важливо, щоб кожен з них самостійно вирішив приєднатися до тієї або іншої групи.

Презентація емблеми кожної підгрупи, пояснення що є спільним в їх малюнках і чому вони обрали таку емблему.

Вправа «Розтисни кулачок»

Вчитель пропонує учням об'єднатись у пари. Один учень міцно стискає кулачок, а інший пропонує його розтиснути. Не можна застосовувати силу. Потім учні міняються ролями.

Обговорення за запитаннями:

- Хто виконав завдання?
- Розкажіть, як Вам це вдалося?

Порада до скриньки толерантності. *Ми живемо серед людей і повинні доброзичливо ставитися один до одного, вчитися домовлятися.*

Спільне творче завдання

Учням пропонується об'єднатись у три групи і виконати спільно завдання. Кожна група представляє своє завдання.

Завдання для першої групи: створити правила толерантної поведінки для комфортного життя.

Не перебивати того, хто говорить.

Не гніватись через те, чого не розумію.

Цінувати думку співрозмовника.

Вживати ввічливі слова під час розмови.

Завдання для другої групи: створити поради, як стати толерантним.

Не забувати, що всі люди різні, але всі вони – рівні.

Не треба поспішати гніватися на людей або засуджувати їх: треба постаратися зрозуміти людину, розібратися в конкретному випадку.

Треба поважати почуття людей, не ображати їх.

Хотіти взаємодіяти з іншими людьми, не підлаштовуючи їх до себе.

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі смужок різного кольору, написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до веселки.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Як відповімо зараз?

- Як толерантність допомагає жити у світі?
- Як стати толерантним?

Розділ 2.

Заняття 4. Я – неповторний(а) і унікальний(а)

Мета: дати уявлення про унікальність і неповторність себе і кожної людини, виховувати почуття власної гідності, впевненості у собі, цінності кожної людини.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я й те, що дітина вмє робити найкраще: «Мене звати.... Я пишаюсь ...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я – неповторний(а) і унікальний(а)». Нам потрібно зрозуміти в чому унікальність і неповторність кожного з вас і знайти відповідь на такі запитання: «Чому я унікальний і неповторний?», «Чим я можу пишатись?», «Як ставитись до неповторності інших?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Не перебивати.
3. Не критикувати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло, красиво.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових смужках свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись. Учням пропонується на стікерах у формі смужек різного кольору написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу в формі кола.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Кожен із вас – унікальний і неповторний, єдиний на цій Землі. Саме такої дівчинки чи хлопчика більше на цій Землі немає і не буде. Кожен із вас особливий, відмінний від інших. Ви відрізняєтесь статурою, зростом, кольором волосся, очей, шкіри, талантами, своїми інтересами, вподобаннями, якостями характеру та іншим. Тому кожен особливий, «дивовижно створений». Але інші люди такі ж унікальні та неповторні. Кожна людина має знати чим вона відрізняється від інших, знати свої переваги, пріоритети і знати недоліки, щоб подолати їх. Важливо цінувати власну неповторність і унікальність і цінувати неповторність і унікальність інших людей.

Гра «Це здорово!»

Учням пропонується вийти у коло і сказати про свій таланти або вміння, наприклад «Я вмію танцювати», «Я вмію стрибати через калюжі», «Я вмію розповідати страшилки», «Я вмію співати». У відповідь всі школярі хором відповідають «Це здорово!» і одночасно піднімають вгору великий палець (вправа виконується у колі).

Вправа «Моя емблема»

Учням пропонується створити власну емблему, шаблон якої подається. Потрібно намалювати річ, яку вони роблять дуже добре, написати три слова, які хотіли б почути про себе, намалювати річ, яку хотіли навчитись робити.

Представлення емблем.

Порада до скриньки толерантності. *Знайдіть себе, свої таланти, визначте пріоритети і за будь-яких обставин залишайтеся самим собою.*

Вправа «Склади сенкан»

Учням пропонують скласти сенкан (неримований вірш) на тему «Я – унікальний» за поданою схемою:

1. Перший рядок має містити слово, яке позначає тему (відповідає на запитання «що?»).
2. Другий рядок – це опис теми, відповідає на запитання «який?» (два слова).
3. Третій рядок називає дію, пов'язану з темою, відповідає на запитання «що робить?» (3 слова).
4. Четвертий рядок є фразою, яка висловлює ставлення до теми, почуття з приводу обговореного.
5. Останній рядок складається з одного слова-синоніма, в ньому висловлюється сутність теми, ніби робиться підсумок.

Приклад:

1. Унікальність.
2. Особливий, неповторний.

3. Відрізняється, виділяється, відзначається.
4. Унікальність – можливість відрізнитись від інших, бути помітним.
5. Неповторність.

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі смужок різного кольору, написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до середини, утворюючи салют. Озвучити свої думки.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Які відповіді можемо дати зараз?

- Чому я унікальний і неповторний?
- Чим я можу пишатись?
- Як ставитись до неповторності інших?

Заняття 5. Я поважаю себе

Мета: дати уявлення про почуття поваги до себе та інших, допомогти зрозуміти власні сильні сторони, виховувати почуття власної гідності, впевненості у собі, цінності кожної людини.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та рису, яка йому властива: «Мене звати.... Я добрий, чесний, толерантний...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я поважаю себе». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Чому я поважаю себе?», «Чим я пишаюсь?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Слухати і чути.
2. Не перебивати.
3. Критикувати ідею, а не друзів.
4. Висловлювати власну думку чітко, зрозуміло, красиво.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на прямокутниках свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Учням пропонується на стікерах у формі прямокутника написати кілька слів про свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу у формі будинку.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Людина може досягти успіху, бути щасливою, коли вона поважає себе.

Людина, яка поважає себе, вміє поважати і цінувати інших людей. Поважати себе потрібно за гарні вчинки, риси характеру, вміння, навички, таланти, гарні справи, які робите для інших. Людина, яка поважає себе має почуття власної гідності, вона впевнена у собі, вірить у власні сили, у позитивні якості, які допомагають долати перешкоди. Така людина має власні погляди, переконання, думки, не боїться висловлювати їх, якщо вони відрізняються від інших.

Вправа «Хто я?»

Учням пропонується на аркуші паперу в центрі написати велику букву «Я», від якої провести лінії-промінці, на яких написати свої ролі, відповіді на питання «Хто я?».

Наприклад: «Я – донька, онука, учениця, сестричка, киянка, подруга, ...». Далі учням пропонують підійти до інших учасників і розказати про свої ролі, знайти спільні та відмінні, можна дописати інші ролі на аркуші.

Обговорення за запитаннями

- Що спільного у вас?
- Чим Ви відрізняєтесь?
- Що важливе ви зрозуміли?
- За що ви поважаєте себе?

Вправа «Оплески»

Вчитель пропонує вставати тим, хто вміє робити щось із названого. Всі учні плескають у долоні тому, хто вміє: кататися на роликах; вишивати; складати вірші; грати в футбол; співати; танцювати; плавати; швидко бігати; малювати, розказувати смішні історії, мити посуд тощо.

Гра «Чарівна крамниця»

Вчитель пропонує учасникам групи уявити, що вони знаходяться у «Чарівній крамниці», в якій є досить незвичайні «речі»: толерантність, прихильність до інших, милосердя, почуття гумору, чуйність, довіра, люб'язність, терпимість до відмінностей, вміння володіти собою, впевненість у собі, доброзичливість, повага до інших, схильність не засуджувати інших, людяність, вміння слухати, допитливість, здатність до співпереживання, вміння домовлятися, вміння співпрацювати. (Ці якості написані на картках).

Вчитель виступає в ролі продавця, який обмінює одні якості на які-небудь інші. Учням пропонується завітати до крамниці. Вони можуть придбати одну або кілька «речей», яких у них немає. (Це ті якості, які, на думку групи, важливі для толерантної особистості, але недостатньо виражені у них.) Наприклад, покупець просить у продавця «впевненості у собі». Продавець з'ясовує, для чого вона йому потрібна, в яких випадках він хоче бути «впевненим у собі». Як плату продавець

просить у покупця щось натомість, наприклад, той може розплатитися «почуттям гумору», якого у нього з надлишком.

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі квадрата, що символізують вікна, написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до будинку.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Давайте дамо відповіді на них зараз.

– Чому я поважаю себе?

– Чим я пишаюсь?

Заняття 6. Я пізнаю себе

Мета: допомогти молодшим школярам пізнати свої можливості, здібності, таланти, гарні риси характеру, зрозуміти свої переваги, водночас поважати та цінувати інших.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати риси характеру, які вони хотіли б виховати у собі: «Я хочу бути чесним, добрим, толерантним...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я пізнаю себе». Нам потрібно дізнатись про ваші гарні риси характеру, здібності, таланти, переваги, вміти їх розвивати і цінувати сильні сторони інших людей. Знайти відповідь на такі запитання: «Які мої гарні риси характеру?», «Які мої переваги?», «Що я хочу виховати у собі?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Слухати і чути.
2. Не критикувати.
3. Бути активними.
4. Висловлювати власну думку чітко, зрозуміло, красиво.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових геометричних фігурах свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Учням пропонується на стікерах у формі геометричних фігур (коло, квадрат, трикутник, прямокутник, зігзаг) різного кольору написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу в формі людини (ноги, тулуб, руки).

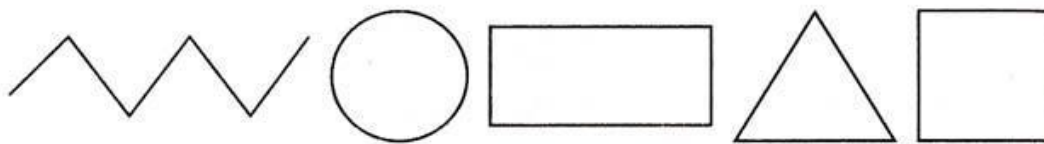
Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантні люди краще знають самих себе, свої переваги і свої недоліки. Людина, яка добре знає себе, може розвивати свої здібності, гарні риси характеру, може поступово долати свої погані вчинки, звички, ставлення до інших, риси характеру. Для того щоб краще пізнати себе, потрібно вчитись аналізувати власні дії, вчинки, слова, ставлення і робити висновки, формулювати для себе правила. Варто прислуховуватись до думки інших людей – батьків, вчителів, друзів, однокласників, рідних.

Хід заняття

Тест

Оберіть фігуру, яка Вам найбільше подобається, про яку Ви можете сказати: «Це – я!». (Всі фігури вирізані з паперу в достатній кількості, щоб учні мали можливість обирати).

Квадрат. Ви людина організована і працююча, вдома на вашому письмовому столі завжди порядок. Олівці в пеналі гостро відточені, ручки всіх кольорів веселки. Але іноді ви даєте промаху. Занадто захопившись дрібницями, робите

великі помилки. Ви вперто йдете до своєї мети. Ви любите вчитися. З таких, як ви, виходять хороші бізнесмени і вчителі.

Трикутник. Ви – заводила. У снах такі дівчата, як ви, бачать себе великими актрисами, а хлопчики – Наполеонами. Вам подобається бути в центрі уваги. Ви любите змагатися і перемагати, але принцип «головне – не фініш, а участь» – не для вас. Вам важлива перемога!

Коло. Ви легко сходитеся з людьми. Ви з задоволенням зустрічаєтеся з новими людьми. Улюблене заняття на уроці – вивчати реакцію вчителя на той чи інший подразник. Ви вмієте зробити так, щоб людям навколо вас було добре. Ваша стихія – література та історія.

Прямокутник. Ви все піддаєте сумніву. Де сумнів – там бажання у всьому розібратися, а значить, ви допитливі і сміливі. Поки не дізнаєтеся, що там шарудить у темному кутку, не заспокоїтеся. Ви легко вирішуєте складні завдання – вам цікавий сам процес рішення.

Зигзаг. Таку складну форму вибирають зазвичай творчі особистості. Зигзаг незвичайний, виділяється із загального ряду, агресивний (тому його можуть вибрати страшенні хулігани). На уроках ви рідко відповідаєте завченими фразами. Відповідь сама народжується у вашій голові, тому ви любите літературу, що дозволяє поговорити і посперечатися. Ви цікавий співрозмовник.

Обговорення за запитаннями:

- Чи погоджуєтесь Ви з даною характеристикою? Що хочеться змінити?

Гра «Збір валізи»

Ведучий пропонує кожному по черзі виходити з кімнати, а в цей час учасники називатимуть дві якості цього учня, які найкраще його характеризують, та дві, що необхідно розвинути. Вчитель записує ці риси на картках із паперу та передає тому, для кого вони склалися. Таким чином відбувається «збір валізи».

Вправа «Який я?»

Вчитель пропонує учням на аркушах паперу написати:

«**Я** –...» – записати риси або особливості свого характеру, які їм в собі подобаються і складають їх сильну сторону.

«**Я вмію...**» – записати здібності й таланти в будь-якій сфері, якими людина може пишатися.

«**Я хочу..**» – записати риси характеру або здібності, які хочете виховати у собі.

Учні зачитують свої записи, обговорюють, можливо доповнюють.

Спільне творче завдання

Учасники об'єднуються в групи за обраною раніше геометричною фігурою (квадрат, прямокутник, коло, зігзаг, трикутник) і створюють колаж толерантної людини.

Представлення робіт, пояснення, чому саме такі риси обрали.

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чому навчились? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на аркушах паперу у формі геометричних фігур записати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до людини (утворивши голову).

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Які відповіді дамо зараз?

– Які мої гарні риси характеру?

- Які мої переваги?
- Що я хочу виовати у собі?

Розділ 3.

Заняття 7. Я вмію співчувати

Мета: розвиток здатності до розуміння, співпереживання і співчуття.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати іграшку, в яку вони хотіли б перетворитися: «Я хотів бути ведмедиком, лялькою Барбі, машинкою...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я вмію співчувати». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Чи потрібно співчувати?», «Як виявляти співчуття?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на стікерах у формі іграшок кілька слів про свої очікування від нашого заняття.

Учням пропонується на стікерах у формі іграшок написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на аркуші паперу у формі корзини для іграшок.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: У всіх людей, які живуть у світі одна спільна мета – жити в добрі та злагоді, зробити життя на планеті кращим. Але інколи з людьми трапляються якісь негаразди. Так людина може захворіти, її можуть образити, несправедливо наказати, не розібравшись, застосувати силу, примусити робити те, що тобі не подобається, дорослі можуть втратити роботу та інше. Ці негаразди легше подолати, коли поруч люди, які допоможуть, порадять, підтримають, пожаліють. Щаслива людина може поділитись своїм щастям, успішна людина може допомогти іншому, радісна людина може розвеселити сумну людину. Толерантна людина помічає негаразди, поганий настрій, проблеми інших і намагається допомогти, втішити, розрадити, розвеселити.

Порада до скриньки толерантності. *Якщо ти успішний - допоможи іншому, якщо ти щасливий - зроби щасливим когось поруч, будь щирим у своїх діях.*

Вправа «Перетворення»

Вчитель пропонує учням уявити себе певним предметом, вибрати яким саме, пояснити чому і звернутись від імені цього предмету до дітей:

– Якби я був книгою, то я був би ... (словником, томиком віршів, збіркою казок, енциклопедією ...), тому що..... Шановні діти! Будь ласка...;

– Якби я був їжею, то я був би ... (кашею, картоплею, хлібом,...);

– Якби я був транспортом, то я був (автобусом, літаком, пароплавом,...).

Гра «Розвеселити партнера»

Вчитель пропонує учням об'єднатись у пари. Один з учасників згадує щось сумне, набуває пригніченого вигляду. Інший учасник має розвеселити партнера, викликати в нього посмішку. Забороняється застосовувати фізичний контакт.

Коли вправа виконана, учасники міняються ролями. Після того, як вправу виконали обидва учасники, їм пропонується обговорити, якими засобами це було досягнуто, чи були складності у виконанні вправи.

Гра «Добрі ельфи»

Колись дуже давно люди, борючись за виживання, змушені були важко працювати вдень і вночі. Вони дуже стомлювались. Добрим ельфам їх стало дуже шкода. Коли наставала ніч, вони почали прилітати до людей і заколихувати їх добрими словами, гладили по голівці. Так люди засинали, а зранку, сповнені сил та енергії, бралися за роботу.

Вчитель пропонує учням об'єднатись у дві групи і розіграти ролі давніх людей і добрих ельфів. Втомлені люди продовжують працювати, а ельфи прилітають і заколихують їх (потім групи міняються ролями).

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Що нового дізнались? Що важливе для себе зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі іграшки написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до корзини з іграшками.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Як відповімо на них зараз?

- Чи потрібно співчувати? Для чого потрібна толерантність?
- Як виявляти співчуття?

Заняття 8. Я спілкуюсь толерантно

Мета: ознайомити з правилами толерантного спілкування, вчити починати розмову першим, розуміти думки інших, висловлювати власні.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та продовжити фразу: «Я спілкуюсь....».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я спілкуюсь толерантно». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Чи вмію я спілкуватись?», «Як спілкуватись толерантно?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових прямокутниках свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Учням пропонується на стікерах у формі прямокутників різного кольору написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до намальованого на великому аркуші паперу кораблю (до борту корабля).

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантні люди вміють уважно вислухати іншу людину, зрозуміти її почуття, втішити, підтримати, дати пораду. Толерантна людина відкрита іншим, вона першою може розпочати розмову, запропонувати свою дружбу. Якщо погляди не збігаються, толерантна людина може вислухати інших, висловити власну думку, довести її, наводячи переконливі аргументи.

Тест «Уміння спілкуватися»

1. Чи любиш ти слухати більше, ніж говорити?
2. Чи завжди ти можеш знайти тему для розмови навіть з малознайомою людиною?
3. Чи завжди ти уважно слухаєш співрозмовника?

4. Чи любиш давати поради?
5. Якщо тема розмови не цікава тобі, чи покажеш ти це співрозмовникові?
6. Чи дратуєшся ти, коли тебе не слухають?
7. Чи є у тебе власна думка з будь-якого питання?
8. Якщо тема розмови тобі мало знайома, чи станеш ти розвивати її?
9. Чи любиш ти бути в центрі уваги?
10. Чи є хоча б три предмети, у яких ти добре розбираєшся і маєш міцні знання?
11. Чи гарний ти оратор?

Постав собі по одному балу за відповідь «так» на питання 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Підрахуй результати:

1-3 бала

На жаль, спілкуватися з тобою украй важко і неприємно. Чи ти мовчун, з якого не витягнеш ані слова, чи ти, навпаки, такий товариський, що оточуючі тебе друзі намагаються уникати с тобою спілкування... Зверни на це увагу!

4-9 балів

Ти, здебільшого, приємний і уважний співрозмовник, хоча іноді буваєш і досить розсіяним. Найчастіше це відбувається тоді, коли ти не в дусі, однак адже в цей час ти і не вимагаєш особливої уваги до своєї персони...

9-11 балів

З тобою на рідкість приємно спілкуватися! Друзі просто не можуть без тебе обійтися. Ти – душа будь-якої компанії! От тільки постає питання – чи щирий ти з друзями або просто граєш таку роль?

– Що нового ти дізнався про себе?

– Що хочеш змінити?

Вправа «Правила толерантного спілкування»

Учасникам пропонується об'єднатись у три групи і перетворити правила шкідливого на правила толерантного спілкування, доповнити власними правилами.

Правила шкідливого спілкування

1. Не слухай уважно співрозмовника, не реагуй на його емоції.
2. Не намагайся зрозуміти думку співрозмовника, навіть, коли вона така ж сама.
3. Насміхайся з недоліків інших можеш ображати співрозмовника.
4. Будь нетерпимим у спорі, не пояснюй і не аргументуй свою думку.
5. Потрібно виявляти невічливість, злість, роздратування, нечемність, жорстокість у спілкуванні.

Представлення правил толерантного спілкування кожною групою, пояснення.

Гра «Якщо я тебе правильно зрозумів»

Учасники гри сидять у коло. Кожен по черзі розповідає щось цікаве про себе (1-3 речення). Той, хто сидить праворуч, повторює останнє речення свого сусіда. Починає із слів «Якщо я правильно тебе зрозумів, то...», а потім розповідає щось про себе. І так по колу йде «відлуння» кожної промови.

Розгляд ситуацій «Приємна розмова»

Учасники об'єднуються у дві групи, стають обличчям один до одного (зовнішнє й внутрішнє коло) за принципом «каруселі». Вчитель пропонує приклади ситуацій, які необхідно програти.

Ситуація А. Перед вами людина, яку ви зовсім не знаєте, бачите її вперше, але вам дуже потрібно дізнатися, як проїхати в театр у місті, де ви знаходитесь вперше. Почніть розмову, запитайте її.

Ситуація Б. Перед вами людина, яка вам дуже подобається. Ви давно хотіли поговорити з нею. Почніть розмову.

Ситуація В. Перед вами людина, яка чимось засмучена і ніяк не може заспокоїтися. Підійдіть до неї, почніть розмову, заспокойте її.

При переході до кожної нової ситуації учасники за сигналом вчителя роблять крок ліворуч (праворуч) за годинниковою стрілкою. У такий спосіб кожен учасник має можливість програти ситуацію кілька разів із різними учнями.

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі квадратів, що символізують вітрила, написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх до корабля.

Підведення підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Як можемо відповісти зараз?

- Чи вмю я спілкуватись?
- Як спілкуватись толерантно?

Заняття 9. Я поведжусь толерантно

Мета: ознайомити з сутністю толерантної поведінки, розкрити важливість і необхідність толерантності у комфортному житті дитини; вчити робити толерантні вчинки.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та те, що дітина вмю робити найкраще: «Мене звати.... Я вмю співати, танцювати, грати в футбол...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я поведжусь толерантно». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Як поводитися толерантно?», «Які вчинки роблять толерантні люди?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої

роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових акрушах у формі квіточки свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Учням пропонується на стікерах у формі квіток різного кольору різної форми написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу світло-зеленого кольору.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантні люди виявляють доброзичливість, чуйність, милосердність до інших, намагаються дарувати добро, допомагати іншим. Толерантні діти вдячні своїм батькам, розуміють їх труднощі, турбуються про них, допомагають у домашніх справах. Толерантні люди не нав'язують власної думки іншим.

Вправа «Дієта для толерантних»

Психологи розробили дієту для толерантних людей, а злі, неввічливі люди її змінили на протилежне, додали зайві слова. Спробуйте створити дієту для толерантних людей.

Дієта для злих людей:

понеділок: розмовляючи з людьми, не дивиться їм в очі, не вітається з усіма;

вівторок: нав'язувати всім свою волю;

середа: зробити для когось погану справу так, щоб він не здогадувався, що зло йде від вас;

четвер: не виявляти до іншого такого відношення, яке ви не хочете відчутти до

себе;

п'ятниця: намагатися погано виглядати, говорити з усіма дуже голосно;

субота: записати 5 поганих якостей, що характеризують вас і вашого ворога; неділя: знайдіть 3 приводи, щоб сказати «Ви погані» вашим близьким.

Діста для толерантних людей:

понеділок: розмовляючи з людьми, дивитись їм в очі, вітатися з усіма;

вівторок: намагатися не нав'язувати нікому своєю волі;

середа: зробити для когось добру справу так, щоб він не здогадувався, що це ви зробили добро;

четвер: не виявляти до іншого такого ставлення, яке ви не хочете відчутти до себе;

п'ятниця: намагатися добре виглядати, говорити з усіма тихим голосом;

субота: записати 5 позитивних якостей, що характеризують вас і вашого друга;

неділя: знайдіть 3 приводи, щоб сказати «спасибі» вашим близьким.

Розгляд виховної ситуації

Вчитель показує кольорове зображення дівчинки, з портфелем і квітами і запитує дітей, що вони можуть сказати про цю дівчинку. (Вона навчається в школі, бо тримає портфель, вона охайна, красива ітощо).

– Що ми ще можемо сказати ? Можемо назвати її ім'я, вік, хто її друзі, як вона ставиться до інших людей? (*Ні, бо ми її не знаємо*)

– Послухайте, що розповідає про цю дівчинку один з її однокласників.

Далі одній команді вчитель віддає зображення дівчинки і просить загинати потроху цей листок, якщо в її адрес будуть лунати погані слова.

Учні другої команди отримують лист від її однокласника і читають його вголос.

Маринка зануда та ябеда. Вона вважає себе кращою за інших і весь час

задирає носа, тому з нею у класі ніхто не хоче дружити.

– Що нового ми дізналися з листа? Чи можемо ми з впевненістю сказати, що

Маринка є саме такою як її описав однокласник Сергій?

Послухайте ще один лист. Його написав інший однокласник.

Маринка чудова дівчинка, з нею дружать майже всі учні нашого класу, адже вона добре навчається, уважна до однокласників, завжди готова прийти на допомогу і поділитися останнім.

– Що ми дізналися з цього листа?

– Подивіться на зображення Маринки. Що з ним сталося? Чому воно стало таким? (*Від образливих слів, які виявилися неправдою*)

– Чи можемо ми виправити ситуацію? (*Діти розгинають зображення*).

– Чи стало воно таким як і раніше? Чому?

Порада до скриньки толерантності: *не поспішай робити висновки про іншу людину не знаючи її, не можна ображати людей, навіть, якщо тобі здається, що на це є причини, бо рани від образ залишаються глибоко у серці.*

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Чи отримали Ви те, на що сподівались? Чому навчилися? Про що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Учасникам пропонується на стікерах у формі круга, що символізують серцевину квітки, написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх посередині квітки.

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання.

Давайте дамо відповіді на них зараз.

- Що таке толерантність?
- Для чого потрібна толерантність?
- Чому толерантність потрібна мені?

Додаток Р

Список рекомендованої літератури для молодших школярів

1 клас

- Юрій Бедрик. Тьотя Бегемотя.
- Олег Буцень. Гуля. Ожеледь.
- Анатолій Григорук. Дивовижні імена.
- Вадим Дорошенко. Пригоди Солі та Олі.
- Зірка Мензатюк. Як пальці посварилися. Усмішка.
- Дмитро Паличко. Баран.
- Марія Пономаренко. Як м'яч став веселий.
- Ірина Прокопенко. Коник-музикант.
- Григорій Усач. Як зайчик Кося знайшов собі друга.
- Іван Франко. Про двох цапків. Дві кізочки.
- Василь Чухліб. Неслухняний Гарбузик. Сонечко і Світлячок.
- Юрій Ярмиш. Про Андрійка і чашку (казка).
- Самуїл Маршак. Казка про нерозумне мишеня.
- Шарль Перро. Чарівниці.
- Чому зимою ялинка зелена (англійська народна казка).
- Як з'явилися перші метелики (філіппінська народна казка).

2 клас

- Іван Андрусяк. Хто хороший. Чакалка.
- Людмила Гнатюк. Їжак.
- Євген Гуцало. Лис зустрів у лісі лиса.
- Ірина Жиленко. Гном у буфеті.

Наталя Забіла. Стояла собі хатка. Дві білки.
Анатолій Качан. Випадок у магазині. Крихта хліба.
Людмила Коваль. Кицька Мурка.
Олена Комова. Незадоволена Генрієтта. Співаюче слоненятко.
Анатолій Коцур. Як кошенья з хвостиком посварилося.
Володимир Ладижець. Джміль. Хто сметанку з'їв?
Володимир Лучук. Дарунки для мами. Кошик яблук ніс їжак.
Ірина Мацко. Медовий Сухарик.
Зірка Мензатюк. Зварю тобі борщику.
Василь Моруга. Мурашка, Коник і Сонечко.
Всеволод Нестайко. Кеша і Реша, або Казка про пісню.
Олександр Олесь. Бабуся в гостях у ведмедя.
Марія Пономаренко. Що буває, коли пісеньку образять.
Роман Росіцький. Мешканці старого двору.
Іван Світличний. Як Гусак говорив: «Так-так-так».
Іван Сенченко. Як Олеся заснула в квітці.
Михайло Слабошпицький. Що ж буде з Костиком? (Розповідь старого сенбернара).
Юлія Смаль. Казка про Бабая.
Наталка Сняданко. Країна поламаних іграшок.
Оксана Соловей. Неслухняні хмарки.
Василь Сухомлинський. Пелюстки і квітка.
Ганна Чубач. Два маленькі баранці. Хвалько.
Юрій Ярмиш. Про дванадцять голів одного дракончика.
Капці для Святого Миколая (українська народна казка).
Я – сам (шотландська народна казка).
Ганс Крістіан Андерсен. Стійкий олов'яний солдатик. Ромашка.
Олександр Волков. Чарівник Смарагдового міста.
Елка Майnardус. Забудькуватий Фунтик. Десять мишенят вийшли погуляти. Гопик і Ферда. Крячик грає в жмурки.

3 клас

Ольга Бусенко. Паперовий янгол.

Анатолій Григоруk. Найкраща сестричка.

Анатолій Дімаров. Для чого людині серце.

Ігор Калинець. Повітряна кулька.

Ірина Калинець. Як Івасик малював.

Анатолій Качан. Балакучий язик.

Олександр Кониський. Знахідка.

Тетяна Луньова. Усі ми будемо королевами або Казка про Маринку та Мишенятко.

Ганна Макуліна. Пригоди коника Стрибунця.

Марія Микицей. Будинок, який умів розмовляти.

Леся Мовчун. Арфа для павучка. Тиша. Гостина. Будиночок. Брошка пані Потапенко.

Всеволод Нестайко. Незвичайні пригоди в лісовій школі. Ябеда.

Олеся Овчар. Кольорові пригоди чорного котика.

Марина Павленко. Перерва.

Ольга Пенюк. В пошуках веселки.

Дмитро Павличко. Папуга. Дівчинка Алісія. Нічний гість.

Марія Пономаренко. Капці для бабусі.

Оксана Сенатович. Що це значить – не дружити.

Сергій Цушко. Хто живе за шафою.

Ганна Чубач. Равлики. Біла чапля.

Василь Чухліб. Про Гасанця та його вірного друга. Брилик. Колискова для ведмедів.

Іван Франко. Королик і Ведмідь.

Юрій Ярмиш. Слонятко, що любило танцювати.

Ганс Крістіан Андерсен. Гидке каченя. Ялинка. П'ятеро з одного стручка.

Астрід Ліндгрєн. Пєппі Довгапанчоха.

Отфрід Пройслєр. Маленька Баба-Яга.

Оскар Уайльд. Хлопчик-зірка.

4 клас

Віктор Блізнець. Женя і Синько.

Катерина Булах. День кота.

Олег Буцень. Полохливий гриб.

Анатолій Григоровук. Нешасливий день. Гра в шашки. Відро води.

Сергій Гридін. Федько у віртуальному місті.

Вадим Дорошенко. Ми не здамося!

Борис Комар. Загублені рукавички.

Надія Красоткіна. Сім кольорів щастя.

Анатолій Костецький. Мінімакс – кишеньковий дракон, або День без батьків.

Андрій Курков. Пригоди пустомеликів та інші історії.

Галина Малик. Вуйко Йой і Страшна Велика Кука.

Зірка Мензатюк. Київські казки. Як Мурко ходив на виставку.

Ірина Мацко. Мамине серденько.

Леся Мовчун. Політ рожевої мрії.

Всеволод Нестайко. Чарівні окуляри.

Дмитро Павличко. Капелюх. Гонорова ворона.

Василь Симоненко. Подорож у країну навпаки.

Михайло Слабошпицький. Жирафеня Берізка.

Галина Ткачук. Вікно до собаки.

Майя Фролова. Щасливий день.

Юрій Ярмиш. Веселий чародій.

Добрий домовик (українська народна казка).

Ганс Крістіан Андерсен. Льон. Дівчина з сірниками. Нове вбрання короля.

Оле-Лукойе

Вільгельм Гауф. Маленький Мук.

Ернст Теодор Амадей Гофман. Лускунчик і Мишачий Король.

Астрід Ліндгрєн. Расмус-волоцюга.

Моріс Метерлінк. Синій птах.

Отфрід Пройслер. Маленький Водяний.

Антуан де Сент-Екзюпері. Маленький принц.

Додаток С

Тест «Чи вмієте Ви володіти собою»?

(за Н.Н.Шевандріним)

Варіанти відповідей на питання: «дуже» (4 бали), «не занадто» (1 бал), «в жодному разі» (0 балів).

Чи дратує Вас:

1. Зім'ята сторінка газети, котру Ви хотіли б почитати?
2. Жінка у віці, одягнена як молоденька дівчина?
3. Занадто близька відстань між співбесідниками?
4. Жінка, що палить на вулиці?
5. Коли якась людина кашляє у ваш бік?
6. Коли хтось гризе нігті?
7. Коли хтось сміється недоладу?
8. Коли хтось намагається вчити Вас, що і як потрібно робити?
9. Коли у кінотеатрі той, що сидить попереду Вас, постійно Вам заважає?
10. Коли Вам намагаються переказати сюжет цікавого роману, який Ви тільки збираєтесь прочитати?
11. Коли Вам дарують непотрібні речі?
12. Голосна розмова у громадському транспорті?
13. Занадто сильний запах парфумів?
14. Людина, котра жестикулює під час розмови?
15. Колега, котрий часто вживає незрозумілі слова?

Інтерпретація:

Більше 50 балів. Вас не можна віднести до числа спокійних і врівноважених людей. Вас дратує все, навіть незначні речі. Ви запальні,

легко виходите з себе. А це розхитує нервову систему, від чого страждають і оточуючі.

Від 12 до 49 балів. Вас можна віднести до найрозповсюдженішої категорії людей. Вас дратують тільки найнеприємніші речі, проте щоденні непорозуміння Ви не сприймаєте, як драму. До неприємностей Ви вмієте «повертатися спиною», достатньо легко забуваєте про них.

11 балів і менше. Ви доволі врівноважена людина, реально дивитесь на життя. Або цей тест недостатньо вичерпний, і в ньому не знайшли відображення слабкі місця Вашої індивідуальності? Судіть самі.

Принаймні гарантовано можна стверджувати: Ви не та людина, котру легко вивести з рівноваги.

Додаток Т

Методика «Шкала совісливості» (В.В.Мельников, Л.Т.Ямпольський)

(адаптована)

Інструкція. На бланку для відповіді Вам пропонується ряд тверджень. При згоді з твердженням поруч з ним поставте знак «+» («так»), при незгоді - знак «-» («ні»).

Опитувальник

1. Я завжди суворо дотримуюся моральних принципів.
2. Я завжди дотримуюся почуття обов'язку і відповідальності.
3. Я вірю, що будь-які, навіть приховані вчинки не залишаться безкарними.
4. Мене обурює, що злочинця можуть звільнити завдяки спритному захисту адвоката.
5. Я вважаю, що дотримання законів є обов'язковим.
6. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від будь-якого вживання спиртних напоїв.
7. Якщо б я повинен був навмисно збрехати людині, мені довелося б дивитися в бік, оскільки соромно було б дивитися їй у вічі.
8. Я люблю читати книги, статті на теми моральності.
9. Мене дратує, коли жінки курять.

10. Думаю, що існує одне-єдине правильне розуміння життя.
11. Коли хто-небудь виявляє дурість або невігластво, я намагаюся його виправити.
12. Я - людина твердих переконань.
13. Я люблю лекції на серйозні теми.
14. Я вважаю, що будь-яку роботу слід доводити до кінця, навіть якщо здається, що в цьому немає необхідності.

Обробка й інтерпретація результатів

За кожну позитивну відповідь нараховується по 1 балу і підраховується їх сума.

1-5 балів – низький рівень совісності;

6-9 балів – середній рівень совісності;

10-14 балів – високий рівень совісності.

Додаток У

Діагностика вольового потенціалу особистості (Н.П.Фетискін, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов) (адаптована)

Прочитайте наведені питання. Намагайтеся відповідати на них з максимальною об'єктивністю. У разі згоди зі змістом ставте «так»; при сумніві, невпевненості - «не знаю» (або «буває», «трапляється»); при незгоді - «ні».

Опитувальник

1. Чи зможете Ви завершити розпочату роботу, яка вам нецікава, незалежно від того, чи дозволяють час і обставини відірватися і потім знову повернутися до неї?
2. Чи подолаєте Ви без особливих зусиль внутрішній опір, коли потрібно зробити щось неприємне?
3. Потрапляючи у конфліктну ситуацію (в навчанні або в побуті), чи в змозі Ви лпанувати собою настільки, щоб поглянути на ситуацію з боку, з максимальною об'єктивністю?

4. Якщо Вам потрібно дотримуватись дієти, чи зможете Ви подолати всі кулінарні спокуси?
5. Чи знайдете Ви в собі сили встати вранці раніше звичайного, як було заплановано ввечері?
6. Чи залишитесь Ви на місці події, щоб дати свідчення?
7. Чи швидко Ви відповідаєте на листи?
8. Якщо у Вас викликає страх майбутній політ на літаку або відвідування стоматолога, чи зумієте Ви без особливих зусиль подолати це почуття і в останній момент не змінити свого наміру?
9. Чи будете Ви приймати дуже неприємні ліки, які вам наполегливо рекомендують лікарі?
10. Чи дотримаєте Ви дану зопалу обіцянку, навіть якщо її виконання завдасть Вам чимало клопоту, іншими словами, чи є Ви людиною слова?
11. Ви без сумнівів відправляєтеся у подорож в незнайоме місто?
12. Чи суворо Ви дотримуетесь розпорядку дня: часу пробудження, прийому їжі, занять, прибирання та інших справ?
13. Чи засуджуєте Ви бібліотечних боржників?
14. Чи зможе Вас відволікти дуже цікава телепередача від виконання термінової роботи?
15. Чи зможете Ви перервати сварку і замовкнути, якими б образливими не здавалися Вам слова протилежної сторони?

Обробка результатів

Ответ «да» оценивается в 2 балла; «не знаю» - 1 балл; «нет» - 0; затем суммируются полученные баллы.

1-12 балів – низька сила волі;

13-21 бал – середня сила волі;

22-30 алів – висока сила волі.

Додаток Ф

*Експрес-діагностика поведінкового стилю у конфліктній ситуації
(Н.П. Фетискін, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов) (модифікована)*

Відповідайте на запропоновані нижче запитання, оцінивши, наскільки властиво Вам те або інше поведіння в конфліктній ситуації: часто - 3 бали, іноді - 2, рідко - 1 бал.

Опитувальник

1. Погрожую або б'юся.
2. Намагаюсь прийняти точку зору супротивника і поважаю її, як свою.
3. Шукаю компроміс.
4. Допускаю, що не правий, навіть якщо не можу повірити в це остаточно.
5. Уникаю супротивника.
6. Бажаю будь-що добитись своєї мети.
7. Намагаюсь з'ясувати, з чим саме я можу погодитись, а з чим - категорично ні.
8. Йду на компроміс.
9. Здаюсь.
10. Змінюю тему.
11. Повторюю одне й те саме, поки не досягну свого.
12. Намагаюсь знайти джерело конфлікту, зрозуміти, з чого все почалося.
13. Трохи поступаюсь і підштовхую тим самим до поступок іншу сторону.
14. Пропоную мир.
15. Намагаюсь обернути все на жарт.

Обробка й інтерпретація результатів

Ключ

А (1, 6, 11) – жорсткий стиль вирішення конфліктів, розбалансований рівень прояву толерантного ставлення до дійсності.

Б (4, 5, 9, 10, 14, 15) - м'який стиль, частково збалансований рівень прояву толерантного ставлення до дійсності.

В (2, 3, 7, 8, 12, 13) – компромісний стиль, збалансований рівень прояву толерантного ставлення до дійсності.

Додаток X

Анкета для педагогів «Самооцінка толерантності» (В. Нечерда)

Дайте відповідь на наведені нижче запитання. Варіанти відповідей: «так», «ні», «іноді буває». Відмітьте потрібну Вам відповідь у таблиці. Отримані бали складіть. Важливо отримати позитивну сумарну оцінку свого вміння бути толерантним(-ою) у спілкуванні з учнями. Якщо Ви отримали негативний результат, варто задуматися про своє ставлення до учнів. Кожне запитання містить пораду, рекомендацію.

№	Питання	Так	Ні	Трапляється
1	Чи завжди Ви пам'ятаєте про індивідуальність школяра?	+1	-1	0
2	Чи відрізняється <u>стиль Ваших</u> стосунків з «поганим» і «добрим» школярем?	-1	+1	0
3	Чи перешкоджаєте Ви учням, які не встигають або несимпатичні Вам, брати активну участь у колективних справах?	-1	+1	0
4	Чи часто Ви жалієтесь на учнів їхнім батькам?	-1	+1	0
5	Чи дозволяєте Ви собі у присутності школярів критичні висловлювання на адресу їх друзів?	-1	+1	0
6	Чи дозволяєте Ви собі у присутності школярів різкі висловлювання на адресу їх однолітків з паралельних класів?	-1	+1	0
7	Чи заохочуєте Ви відкрито лідерів, протиставляючи їх <u>групі</u> однолітків?	-1	+1	0
8	Чи дозволяєте Ви собі різкі висловлювання з приводу зовнішнього вигляду учнів?	-1	+1	0
9	Чи вистачає Вам терпіння пояснити учневі можливості негативних наслідків його вчинку чи рішення?	+1	-1	0
10	Чи демонструєте Ви любов до окремих учнів?	-1	+1	0

Додаток Ц

Карта педагогічної самооцінки готовності педагога загальноосвітнього навчального закладу до виховання толерантності учнів (модифікація методики Т. В. Морозової)

Оцініть, будь ласка, свою готовність до виховання толерантності учнів за п'ятибальною шкалою за кожним показником.

	I. Мотиваційна спрямованість особистості	БАЛИ	СЕР. БАЛ
1	Допитливість, творчий інтерес.		
2	Прагнення до творчих досягнень.		
3	Прагнення до лідерства.		
4	Прагнення до отримання високої оцінки творчої діяльності з боку адміністрації.		
5	Особиста значимість творчої діяльності.		
6	Прагнення до самовдосконалення.		
	II. Креативність, критичність і оригінальність мислення вчителя.		
7	Продуктування великої кількості рішень: варіативність педагогічної діяльності.		
8	Незалежність суджень (не соромитесь висловлювати свою думку).		
9	Фантазія, уява (інтелектуальна легкість у поводженні з ідеями).		
10	Здатність відмовитись від стереотипів у педагогічній діяльності, подолати інерцію мислення.		
11	Прагнення до ризику.		
12	Чутливість до проблем, що виникають у навчально-виховній діяльності		
13	Критичність мислення, здатність до оціночних суджень.		
14	Здатність до самоаналізу, рефлексії.		
	III. Оцінка професійних здібностей вчителя до здійснення діяльності з виховання толерантності учнів.		

15	Здатність особистості до оволодіння новими технологіями цієї діяльності.		
16	Володіння методами виховання толерантності		
17	Здатність до створення авторської концепції виховання толерантності		
18	Здатність до планування експериментальної роботи.		
19	Здатність до організації педагогічного експерименту в школі.		
20	Здатність до корекції своєї діяльності.		
21	Здатність акумулювати та використовувати досвід творчої діяльності інших вчителів.		
22	Здатність до співпраці та взаємодопомоги у творчій діяльності.		
23	Здатність творчо вирішувати конфлікти.		
	IV. Індивідуальні особливості особистості вчителя.		
24	Темп творчої діяльності.		
25	Працездатність особистості у творчій діяльності.		
26	Рішучість, впевненість в собі.		
27	Відповідальність.		
28	Переконання вчителя в соціальній значимості виховання толерантності учнів		
29	Чесність, правдивість		
30	Здатність до самоорганізації.		

Додаток Ш

Ігри та ігрові вправи

Ігрова діяльність є природною, захоплюючою діяльністю молодших школярів. У процесі гри відбувається згуртування колективу, діти вчаться конструктивно взаємодіяти, досягати мети спільними зусиллями, розуміти

один одного, поважати себе та інших. З метою формування толерантності у молодших школярів доцільно проводити ігри:

для розуміння сутності толерантності (її важливості і необхідності у житті, розуміння різноманітності світу);

для виховання поваги до себе (почуття власної гідності, впевненості у собі, відповідальності, розуміння унікальності та неповторності кожного);

для виховання поваги до іншого (розвитку емпатії, здібностей до рефлексії);

для виховання вміння взаємодіяти з іншими (встановлення толерантних стосунків у колективі молодших школярів, вміння толерантного спілкування).

Для розуміння сутності толерантності

«Розшифруй слово»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за рахунок добору синонімічного ряду.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

На аркуші паперу стовпчиком пишеться слово «толерантність». Учасники методом «мозкового штурму» добирають синоніми до кожної букви слова та записують їх навпроти.

«Абетка толерантності»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за рахунок добору синонімічного ряду.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

Об'єднавшись у групи учасникам пропонується створити абетку толерантності. На аркуші паперу зазначається алфавіт. До кожної букви алфавіту потрібно добрати слово, яке тим чи іншим чином можна віднести

до поняття толерантність (*А – альтруїзм; Б – братерство; В – впевненість у собі; Г – гідність; Д – дружба; Є – єдність; Е – енергія; Ж – життя і т. д)*

«Асоціативний куц»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за рахунок розширення його смислового поля і візуалізації контексту.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

У центрі аркуша пишеться слово «толерантність». Учасники методом «мозкового штурму» добирають асоціації до слова та записують їх довкола, немов гілки куща.

«Як ми розуміємо толерантність?»

Мета: розуміння сутності поняття «толерантність» за допомогою висловів відомих людей.

Обладнання: картки з висловами відомих людей про толерантність.

Об'єднавшись у групи учасникам пропонується обговорити і пояснити вислови видатних людей про толерантність за запитаннями:

Що для автора означає поняття «толерантність»?

Чи погоджуєтеся ви з автором цього висловлювання?

Вислови відомих людей

Гідність людини полягає в тому, щоб любити тих, хто її ображає. (*Марк Аврелій, давньоримський імператор і філософ*)

Ваша думка для мене глибоко ворожа, але за ваше право її висловити я ладен віддати своє життя. (*Вольтер, французький просвітитель епохи Просвітництва*)

Не все те неправильне, що тобі незрозуміле (*Григорій Сковорода, український філософ, письменник*)

Кожний чує лише те, що розуміє. (*Тит Плавт, давньоримський театральний діяч, автор комедій*)

Не засуджуй нікого, поки не станеш на його місце. *(Раббі Гіллель, єврейський мудрець)*

Давайте погодимось мати розбіжності. *(Роберт Льюїс Стивенсон, британський письменник)*

Толерантність це мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями. *(Кофі Аннан, генеральний секретар ООН)*

Дурниця – поняття, що залежить від певної точки зору. Те, що одному здається дурницею або нісенітницею, для другого може мати важливе значення. *(Корніліус, письменник).*

«Емблема толерантності»

Мета: продовжити роботу з визначенням толерантності; розвивати фантазію, експресивні способи самовираження.

Обладнання: білі і кольоровий папір, фломастери, олівці, ножиці, клей.

Об'єднавшись у групи учасникам пропонується створити емблему толерантності. Час на малювання – 5 хв. Кожна з груп висуває гасло, що відображає сутність емблеми, представляє свою емблему.

«Кошик»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за допомогою асоціативного ряду; розвиток фантазії, творчого мислення.

Матеріали: кошик або пакет з дрібними предметами (іграшки з кіндерсюрпрізів, ключик, м'ячик, значки тощо). Кількість предметів повинна перевищувати кількість учасників групи.

Ведучий проходить по колу з кошиком, у якому знаходяться різні дрібні предмети. Учасники, не дивлячись у кошик, беруть один предмет. Ведучий пропонує кожному знайти яку-небудь зв'язок між цими предметом і поняттям толерантності. Розповідь починає учасник, який перший отримав іграшку. Наприклад: «Мені дістався м'ячик. Він нагадує

мені земну кулю. Думаю, що толерантність повинна бути поширена по всьому світу».

«Терези толерантності»

Мета: розуміння сутності толерантності, своїх прав та прав інших, виховувати повагу до себе та інших.

Обладнання: іграшкові терези, картки.

Вчитель показує іграшкові терези. На одній шальці лежить на картці записана теза «Я маю право на повагу оточуючих» і просить учнів записати на картці тезу і покласти на іншу шальку, щоб була рівновага («Оточуючі мають право на повагу і з мого боку»). Далі вчитель бере іншу картку «Я маю право на терпимість з боку оточуючих» («Оточуючі мають право на терпимість з мого боку»); «Я маю право на спілкування з іншими» («Оточуючі мають право на спілкування зі мною»); «Я маю право на турботу батьків» («Батьки мають право на мою турботу»).

«Дерево Толерантності»

Мета: розуміння сутності толерантної поведінки.

Обладнання: намальоване дерево з гілками, листочки зеленого кольору.

Вчитель пропонує учням посадити і виростити дерево Толерантності. Для того, щоб дерево зазеленіло, потрібно, щоб розпустились листочки. На листочках напишуть, що що потрібно робити, щоб бути толерантним. Крону дерева складемо з листочків із висловлюваннями. Учні пишуть на листочках фрази і прикріплюють до дерева (співчувати; розуміти інших; поважати думку інших; поважати свої права та права інших; підтримувати; терпіти; прощати; бути доброзичливими; бути милосердними; бути готовими до примирення; слухати і розуміти інших; визнавати інших та інше).

Обговорення за запитаннями.

Які вчинки ви хочете робити?

Якими порадами ви скористаетесь?

«Віночок толерантності»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за допомогою добору слів синонімічного ряду.

Обладнання: намальований віночок з стрічками різного кольору, олівці, фломастери.

Учасникам пропонується написати на стрічках намальованого українського віночку якості людини, які розкривають поняття толерантності (терпимість, об'єктивність, оригінальність, впевненість у собі, повага до себе та інших, людяність, ласкавість, лагідність, злагода, розсудливість, активність, надійність, тактовність, ініціативність, милосердність, співчуття, товарицькість, турботливість, дружність та інші).

«Дієта для толерантних»

Мета: розуміння сутності толерантної поведінки, викликати бажання робити толерантні вчинки.

Обладнання: акркуш паперу з написаною дієтою для злих людей, олівці, фломастери.

Вчитель повідомляє учням про те, що психологи розробили дієту для толерантних людей, а злі, неввічливі люди її змінили, додавши зайві, протилежні слова. Спробуйте створити дієту для толерантних людей.

Дієта для злих людей:

понеділок: розмовляючи з людьми, не дивиться їм в очі, не вітається з усіма;

вівторок: нав'язуйте всім свою волю;

середа: зробіть для когось погану справу так, щоб він не здогадувався, що зло йде від вас;

четвер: не виявляйте до іншого такого відношення, яке ви не хочете відчувати до себе;

п'ятниця: намагайтесь погано виглядати, говорити з усіма дуже голосно, грубо;

субота: записуйте 5 поганих якостей, що характеризують вас і вашого ворога;

неділя: знайдіть 3 приводи, щоб сказати «Ви погані» вашим близьким.

Діста для толерантних людей:

понеділок: розмовляючи з людьми, дивитись їм в очі, вітатися з усіма;

вівторок: намагатися не нав'язувати нікому свою волю;

середа: зробити для когось добру справу так, щоб він не здогадувався, що це ви зробили добро;

четвер: не виявляти до іншого такого відношення, яке ви не хочете відчувати до себе;

п'ятниця: намагатися добре виглядати, говорити з усіма тихим голосом, ввічливо;

субота: записати 5 позитивних якостей, що характеризують вас і вашого друга;

неділя: знайдіть 3 приводи, щоб сказати «спасибі» вашим близьким.

Для виховання поваги до себе (почуття власної гідності, впевненості у собі, розуміння унікальності та неповторності кожного)

«Хто я?»

Мета: допомогти дітям усвідомити свої ролі у житті, унікальність і неповторність кожного, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

На аркуші паперу у центрі учень пише велику букву «Я» і проводить промені в різні сторони. На промені зазначає ролі, які він виконує у життя. Наприклад: школяр, син, онук, друг, українець та інше. Потім кожен підходить до інших і розповідає про свої ролі.

Обговорення за запитаннями:

Які ролі об'єднують Вас?

Чим Ви відрізняєтесь?

Які ролі виконувати важко? Чому?

За що Ви поважаєте себе?

Що допомагла зрозуміти Вам ця вправа?

«Мій портрет в проміннях сонця»

Мета: допомогти дітям усвідомити свої власні позитивні риси характеру, унікальність і неповторність кожного, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

Кожен малює сонце, у центрі сонячного кола пише своє ім'я або малює свій портрет, а вздовж сонячних променів записує свої позитивні риси. Потім кожен зачитує список своїх рис, прикріплює сонце на дошці. По закінченні всі діляться почуттями і враженнями від вправи.

Обговорення за запитаннями:

Якою рисою Ви пишаєтесь найбільше?

Які риси характеру хочете виховати?

Що відчували, коли виконували вправу?

«Хто це?»

Мета: допомогти дітям усвідомити свої власні позитивні риси характеру, унікальність і неповторність кожного, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери, конверт.

Кожен учень на окремому аркуші записує яким він бачить себе (характеристики, риси характеру, інтереси), починаючи кожне речення із займенника «Я». Всі аркуші вчитель збирає і складає у конверт. Далі вчитель бере по черзі аркуші, що лежать у конверті, і зачитує їх, не називаючи автора, а завдання групи полягає в тому, щоб відгадати його.

«Я вмію»

Мета: допомогти дітям у розвитку впевненості у собі, унікальності та неповторності кожного, розуміння, що всі діти талановиті.

Діти стають у коло. Роблять крок вперед і кажуть, що вони вміють робити якнайкраще, наприклад: «Я вмію швидко бігати», «Я вмію малювати кішку», «Я вмію співати» і т. д. Повторювати вміння інших не можна.

«Я – інший»

Мета: допомогти дітям у розвитку впевненості у собі, унікальності та неповторності кожного, розуміння, що всі діти унікальні.

Обладнання: дзеркало.

Дітям пропонується уважно подивитися на себе в дзеркало, звернути увагу на свій колір очей, волосся, форму обличчя, зріст, порівняти себе з іншими, знайти відмінності. Подумати чим ти приваблюєш інших? Скласти невеличку розповідь про свою зовнішність і найбільш привабливу відмінність (риса характеру, інтереси, вміння та інше). Кожен учень розповідає.

Обговорення за запитаннями:

Що у вас всіх спільного?

Чим ви відрізняєтесь від інших?

«Це здорово!»

Мета: сприяти розвитку впевненості у собі, розумінню індивідуальності кожного.

Учням пропонується вийти у коло і сказати про свій таланти або вміння, наприклад «Я вмію танцювати», «Я вмію стрибати через калюжі», «Я вмію розповідати страшилки», «Я вмію співати». У відповідь всі школярі хором відповідають «Це здорово!» і одночасно піднімають вгору великий палець.

«Оплески»

Мета: сприяти розвитку впевненості у собі, розуміння індивідуальності кожного.

Вчитель пропонує вставати тим, хто вміє робити щось із названого. Всі учні плескають у долоні тому, хто вміє: кататися на роликах; вишивати; складати вірші; грати в футбол; співати; танцювати; плавати; швидко бігати; малювати, розказувати смішні історії, мити посуд, і т.д.

«Моя емблема»

Мета: допомогти дітям визначити свої позитивні сторони та можливості для самовдосконалення, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу з зображенням емблеми, олівці, фломастери.

Учням пропонується створити власну емблему, шаблон якої подається. Потрібно намалювати річ, яку вони роблять дуже добре, написати три слова, які хотіли б почути про себе, намалювати річ, яку хотіли навчитись робити. Представлення емблем.

«Який я?»

Мета: допомогти дітям визначити свої позитивні риси характеру та можливості для самовдосконалення, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

Вчитель пропонує учням на аркушах паперу написати: «Я –...» – записати риси або особливості свого характеру, які Вам у собі подобаються і складають Вашу сильну сторону.

«**Я вмію...**» – записати здібності і таланти в будь-якій сфері, якими Ви можете пишатися.

«**Я хочу..**» – записати риси характеру або здібності, які хочете виховати у собі.

Учні зачитують свої записи, обговорюють, можливо доповнюють.

«Будь впевненим у собі!»

Мета: сприяти розвитку впевненості у собі, поваги до інших.

Учасники по черзі висловлюють свої думки і кожного разу сусід, що сидить праворуч, додає у відповідь «Будь впевненим у собі!».

«Ім'я»

Мета: розвивати ціннісне ставлення до себе та свого імені.

Обладнання: картки з іменами дітей.

Дитині пропонується придумати собі ім'я, яким вона хотіла, щоб її називали (можна залишити своє). Всі разом називають учня тим іменем, яке він запропонував.

Обговорення за запитаннями:

Чому тобі не подобається власне ім'я?

Як його можна змінити, щоб воно тобі подобалось?

«Ми та наші імена»

Мета: допомогти зрозуміти важливість кожної особистості, відмінність та індивідуальність кожного за допомогою власного імені.

Обладнання: картки з іменами дітей.

Вчитель пропонує учням серед карток з іменами знайти власне ім'я. Учні по черзі голосно промовляють своє ім'я, називають «ласкаве» ім'я, яким його називають вдома, розказують що означає їх імена. Вчитель доповнює, якщо учень не може розказати.

Обговорення за запитаннями:

Чи є діти з однаковими іменами?

Чим вони відрізняються?

Чи є діти схожі статурою, поведінкою, але з різними іменами?

«Чарівна скринька»

Мета: допомогти дітям усвідомити унікальність та неповторність кожного, розуміння, що всі люди однаково важливі, сприяти розвитку впевненості у собі, вихованню поваги до себе та інших.

Обладнання: гарна скринька з дзеркалом усередині.

Вчитель приносить і показує красиву скриньку. Повідомляє дітям: «Ця скринька – чарівна. Зазирнувши у скриньку кожен з вас зможе побачити зображення «найважливішої людини на Землі». Але не можна розкривати «таємницю»: розповідати, кого побачили, поки всі діти по черзі не зазирнуть у скриньку». Далі всі учні по черзі дивляться у скриньку.

Обговорення за запитаннями:

Хто найважливіша людина у світі? Чому?

А інші люди?

«Витинанка»

Мета: показати дітям, що ми всі люди різні, неповторні і світ різноманітний.

Обладнання: паперові серветки для всіх учасників гри.

Учням роздаються однакові паперові серветки, пропонується точно дотримуватись інструкцій, виконуючи всі дії. Відірвати правий верхній кут, скласти фігуру навпіл, закруглити гострий кут, скласти фігуру навпіл, відірвати прямий кут, розгорнути аркуш, розглянути отриману фігуру. Показати іншим свою фігуру.

Обговорення за запитаннями:

Чому всі ваші витинанки різні, усі ж виконували однакові інструкції?

Чи добре, що у нас всі різні витинанки? Чому?

Чи добре, що всі люди різні? Чому?

«Картопля»

Мета: показати дітям, що ми всі люди різні, кожен має свої відмінності і світ різноманітний.

Обладнання: кошик картоплі.

Вчитель приносить кошик картоплі. Дітям пропонується взяти по картоплині, уважно розглянути свою картоплину, знайти її особливі відмінності, запам'ятати її вигляд. Потім всі картоплині кладуться знову у кошик. Кожен повинен знайти «свою» картоплю і описати її відмінності.

Обговорення за запитаннями:

Чи важко було знайти відмінності своєї картоплини? Чому?

Що вам допомогло знайти відмінності?

Чи всі люди як картоплині схожі між собою? Чому?

Як побачити відмінності кожної людини?

«Чарівна крамниця»

Мета: допомогти зрозуміти власні позитивні риси характеру толерантної людини та риси, які ще необхідно виховувати, сприяти розумінню важливості толерантності, впевненості у собі, необхідності самовдосконалення.

Обладнання: картки з рисами характеру.

Вчитель пропонує учасникам групи уявити, що вони знаходяться у «Чарівній крамниці», в якій є досить незвичайні «речі»: толерантність, терпіння, поступливість, прихильність до інших, повага до себе, повага до інших, впевненість у собі, власна гідність, почуття гумору, чуйність, довіра, повага до відмінностей інших, вміння володіти собою, доброзичливість, схильність не засуджувати інших, людяність, милосердя, вміння слухати, допитливість, здатність до співпереживання, щирість, злагода, вміння співпрацювати, вміння йти на компроміс, вміння зрозуміти

іншого, співчутливість, співпереживання, вміння домовлятися (якості записані на картках).

Вчитель виступає в ролі продавця, який обмінює одні якості на інші. Учні пропонуються завітати до крамниці. Вони можуть придбати одну або декілька «речей», яких у них немає (Це ті якості, які, на думку групи, важливі для толерантної особистості, але слабо виражені у них). Наприклад, покупець просить у продавця «впевненості у собі». Продавець з'ясовує, для чого воно йому, в яких випадках він хоче бути «впевненим у собі». Як плату продавець просить у покупця щось натомість, наприклад, той може розплатитися «почуттям гумору», якого у нього з надлишком.

Обговорення за запитаннями:

Які важливі висновки для себе зробили?

Які бажання викликала гра?

Для виховання поваги до іншого

(розвитку емпатії, розуміння іншого, здібностей до рефлексії)

«Назви емоційний стан сусіда»

Мета: допомогти розуміти емоційний стан іншого.

Учень уважно дивиться на сусіда, який сидить праворуч і пробує визначити його емоційний стан, що він зараз відчуває. Далі він промовляє: «Мені здається, що ти зараз...». Його співрозмовник погоджується або не погоджується. І так по черзі кожен висловлює свою думку.

Обговорення за запитаннями:

Як Ви визначали емоційний стан співрозмовника?

Чому було важко визначити емоції іншого?

«Віддзеркалення»

Мета: допомогти розуміти емоційний стан іншого.

Учні об'єднуються у пари, в якій один грає роль «дзеркала», інший – «людини». Учасник, який грає роль «дзеркала», повинен в точності повторити повільні рухи «людини», відобразити їх. Після проведення першого «раунду» учасники міняються місцями.

Обговорення за запитаннями:

Що відчували, коли повторювали рухи іншого?

«Відверта радість»

Мета: допомогти розуміти емоційний стан іншого.

Один гравець виходить за двері. Інші об'єднуються у групи. Коли гравець повертається, кожна група демонструє своє ставлення до нього. Можна робити що завгодно. Не можна лише розмовляти з ним, торкатися його. А той, хто увійшов, має відгадати яке ставлення демонструється.

Обговорення за запитаннями:

Що відчували, коли відгадували ставлення групи?

«Знайди свою емоцію»

Мета: допомогти розуміти емоційний стан іншого.

Учасники сідають у коло. Учасники загадують свою психологічну загадку: за допомогою виразу обличчя, пози, рухів, жестів зображують емоцію. Завдання кожного знайти таку ж саму емоцію, яку і він сам показав.

Обговорення за запитаннями:

Чи важко було передати свою емоцію? Чому?

Чи відразу зрозуміли інші емоції? Чому?

Що допомогло вам знайти свою емоцію?

«Перетворення»

Мета: допомогти зрозуміти стан іншого, емоції, почуття, навчитися відображати їх, розвивати уяву та фантазію.

Учні сидають у коло. Вчитель пропонує учням уявити себе певним предметом, вибрати яким саме, пояснити чому і звернутись від імені цього предмету до інших:

«Якби я був книгою, то я був би ... (словником, томиком віршів, збіркою казок, енциклопедією ...), тому що..... Шановні діти! Будь ласка...»;

«Якби я був їжею, то я був би ... (кашею, картоплею, хлібом,...)»;

«Якби я був транспортом, то я був (автобусом, літаком, пароплавом,...)».

«Три обличчя»

Мета: вчити розуміти емоції іншого, вміти відображати власні емоції за допомогою міміки, жестів.

Вчитель показує учням три вирази обличчя, просить їх відгадати вираз обличчя. Перший раз показую сумне. Просить повторити жести рук і обличчя для виразу суму. Другий раз показую сердите. Просить всіх звести брови, оскалити зуби і стиснути кулаки – показати сердите обличчя. Третій раз показує радісне, щасливе обличчя. Просить всіх широко всміхнутись і притиснути руки до серця.

Учні пробуть ще раз самостійно показати сумне, сердите, радісне обличчя.

Діти об'єднуються у пари і встають один до одного спинами. Вчитель рахує до трьох. На рахунок «три» учням потрібно швидко повернутись один до одного і показати обраний ними вираз обличчя. Завдання полягає в тому, щоб, не домовляючись заздалегідь, показати те саме обличчя, що і партнер.

«Допоможи сліпому»

Мета: допомогти розуміти емоційний стан іншого.

Обладнання: пов'язка або хустка для того, щоб зав'язати очі, музичний супровід.

Учні об'єднуються у пари. Один з них грає роль «сліпого», інший – «поводиря». Учаснику, який грає роль сліпого зав'язують очі і він повинен

рухатися по кімнаті, з власної ініціативи вибираючи напрямок руху. Завдання іншого учасника зробити так, щоб «сліпий» мав можливість торкатися будь-яких речей – великих, маленьких, гладких, шорсткуватих, колючих, холодних, де предмети мають запахи, стежити, щоб не зіткнувся з предметами кімнати. При цьому не можна нічого говорити. Гра починається, коли зазвучить музика (3 хвилини), потім учасники міняються ролями.

Обговорення за запитаннями:

Яку роль було важко виконувати? Чому?

Що ви відчували під час гри?

Що важливе для себе Ви зрозуміли?

«Життя у лісі»

Мета: вчити розуміти емоційний стан інших людей, передавати власні емоції, встановлювати дружні стосунки.

Вчитель просить учнів уявити, що вони опинилися у лісі, і розмовляють різними мовами. Для того щоб спілкуватися між собою будемо використовувати жести. Щоб запитати як справи, плескаємо долонею по долоні товариша (показ). Щоб відповісти, що все добре, нахиляємо голову до плеча, хочемо виразити дружбу та любов – ніжно гладимо по голові (показ).

Вчитель починає розповідь: «Зараз ранок, визирає сонечко, ви щойно прокинулись...».

Обговорення за запитаннями:

Чи сподобалось спілкуватись таким чином?

Які були труднощі?

«Розвеселити партнера»

Мета: вчити розвеселити іншого, розуміти емоційний стан іншого.

Вчитель пропонує учням об'єднатись у пари. Один з учасників згадує щось сумне, набуває пригніченого вигляду. Інший учасник має розвеселити партнера, викликати в нього посмішку. Забороняється застосовувати фізичний контакт. Коли вправа виконана, учасники міняються ролями. Після того, як вправу виконали обидва учасники, їм пропонується обговорити.

Обговорення за запитаннями:

Як Вам вдалось розвеселити партнера?

«Фарби»

Мета: допомогти розуміти емоційний стан іншого.

Обладнання:

Вчитель розповідає дітям, що настрої може відповідати певному кольору:

червоний колір – відповідає захопленню (захвату);

помаранчевий – висловлює радість, веселощі;

жовтий – відповідає світлому, приємному настрою;

зелений – спокійному стану;

синій – сумному, невпевненому стану;

фіолетовий – тривожному, напруженому стану;

чорний – відповідає занепаду, зневірі;

білий – страху.

Вчитель разом з учнями визначає ролі: Покупець, Продавець, а всі інші діти – фарби, яким пропонується за допомогою міміки зобразити заданий або обраний колір. Наприклад:

Продавець питає: «Що ви бажаєте?»

Покупець відповідає: «Фарбу».

Продавець: «Яку?»

Дитина показує колір за допомогою міміки. Продавець має за настроєм Фарби з'ясувати бажаний колір. Якщо Продавець відгадає неправильно, то він виконує роль Фарби. Перемагає той, хто відгадає більше фарб.

«Посудомийна машина»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, його емоції, почуття, навчитися відображати їх, розвивати уяву та фантазію.

Учасники об'єднуються у дві групи. Одна група дітей буде виконувати роль посудомийної машини. Для цього їм потрібно стати у дві шеренги, одна напроти іншої і поставити руки перед собою, як щіточки у машини. Вони своїми руками-щіточками будуть мити посуд. Друга група дітей буде виконувати роль посуду, який потрібно вимити. Для цього вони уявляють себе предметом посуду (чашка, тарілка, склянка та інше), описують себе, як посуд (яка саме чашка, тарілка), і розказують, як його мити. Далі учні, які виконують роль посуду проходять між шеренгами учнів, які виконують роль посудомийної машини.

Обговорення за запитаннями:

Чи важко було уявляти себе неживим предметом? Чому?

Що ви відчували, коли були у ролі посудомийної машини? предмету?

В якій ролі ви краще себе почували?

Що важливе для себе зрозуміли?

**Для виховання вміння взаємодіяти з іншими
(встановлення толерантних стосунків у колективі молодших
школярів, вміння толерантного спілкування)**

«Добрі ельфи»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, знайти слова, жести, які заспокоять, вчити встановлювати дружні стосунки у групі.

Колись дуже давно люди, боролись за своє виживання, багато працювати вдень і вночі. Вони дуже стомлювались. Добрим ельфам їх стало дуже шкода. Коли наставала ніч, вони почали прилітати до людей, гладили по голівці, заколихувати добрими словами. І тоді люди спокійно засинали. А зранку, сповнені сил та енергії бралися за роботу.

Зараз ми з вами об'єднаємось у групу давніх людей і добрих ельфів і зіграємо їх ролі. Потім групи міняються ролями.

Обговорення за запитаннями:

Як Ви почували себе у ролі давніх людей і добрих ельфів?

Яка роль вам сподобалась більше?

Які прийоми ви знайшли для того, щоб заколисати людей?

«Іграшки, що ожили»

Мета: допомогти відчувати стан іншого, вчити встановлювати дружні стосунки у групі за допомогою міміки, жестів.

Діти заплющують очі і уявляють себе улюбленою іграшкою, думають про те, чим прокинувшись уночі вона займається. Учням пропонується виконати роль улюбленої іграшки і познайомитися з іншими іграшками. Але всі дії повинні виконуватися мовчки, щоб не розбудити дорослих.

Обговорення за запитаннями:

Чи вдалося вам вгадати іграшку, яку зображували інші?

Чи важко було зрозуміти емоції інших?

«З'єднувальна нитка»

Мета: показати унікальність і важливість кожного в колективі.

Діти ситають у коло, передають один одному клубок ниток так, щоб усі хто вже тримали клубок узялися за нитку. Пропонується передавати клубок і супроводжувати висловленнями про те, чого хочуть для себе і що можуть побажати іншим. Починає вчитель, показуючи

приклад. Коли клубок повернеться до вчителя, дітям пропонують натягнути нитку так, щоб відчувати кожного і одне ціле.

Обговорення за запитаннями:

Що ви відчували коли передавали і натягували нитку?

Чому кожен із вас важливий і унікальний у нашому колективі?

«Ярлики»

Мета: вчити розуміти емоційний стан інших людей, передавати власні емоції, поважати інших.

Обладнання: 3 набори розрізаних картинок, «корони». На кожній «короні» написаний один з поданих виразів: «Усміхайся мені», «Будь похмурим», «Корчи гримаси», «Ігноруй мене», «Підбадьорюй мене», «Жалій мене», «Кажі, що я нічого не вмію».

Діти об'єднуються у 3 підгрупи. Кожному одягається на голову «корона» так, щоб він не бачив, що на ній написано. Кожній підгрупі дається завдання скласти цілу картину з розрізаних кусочків, але звертатися під час роботи до учасника своєї групи потрібно так, як написано на його «короні». Через 7-10 хвилин усі, не знімаючи своїх «корон» обговорюють.

Обговорення за запитаннями:

Чи сподобалось вам, коли з вами спілкувалися таким чином?

«Мурашки»

Мета: вчити розуміти емоційний стан інших людей, передавати власні емоції, встановлювати дружні стосунки.

Вчитель розповідає дітям про мурашник, всередині якого постійно кипить життя. Ніхто з мурашок не сидить без діла. А пізньої осені мурашки збираються разом, щоб заснути у своєму теплому будиночку. Вони сплять міцно, так що їм не страшні ні сніг, ні морози. Мурашник

прокидається з приходом весни. Але перш ніж зайнятися роботою, мурахи влаштовують величезне святкування.

Діти грають роль мурашок у радісний день свята. Показують, як вони вітають один одного, радіють приходу весни, розповідають про свої сни. Оскільки мурашки не вміють розмовляти, тому спілкуються жестами.

Обговорення за запитаннями:

Чи сподобалось спілкуватись таким чином?

Які були труднощі?

«Фея доброти»

Мета: вчити розуміти емоційний стан інших людей, передавати власні емоції, знаходити позитивні сторони інших, говорити добрі слова про інших.

Діти стають у коло, заплющують очі, простягають перед собою руки. На рахунок: «один, два, три», вчитель непомітно кладе в долоні одного з дітей «чарівну паличку» і голосно говорить: «Хто сьогодні найдобріший, виходь до нас скоріше!» Дитина, яка отримала «чарівну паличку», виходить у центр кола. Ця дитина стає феєю доброти. (Якщо це дівчинка – фея, якщо хлопчик – ельф).

Фея доброти або добрий ельф торкається до кого-небудь із дітей «чарівною паличкою» та говорить про нього щось приємне та добре. Та дитина, до якої торкнулася фея, повинна сказати що-небудь добре про свого сусіда і так кожен говорить добрі слова наступній по колу дитині.

Остання в колі дитина разом із феєю повторює все те добре, що вже діти сказали один одному.

Обговорення за запитаннями:

Що відчували, коли про вас говорили добрі слова?

Що відчували, коли ви говорили добрі слова про інших?

Які емоції викликала у вас гра?

«Біла Ворона»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, встановлювати дружні стосунки.

Вчитель об'єднує учнів у 4 групи (наприклад, коти, жаби, собаки, качки), повідомляючи кожному на вушко одну з 4-х тварин. Всі учні встають і виходять на «галявинку», де мають не говорити ні слова, а тільки вимовляти звуки, які створюють ці тварини. За звуками учням потрібно об'єднатися у команди – котів, жаб, собак, качок. Одному з учнів повідомляється слово «ворона». Після того як всі учні знайшли своїх тварин, вчитель спостерігає за їх поведінкою.

Обговорення за запитаннями:

Як ви знайшли свої групи?

Чи важко було знайти свою групу тварин? Чому?

Чому на тебе ніхто не звертав уваги?(питання до «Білої ворони»)

Як ти почувався «білою вороною» відокремленою від усіх?

Чому ви не звертали на уваги на «білу ворону»?

Чи хотіли б ви опинитись на місці «білої ворони»? Чому?

Чи бувають «білі ворони» серед людей? Які вони?

Як ви тепер будете ставитись до таких людей?

«Розтисни кулачок»

Мета: вчити домовлятися без застосування сили, шукати компроміс.

Вчитель пропонує учням об'єднатись у пари. Один учень міцно стискає кулачок, а інший пропонує його розтиснути. Не можна застосовувати силу. Потім учні міняються ролями.

Обговорення за запитаннями:

- Хто виконав завдання?
- Розкажіть, як Вам це вдалося?

«Малюємо разом»

Мета: вчити розуміти інтереси та бажання іншого, вміти домовлятися.

Обладнання: аркуш паперу поділений на три частини по вертикалі, олівці, фломастери.

Вчитель пропонує учням об'єднатись у пари. На аркуші паперу поділеному на три частини, учні малюють, що їм подобається. На частині зліва малює учень, що сидить ліворуч, на частині справа – учень, що сидить праворуч, а посередині – малюють разом, домовившись, що будуть малювати.

Обговорення за запитаннями:

Як Вам вдалось домовитись про те, що будете малювати?

Що відчували, коли виконали малюнок разом?

Чому навчила вас ця вправа?

«Олівець на двох»

Мета: вчити розуміти інтереси та бажання іншого, вміти домовлятися.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

Вчитель пропонує учням об'єднатись у пари. На аркуші паперу учні вдвох тримають один олівець і малюють разом не мовчки. Домовлятися про те, що будуть малювати і розмовляти під час малювання не можна.

Обговорення за запитаннями:

Чи важко було виконувати завдання? Чому?

Що відчували, коли разом малювали?

Чому навчила вас ця вправа?

«Збір валізи»

Мета: допомогти дітям визначити свої позитивні риси характеру та можливості для самовдосконалення, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери, конверт.

Вчитель пропонує кожному по черзі виходити з кімнати, а в цей час група називатиме дві якості цього учня, які характеризують його з найкращої сторони, та дві, які потрібно виховувати. Вчитель записує ці поради на аркушах паперу та складає у конверт, який передає тому, для кого вони склалися. Таким чином відбувається «збір валізи» один одному.

«Вчений»

Мета: сприяти встановленню дружніх толерантних стосунків у колективі.

Обладнання: колба, стрічки жовтого, зеленого, червоного кольорів.

Вчитель піднімається на стільчик і оголошує себе вченим, а всіх дітей крапельками. Діти обирають колір краплинки (жовтий, зелений, червоний) і зав'язують на руку стрічку відповідного кольору. Вчитель просить дітей розійтись по кімнаті і каже: «Мені треба створити дуже важливу речовину і відправити її у космос. У колбу, яка у мене в руках, я буду крапати три різні краплини: жовту, зелену і червону. Після кожного вливання кольору крапельки (діти) починають рухатися і зливатися (братися за руки), поки я не промовлю: «Достатньо!» і так кілька разів».

Крапельки під час експерименту зливаються по 2-3-6 і т.д. Дуже добре, якщо на третій раз діти утворюють одну велику краплю, але підштовхувати їх до цього не треба, слід терпляче чекати, поки це вийде.

«Давай дружити»

Мета: вчити пропонувати дружбу іншому за допомогою жестів.

Обладнання: маски або атрибути білочки та зайчикаа.

Учні об'єднуються у пари. Вчитель розповідає учням як одного разу зустрілися зайчик та білочка, і захотілося їм подружитися. Білочка була сміливою і перша запропонувала дружити. Зайчик погодився.

Вчитель пропонує учням виконати ролі білочки і зайчика. Білочкою за допомогою жестів пропонує зайчику дружбу (рука з оберненою вгору

розкритою долонею простягається партнеру). Зайчик відповідає на це жестом згоди: кладе свою руку поверх руки партнера, долоня в долоню. Друзі гуляють по лісу, взявшись за руки, а потім прощаються, помахавши один одному руками: «До побачення».

Учасники гри міняються ролями і повторюють їх, намагаючись виразно виконувати жести і вимовляти слова: «Давай дружити» - «Давай» то з радісною, то з м'якою, привітною інтонацією.

«Намісто унікальності»

Учні одержують одну частину листівки і знаходять свою пару. Кожна пара має створити і підписати значок «Любителі...» (те що, зазначено на листівці). Потрібно зробити стільки екземплярів свого значка, скільки учасників є в групі. На виконання значків дається 10 хвилин. Після цього кожна група представляє свій значок і пропонує його іншим учням. Той, хто вважає, що таке захоплення притаманне і йому, бере до колекції даний значок. Кожен з учасників вибирає собі не більше 5 значків. Вибрані значки закріплюються на нитку, зв'язуються кінці нитки, отримуємо «намисто», яке кожен одягає на шию. Після цього дітям пропонується зробити коло і подивитися на «намисто» інших. Чи є однакове «намисто»? Школярі приходять до висновку, що кожен з учасників – унікальний (тому, що немає двох однакових «намист»). Але є і те, що об'єднує багатьох, про це свідчать однакові значки. Виявлення спільного в різноманітності говорить про вміння спілкуватися та взаємодіяти один з одним, що і робить цікавим наше життя.

Для формування навичок толерантного спілкування

«Привітання»

Мета: вчити вітатись, говорити приємні слова.

Діти стають у коло. Ведучий тримає в руках іграшку. Передаючи її за годинниковою стрілкою, учасники вітають іншого, кажуть приємні слова, компліменти один одному.

«Промінці сонця»

Мета: обговорити правила толерантного спілкування, вчити їх дотримуватись.

Ведучий запитує учасників, яке спілкування може принести задоволення і зігріти, а також пропонує намалювати сонце, в центрі якого поставити «Ми» і на промінцях написати правила, яких ми будемо дотримуватися у спілкуванні.

«Будь ласка»

Мета: вчити ввічливому, толерантному спілкуванню, вживати умовленні «будь ласка».

Серед учасників групи обирають ведучого. Він обирає одного з учасників, не називаючи його. Решта учасників за допомогою непрямих запитань і відповідей ведучого з'ясовують, кого він обрав. Ключове слово в грі: «будь ласка». Кожну фразу потрібно починати з ключового слова «будь ласка». Наприклад: «Будь ласка, дозволь запитати?», «Будь ласка, говори». Хто забуває говорити «будь ласка» позбавляється слова. Хто дає правильну відповідь, тобто відгадує, кого обрав ведучий, сам стає ведучим.

«Якщо я тебе правильно зрозумів»

Мета: вчити уважно слухати співрозмовника, розуміти його, розповідати про себе.

Учасники гри сидять в коло. Кожен розповідає щось про себе (1-4 речення). Той, хто сидить праворуч, повторює останнє речення свого сусіда. Починає із слів «Якщо я правильно тебе зрозумів, то...», а потім розповідає щось про себе. І так по колу йде «відлуння» кожної промови.

«Комплімент»

Мета: вчити говорити комплімент іншим, помічати позитивні сторони іншого.

Вчитель пропонує зупинити привітний погляд на своєму сусідові, посміхнутися і з теплою інтонацією звернутися до нього. Почати можна зі слів: «У тебе чудова посмішка!» або «Мені так приємно з тобою спілкуватись!», «Мені подобаються твої добрі очі» і т.д. Потім співрозмовники міняються ролями.

Обговорення за запитаннями.

Що Ви почували, коли говорили комплімент?

Що Ви почували, коли сприймали комплімент на свою адресу?

Які були труднощі?

«Прошу – не треба»

Мета: вчити висловлювати прохання і відмову за допомогою жестів.

Вчитель пропонує учасникам спочатку попросити жестом те, що їй подобається, а потім відмовитися від того, що не подобається. У разі виникнення труднощів допомагає знайти потрібні рухи (з ласкавим вимовлянням слова «прошу» рука виводиться вперед розкритою долонею вгору, з твердим «не треба» – кисть витягнутої руки стає верт ікально вгору, долоня повернута «від себе»).

Додаток Ш

Виховні ситуації

Виховні ситуації – спеціально організовані педагогічні умови для формування в учнів мотивів позитивної толерантної поведінки чи подолання недоліків. Виховні ситуації допомагають формувати у молодших школярів способи толерантної поведінки; обрати найбільш доцільні шляхи вирішення проблеми; сприяють набуттю життєвого

досвіду; вчать аналізувати вчинки дітей, оцінювати вчинки свої та інших; відчувати та уявляти себе на місці іншого.

Під час проведення виховної ситуації доцільно дотримуватись такої послідовності:

організаційний момент;
повідомлення теми та мети;
ознайомлення з ситуацією;
пошук шляхів розв'язання;
обговорення висновків.

Вибери відповідь

Ситуація «Велосипед»

Ти вийшов на подвір'я кататися на велосипеді. Товариш, у якого немає велосипеда, просить покататися. Що ти зробиш?

Скажеш товаришеві: «Нехай тобі тато купить велосипед, тоді й покатаєшся».

Дозволиш товаришеві трохи покататись.

Запропонуєш іншу гру, де не потрібен велосипед.

Ситуація «На подвір'ї»

Алла вийшла у двір гратися з лялькою. Іванко грався машинкою. Побачивши Аллу, Іванко залишив свою іграшку і попросив в Алли погратися її лялькою. Що ти запропонуєш зробити Аллі?

Сказати: «Мені мама не дозволяє давати свої іграшки іншим дітям»

Відповісти: «Хлопчики не граються ляльками»

Сказати: «Бери мою ляльку, а я пограюся твоєю машинкою»

Запропонувати разом грати, і лялькою і машинкою.

Ситуація «На змаганнях»

Андрій брав участь у змаганнях і переміг, а його друг Максим був останній. Максимко дуже засмутився. Що ти запропонуєш вчинити Андрію?

Заспокоїть, попросить не плакати.

Запропонує тренуватися разом.

Запропонує навчити швидко бігати.

Дасть поради, як навчитися швидко бігати, розкриє свої секрети.

Ситуація «У театрі»

Першокласники прийшли до цирку на виставу. Роздягнувшись, діти швидко зайняли місця у першому ряду. Марійка розгубилася, бо їй не вистачило місця. А її подруга Наталя навіть не звертала на неї уваги. Як ти запропонуєш вчинити Наталці?

Не звертати уваги, хай Марійка сама вирішує проблему.

Сказати вчителю про проблему Марійки.

Запропонувати сісти поруч, трохи посунувшись.

Ситуація «Поламана іграшка»

Твій друг попросив погратися твоєю улюбленою іграшкою. А повернув її поламаною. Як ти вчиниш?

Разом з другом спробуєте відремонтувати іграшку.

Дуже засмучусь, ображусь і більше не дам грати своїми іграшками.

Не дуже засмучусь, у мене є ще іграшки, буду грати іншими.

Розсерджусь на друга, скажу що він не вміє грати іграшками і більше мені не друг.

Ситуація «Гра»

Твої однокласники грають в цікаву гру. Ти запізнився, а гра розпочалась. Однокласники не хочуть брати тебе до гри. Як ти вчиниш?

Скажу чарівне слово «будь ласка» і дуже попрошу взяти мене до гри.

Ображусь і скажу, що я теж не буду з ними гратися.

Почекаю, коли гра закінчиться і тоді будемо разом грати в іншу.

Ситуація «За партою»

Учитель пересадив до вас учня, який з певних причин вам не подобається. Як ти вчиниш?

Буду ігнорувати, не помічати його, намагатимусь переконати вчителя змінити рішення.

Буду дражнити, насміхатись.

Спробую встановити контакт, запитаю про його інтереси, розповім про клас.

Ситуація «Цукерки»

Мама дала Петрикові цукерки, щоб він пригостив своїх друзів. Коли хлопчик вийшов у двір, то побачив серед друзів свого кривдника – Сашка. Як вчинити Петрику?

Пригостити всіх своїх друзів і Сашка також.

Пригостити цукерками своїх друзів, а Сашка – не пригостити, зробити вигляд, що не помітив.

Пригостити цукерками своїх друзів, а Сашку запропонувати свою дружбу і пригостити цукеркою.

Знайди рішення

Ситуація 1

Ви б хотіли відчинити вікно в кімнаті, але знаєте, що в класі є такі учні, які не погодяться. Знайдіть найввічливіший спосіб переконати їх, що вам це треба. Які фрази та вчинки можуть образити ваших співбесідників?

Ситуація 2

Ви за кордоном. Вас запросили в гості в сім'ю. На вечерю спеціально для вас було подано національне блюдо. Але ви відразу зрозуміли, що воно не смачне. Що ви скажете хазяям, щоб не образити їх?

Ситуація 3

Уявіть себе керівником групи, яка працює над проектом. Один з її членів перебуває в постійному конфлікті з іншими. Які ваші пропозиції щодо встановлення дружньої атмосфери в колективі?

Ситуація 4

До класу прийшов новий учень. Чи цікаво вам спілкуватися з ним? Як ви будете поводитися на початку його перебування в класі?

Ситуація 5

Ви забули шкільне приладдя вдома. Як Ви попросите ручку з олівцем у товаришів?

Ситуація 6

Ви разом з батьками купуєте подарунок другові. Прийшовши додому Ви вирішили погратися з подарунком, адже про цю іграшку Ви також мріяли. Погравшись Ви зрозуміли, що не хочете дарувати цю іграшку. Як Ви переконаєте батьків залишити іграшку собі?

Ситуація 7

Ви побачили свого друга, який чимось засмучений і ніяк не може заспокоїтися. Підійдіть до нього, почніть розмову, заспокойте його. Які слова Ви знайдете?

Ситуація 8

До бабусі в гості прийшла її давня подруга, вона пригостила тебе шоколадкою. Як ти вчиниш?

Ситуація 9

У братів один велосипед на двох і кожному хочеться покататись. Яке прийняти рішення, щоб уникнути сварки і щоб кожний із них покатався?

Ситуація 10

Однокласники постійно про щось розмовляють між собою і сміються. Коли ти піжходиш до них, вони замовкають або кажуть: «Іди, нам треба поговорити». Як ти вчиниш?

Ситуація 11

Хлопці з класу придумали для тебе образливе прізвисько, і коли тебе викликають до дошки, починають обзивати. Як ти будеш діяти?

Ситуація 12

Всі однокласники висаджують квіти на клумбі біля школи, а один учень сидить, нічого не робить. Як ти вчиниш?

Ситуація 13

Твої однокласники разом грають, у кожного з них є іграшка. У одного учня немає іграшки? Що ти запропонуєш?

Ситуація 14

Двоє однокласників їдять щось смачне, а третій дивиться на них. Як ти вчиниш у такому випадку?

«Зустріч подружки після хвороби»

Завдання: продовжіть розповідь і виправте помилки учнів.

Однокласники зустріли Надійкуперехворіла на вітрянку. На її обличчі ще не

загоїлись ранки, залишилася зеленка.

– Ой, яка ти смішна! – засміялася її подружка Ніна.

– Ти ще довго ходитимеш такою негарною? Навіть на носі в тебе зеленка, підхопила Маруся.

– А ми вже їздили на екскурсію. Було дуже цікаво, а ти все пропустила, – загомонила Світлана.

– Ми вже багато нового вивчили з алгебри: певно, ти нічого не зрозумієш, адже ти

й раніше не дуже добре зналася на математиці.

Надійка скоро попрощалася та пішла зі сльозами на очах.

«Незнайомка»

Наступне завдання учні виконують об'єднавшись двома командами разом.

Вчитель показує кольорове зображення дівчинки, з портфелем і квітами.

-Що ви можете сказати про цю дівчинку? (*Що вона навчається в школі, бо тримає портфеля, вона охайна, красива і т.д*)

- Щось більше ми можемо сказати? Можемо назвати її ім'я, вік, хто її друзі, якою вона є у ставленні до інших людей? (*Ні, бо ми її не знаємо*)

-А ось що розповідає нам про цю дівчинку один з її однокласників.

Далі одній команді вчитель віддає зображення дівчинки і просить загинати потроху цей листок, якщо в її адрес будуть лунати погані слова. Учні другої команди отримують лист від її однокласника і читають його вголос.

Маринка зануда та ябеда. Вона вважає себе кращою за інших і весь час задирає носа, тому з нею у класі ніхто не хоче дружити.

-Діти, що нового ми дізналися з листа? Чи можемо ми з впевненістю сказати, що Маринка є саме такою як її описав однокласник Сергій?

А ост ще один лист. Його написав інший хлопчик про ученицю свого класу.

Маринка чудова дівчинка, з нею дружать майже всі учні нашого класу, адже вона добре навчається, уважна до однокласників, завжди готова прийти на допомогу і поділитися останнім.

-Що ми дізналися з цього листа?

- Але подивіться на зображення Маринки. Від чого воно стало таким?

(Від образливих слів, які виявилися неправдою)

- Чи можемо ми якось виправити ситуацію? Діти розгинають зображення.

- Але чи стало воно таким як і раніше? Чому? Якщо образити людину, можна повністю витерти враження від образи, навіть, щирими вибаченнями?

Додаток Ш

Вербальна діагностика самооцінки особистості
(Н.П.Фетискін, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов)

По кожному з суджень тесту треба дати відповідь - «дуже часто», «часто», «зрідка» або «ніколи» в залежності від того, наскільки властиві Вам думки, наведені в тесті.

Опитувальник

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.
2. Постійно відчуваю свою відповідальність у навчанні.
3. Я турбуюся про своє майбутнє.
4. Більшість мене ненавидить.
5. Я володію меншою ініціативою, ніж інші.
6. Я турбуюся за свій психічний стан.
7. Я боюся виглядати дурнем.
8. Зовнішній вигляд інших набагато кращий, ніж мій.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто допускаю помилки.
11. Шкода, що я не вмію говорити з людьми, як слід.
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі.
13. Мені б хотілося, щоб мої дії схвалювалися іншими частіше.
14. Я занадто скромний (а).
15. Моє життя марне.
16. Більшість неправильної думки про мене.
17. Мені нема з ким поділитися своїми думками.
18. Люди очікують від мене дуже багато.
19. Люди не особливо цікавляться моїми досягненнями.
20. Я трохи ніяковію.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміє мене.
22. Я не відчуваю себе в безпеці.

23. Я часто хвилююся даремно,
24. Я почуваю себе ніяково, коли входжу в кімнату, де вже сидять люди.
25. Я відчуваю себе скутим.
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
27. Я впевнений (а), що люди майже все сприймають легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною має статись якась прикрість.
29. Мене хвилює, як люди ставляться до мене.
30. Шкода, що я нетовариський (а).
31. В суперечках я висловлююся лише тоді, коли впевнений (а) у своїй правоті,
32. Я думаю про те, чого чекають від мене однокласники.

Ключ

Підрахунок балів відбувається за схемою: «дуже часто» – 4 бали, «часто» – 3,

«зрідка» – 2, «ніколи» – 0.

0-25 балів – високий рівень самооцінки;

26-45 балів – середній рівень самооцінки;

46-128 балів – низький рівень самооцінки.

Наукове видання

Канішевська Любов
Сухопара Ірина

**ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ
В МОЛОДИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Підписано до друку 05.12.17 Формат 84x108 1/32.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 25,0.

Наклад 100 прим. Замовлення № 148

Атрибути издательства

Державне підприємство

Державне спеціалізоване видавництво "Україна"

04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 2414 від 17.01.06

Атрибути типографии

